

DANILO MRKŠIĆ

SREDNJI
SLOJEVI
U
JUGOSLAVIJI

Istraživačko-izdavački
centar
SSO Srbije
1987.

biblioteka
ISTRAŽIVANJA

izdaje
Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije
Novi Beograd, Ho Ši Minova 27

Danilo Mrkšić
SREDNJI SLOVJEVI U JUGOSLAVIJI
(prvo izdanje)
1987.

YU ISBN 86-7017-004-3

za izdavača
Veselin R. Todorović

urednik
Aljoša Mimica

recenzent
Milena Davidović

članovi redakcije
Velimir Čurgus Kazimir, Bora Kuzmanović,
Jelica Stefanović i Karel Turza

lektura
Marjanca Pakiž

korektura
Momir Đoković

tiraž
1000

štampa
GRO »Kultura«, OOUR »Radiša Timotić«
Beograd, Obilićev venac 5

SADRŽAJ

UVOD	1
I PODELA RADA I DRUŠTVENA STRATIFIKACIJA O poreklu društvenih nejednakosti	8
Socijalna stratifikacija kao proizvod nesputane utakmice	11
Efektivna privatna svojina i klasna polarizacija društva	15
II TEORIJSKA SHVATANJA O SREDNJIM SLOJEVIMA Klasne podele u društvima dekomponovanog kapitala i rada	29
Nova srednja klasa — proizvod reprodukcije kapitalističkog društva	34
Klasna polarizacija prema dvovrskom karakteru delatnosti	39
Protivrečna situacija srednjih slojeva	41
Moć i vlast kod univerzalne odrednice klasnog sastava društva	43
Stratifikacijski obrasci socijalističkih društava: istočnoevropske zemlje	60
Stratifikacijski obrasci socijalističkih društava: Jugoslavija	72

III PROMENE SASTAVA SREDNJIH SLOJEVA
U JUGOSLOVENSKOM DRUŠTVU

Sprega oblika moći i položaja grupa u podeli rada
93

Stratifikovanje društva u konjunktornoj situaciji
105

Klasna diferencijacija u društvu usporenog razvoja
124

Doba masovne socijalne mobilnosti
127

Deformacije sektorske podele rada
131

Distribucija stručnog rada po sektorima i delatnostima
138

Specifičnosti stratifikacijske strukture
144

Marginalizacija sitnosopstveničkih slojeva
151

Rast novih srednjih slojeva: rutinski nemanuelci
157

Rast novih srednjih slojeva: visokoobrazovane profesije
164

ZAKLJUČAK
173

PRILOG: TABELE
178

SUMMARY
201

LITERATURA
205

IZVORI STATISTIČKIH PODATAKA
209

BELEŠKA O PISCU
211

NAPOMENA

Knjiga *Srednji slojevi u Jugoslaviji* je neznatno prerađena doktorska disertacija koju sam pod naslovom *Podela rada i srednji slojevi — Teorijska shvatanja i promene sastava srednjih slojeva u jugoslovenskom društvu* odbranio 1986. g. na Filozofskom fakultetu u Beogradu pred komisijom u sastavu: prof. dr Mihailo Popović, prof. dr Miodrag Ranković i prof. dr Silvano Bolčić. Ovom prilikom izražavam zahvalnost članovima komisije na korisnim primedbama i sugestijama koje su mi uputili.

Takođe se zahvaljujem kolegama Aljoši Mimici i Mileni Davidović koji su pažljivo čitali ramiju verziju rada i dali podsticajne predloge za sadržajno i stilsko doterivanje teksta, kao i kolegama Milutinu Prokiću i Vladimiru Stankoviću iz Saveznog zavoda za statistiku koji su mi, korisnim sugestijama, olakšali napore u sređivanju statističke građe. Gotovo je izlišno napominjati da je za manjkavosti studije odgovoran isključivo pisac.

Beograd, novembra 1986.

D. M.

UVOD

S Marxovim žestokim napadom na Malthusa povodom njegove teze o tendenciji apsolutnog i relativnog povećavanja srednjih klasa u dinamičnom buržoaskom društvu,¹ otpočele su sociološke rasprave o prirodi i perspektivi klasnih, odnosno stratifikacijskih obrazaca industrijskih društava. Pod naličtom drugih teorijskih pitanja ove rasprave su ponekad potiskivane u drugi plan sociološke analize, ali i u tim periodima tinjale su ispod površine da bi se danas obnovile svom žestinom u vidu »problema razgraničenja« (*boundary problem*). Do sada izneti argumenti i strasti raspirene u tom sporu pokazuju da problem nije čisto akademske prirode već da duboko zadire i u osetljiva područja filozofije istorije, ideologije i, posebno, političkog delanja. Ovde je gotovo izlišno šire obrazlagati stav da je zaoštavanje stanovišta u sporu znatnim delom posledica konfrontacije sledbenika Marxove teorije o društvu s predstavnicima drugih teorijskih orijentacija u sociologiji.

Socijalni kontekst u kojem i o kojem se rasplamsavaju ove rasprave sačinjavaju moderna industrijska društva dinamičkih strukturalnih mena koje jednom svojom stranom podupiru izvesna shvatanja, da bi ih, istovremeno, drugom stranom opovrgavala. Oba procesa — i socijalno diferenciranje i klasno-slojno strukturisanje — izmiču, u nekim važnim vidovima, eksplanatornoj snazi kako klasičnih teorija društvene strukture i dinamike, tako i savremenih teorija društvene promene. Pri tome, veliki kamen smutnje predstavlja bujanje srednjih slojeva koji se svojim položajem i ulogom u modernom društvu opiru objašnjenjima pomoću dihotomnih zamisli o klasnoj strukturi. Stvar je zaključastijom učinio i strukturalni preobražaj postojećih socijalističkih društava koji, uz neosporne osobenosti, pokazuje i dosta značajne sličnosti sa strukturalnim promenama u kapitalističkim društvima. Teorijska predviđanja i ideološka nadanja jedne struje marksista o homogenizaciji klasnog ustrojstva i postepenom iščezavanju društvenih nejednakosti u društvu tzv. »prelaznog perioda« za sada nisu poduprta iskustvenim činjenicama. Štaviše, poseban način proizvodnje u kojem se zbiva industrijalizacija tih društava stvara nove stratifikacijske

1. K. Marks, *Teorije o višku vrednosti*, knj. III, Prosveta, Beograd, 1978, s. 48. Marksova kolebanja povodom veze između rasta organskog sastava kapitala i kretanja srednjih klasa pokazuju se u pretresanju Rikardove teorije akumulacije, *ibid.*, knj. II, s. 458.

oblike koji se ne smeju teorijski mešati sa onim ranim oblicima kojima su pečat davali »ostaci staroga društva«. Pored i nasuprot radništva i seljaštva oblikuje se složena hijerarhija raznih društvenih grupacija čije socijalne karakteristike ne svedoče jasno ni u prilog teze o klasnoj homogenizaciji, niti u prilog pretpostavke o klasnoj polarizaciji. Na taj način se pitanje o srednjim klasama/slojevima pokazuje kao odlučno pitanje svake ozbiljnije teorije klasne, odnosno stratifikacijske strukture društva.

Teorijski nesporazumi i sporovi izrastaju ne samo na pitanjima uzroka društvenih nejednakosti, već i na teorijskim kvalifikacijama stratifikacijskih oblika, te mogućnostima i pravcima njihovog preobražaja. Među teoretičarima različitih orijentacija postoji, izgleda, nešto veća saglasnost u objašnjavanju veza između podele rada u društvu i socijalne diferencijacije, posebno onog njenog oblika koji se naziva profesionalnom podelom rada. Prilično je rašireno shvatanje da je društvena podela rada, ako ne zakon u strogo naučnom smislu reči, a ono bar jedna postojana tendencija koja se, i pored različitih blokada, gotovo svugde probija. Deobom rada uslozjava se profesionalna struktura društva, a skupovi srodnih profesija pokazuju tendencije grupisanja u različite društvene slojeve i klase. Dalje od ovog opšteg mesta saglasnost u teoriji slabi, a razilaženje shvatanja počinje s pitanjem: koji su osnovni uzroci nejednakosti između društvenih grupa vezanih za obavljanje različitih vrsta radova? Kroz odgovore na ovo pitanje moguće je, kako to ispravno primećuje Ralf Dahrendorf,² sagledati i samu istoriju socioloških teorija. Produbljava se teorijskih razlika nastavlja se razmatranjem pitanja o ulozi odnosa između klasno-slojnih grupacija u društvenim promenama, da bi, najzad, sporovi kulminirali u proceni snage i naprednosti pojedinih grupacija u radikalnim preobražajima društvenih struktura.

Od sredine prošlog veka do danas fond sociološkog znanja stalno je povećavan širokom lepezom shvatanja o ovom predmetu. Jednu krajnost ove lepeze predstavljaju gledišta koja deobu rada pretežno posmatraju u njenoj profesionalnoj dimenziji i u različitim oblicima društvene svesti, a drugu krajnost izražavaju ona shvatanja koja redukuju ovaj složeni proces na njegovu klasnu dimenziju. Ne ulazeći u razmatranje valjanosti pojedinih koncepcija, o čemu će kasnije biti reči, ovde je potrebno podvući da se sva navedena pitanja oštro prelamaju u tumačenjima prirode i uloge srednjih stupnjeva stratifikacijske skale. Zavisno od teorijske orijentacije, ovi srednji stupnjevi se predstavljaju dvojako. Jednom su oni sve slabija karika koja spaja dve osnovne i suprotstavljene skupine klasnog tipa: dva kraja radilice na motoru istorije. Drugi put srednje grupacije se pokazuju kao glavina i jezgro društva iz kojega povremeno izbijaju veći ili manji izdanci moćnih i nejakih, bogatih i ubogih, uglednih i prezrenih. Između Marxa i Aristotela mogu se poredati brojni teoretičari koji, s različitim uspehom, variraju ovu temu.

U prvom delu studije (»Podela rada i društvena stratifikacija«) ispituju se stanovišta u sporu oko uzroka, oblika i pravaca društvenog stratifikovanja (kako bi se stvorila osnova za celovitiji uvid u novije teorijske kontroverze o prirodi srednjih slojeva u savremenim društvima (pitanje razgraničenja, dilema: polarizacija ili interpozicija). Sučeljavanjem relevantnih stanovišta izostravaju se glavne razlike u objašnjavanju uzroka i pravaca stratifikacijskih promena a, istovremeno, jasnije se pokazuje specifična težina u teoriji uključenog »ideološkog koeficijenta«. Analizu po-

2. R. Dahrendorf, *Über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1961, s. 9—10.

kušavamo da izvedemo iz jedne šire teorijske perspektive u kojoj se koncepcije klasne polarizacije i *laissez faire* stratifikovanja sagledavaju kao dva, u Weberovom smislu, idealnotipska slučaja jedne opštije, naravno još neizgrađene ali moguće teorije društvenih nejednakosti. Svako nastojanje da se takvim teorijskim modelima pribavi status univerzalne teorije smanjuje njihovu eksplanatornu snagu nesigurnim zaključivanjem *pars pro toto* i tako ih suviše uvlači u polje ideološkog tumačenja pojava. I jedna i druga, međutim, imaju izvesnu heurističku vrednost u empirijskim istraživanjima i, nipošto beznačajnu, ulogu u složenom postupku legitimisanja društvenog poretka. Kao elementi društvene svesti ove teorije usmeravaju oblikovanje sklopova društvenog delanja i tako bivaju uključene u pokretačke snage društvene promene.

Pretraganje teorijskih shvatanja omogućuje nam da postavimo opštu hipotezu o odnosu zakona deobe društvenog rada i socijalnog stratifikovanja: sama podela rada u društvu je nužan ali ne i dovoljan uslov stvaranja društvenih nejednakosti. Kao opšti izraz razvoja proizvodnih snaga, ali i kao osnovna poluga proizvodnje, podela rada stvara pretpostavke za klasno diferenciranje društva. Da bi se potpunije objasnio proces stvaranja podele rada u klasnu podelu rada nužno je, kao dovoljne uslove, uvesti u analizu različite oblike ispoljavanja odnosa društvene moći koji diferenciraju životne izgleda grupa u vitalnim područjima društvenog delanja. Polazeći od opšte kategorije društvene moći moguće je objasniti različite načine proizvodnje i njima odgovarajuće oblike klasne podele rada različitim vidovima ispoljavanja odnosa moći u procesu kombinovanja i povezivanja spontano izdijeljenih vrsta radova. Ključne teorijske razlike upravo i proizlaze iz različitog tumačenja, ne toliko same deobe rada, već načina njegovog povezivanja i organizovanja u okviru globalnog društva. Kategorija društvene moći izvedena iz nužnosti usklađivanja podeljenih radova, kao i prinuda koju ona nužno u sebe uključuje, dozvoljavaju da se objektivnije proceni značaj i domet, kako teorija moralne tako i koncepcija ekonomske i fizičke prinude u integrisanju radova i funkcionisanju društvenih sistema. Kombinovanje elemenata različitih oblika društvene moći u procesu integrisanja društvenog rada pruža mogućnost celovitijeg objašnjavanja posebnih oblika društvenih nejednakosti u različitim istorijskim tipovima društva. Šira perspektiva u sagledavanju odnosa društvene nejednakosti pokazuje različite teorije — monopolisanje ekonomske delatnosti, moralna prinuda, vojna sila i sl. — kao posebne slučajeve opšte teorije ispoljavanja moći u procesima deobe i usklađivanja raznovrsnih radova u društvu.

Postavljanje pitanja stratifikacije u širu teorijsku ravan dozvoljava i plodniju raspravu o karakteru srednjih stupnjeva stratifikacijske skale. Ako se pravno utvrđena privatna svojina sredstava za proizvodnju shvata kao važan, ali poseban istorijski oblik monopola u privrednoj aktivnosti, onda se promene u determinantama društvenih položaja slojeva u savremenim društvima mogu objašnjavati i drugim vrstama monopolisanja životnih izgleda. Razvijanje odnosa vladanja i potčinjavanja na podlozi ukrštavanja elemenata političke vlasti i ekonomske moći mimo pravno određene privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju uslovljava nove stratifikacijske oblike čija se posebnost najreljefnije ispoljava u sponnoj kategoriji »novih srednjih slojeva«. Naša je hipoteza da heterogenost i dvojnost društvenog položaja ovih grupacija nužno proizlazi iz diferenciranih uloga društvenih grupa u globalnoj organizaciji sve razuđenijeg društvenog rada. Svaki teorijski pokušaj da se sredina skale neizostavno uklju-

či u jedan od njenih polova neminovno predstavlja uprošćavanje i jednostrano prikazivanje složenih procesa, kako društvenog diferenciranja, tako i socijalnog stratifikovanja.

Slične teškoće se sreću i u teorijskim razmatranjima klasnoslojne strukture socijalističkih društava. Uzimanje privatnosvojniskog odnosa u priredi kao glavne i univerzalno važeće determinante klasnog diferenciranja dovodi teorijsku refleksiju u poziciju jalove spekulacije i mimornog učinka u učvršćivanju legitimnih osnova društvenog sistema. Složeni oblici rastućih društvenih nejednakosti izmiču svakoj teorijskoj shemi koja polazi od formalno utvrđenog privatnosvojniskog monopolisanja životnih šansi kao univerzalno važeće odrednice društvenog položaja. S druge strane, ni teorijska objašnjavanja klasnih situacija u socijalističkim društvima po analogiji sa stanjima u kapitalizmu ne daju uverljive predstave o postojećim oblicima društvenih nejednakosti. Uprošćavanja koja se javljaju u klasnim koncepcijama socijalističkih društava rezultat su proste zamene privatno-svojniskog odnosa sa odnosom političke dominacije kao sada važećom univerzalnom odrednicom klasnosti podele rada. Ne poričući značaj ove odrednice valja istaći da se ovde zapostavljaju složeni oblici ispoljavanja odnosa moći u integraciji društvenog rada, pa se klasna polarizacija predstavlja kao odlučujuća pokretačka snaga društvene promene, kao što je to Marx učinio u svom modelu klasne strukture liberalnog kapitalističkog društva. Naša je polazna pretpostavka da socijalistička društva, a jugoslovensko društvo posebno, izlažu u svom razvoju stratifikacijski obrazac *suí generis*. U ranoj fazi razvoja oblici društvenih nejednakosti bliski su elitističko-masovnom modelu društvene strukture, da bi u kasnijoj evoluciji poprimali obeležja jednog posebnog obrasca društvene stratifikacije u kojem su elementi klasne podele rada prisutni (kao potencije koje u razvoju bivaju ometane složenim spletom unutrašnjih i spoljnih čimilaca).

U trećem delu studije izlažu se društveno-istorijske pretpostavke i specifičnosti strukturalnih promena posleratnog jugoslovenskog društva. Istorijski prostor odvijanja ovih promena posmatramo kao periferiju sveta dinamičnih kapitalističkih društava u kojoj su, sticajem istorijskih okolnosti, nastupile različite vrste blokade razvoja proizvodnih snaga, podele rada, a time i moderno uobličeni društveni klasi (zakasneli razvoj industrije i kapitalističke klase, prirodno privređivanje i specifičan sklop vrednosti agrarnog društva, demografski rast i oskudna akumulacija). Revolucionarni preobražaj koji je usledio predstavljao je poseban put »zaobilaska« faktora blokade u kojem je spontani proces stvaranja ranokapitalističkog društva prekinut, a globalna organizacija i podela rada podvrgnute planskom usmeravanju prema ciljevima izgradnje univerzalno bogatog i pravednog socijalističkog društva. Strukturalne promene koje su usledile karakterišu neravnoteže parcijalnih struktura društva: međusektorski nesklad, neravnomernost u profesionalnoj podeli rada i disproporcije u stratifikacijskoj strukturi. Oblici vanekonomske prinude u privređivanju, akumulaciji i raspodeli dohotika stavljaju društvene delatnosti i odgovarajuće grupe u različite pozicije u društvenim odnosima, pri čemu se glavna demarkaciona linija između nejednakih društvenih položaja povlači između elite upravljača procesom društvene reprodukcije i mase izvršilaca raznovrsnih zadataka. Diferenciranje trudićeničke mase na različite društvene stratumne ne vrši se konkurencijom njihove robe i usluga na slobodnom tržištu koje bi određivalo životne izgledne autonomnih subjekata. Socijalna promocija profesija i slojeva uobličena je čvrstom strukturalnom odnosom političke moći koja prodire u sva područja društvenog života.

Razlaganjem direktivno-planskog usmeravanja društvene reprodukcije u pravcu samoupravne društvene organizacije postepeno se modifikuje i klasični elitistički obrazac društvenih odnosa, a društvene nejednakosti variraju u jednom, prilično nekristalisanom obliku. Amorfnost stratifikacijskog obrasca ispoljava se kako u razučivanju prvobitno jedinstvene i sve-moćne društvene elite, tako i u procesu fragmentacije trudićeničke mase. U društvu se formira pluralitet političkih elita po liniji nacionalne pripadnosti, a ne po kriterijumu funkcionalne utemeljenosti ili klasne reprezentacije. U socijalnom prostoru izdvojenom po horizontali vrši se fragmentacija društvenih slojeva kao realnih društvenih oblika koji, u većoj ili manjoj meri, pokazuju i klasna obeležja. Konkurencija centara političke moći stvara labilnu ravnotežu između stratifikacijskih oblika koje karakteriše inkonzistentnost društvenih položaja, te povremeni usponi i padovi na skali ekonomskih pozicija. Interferencija stratifikacijskih i nacionalnih podele otežava klasno strukturisanje i smanjuje transparentnost vertikalnih sklopova. Relativno stabilni poreci profesionalnog i slojnog ugleda »uvijaju se« pod pritiskom specifičnog ekonomskog napredovanja pojedinih segmenata, a sadržaji svesti grupa prožimaju se elementima nacionalnog i tako postaju odrednice novih sklopova društvenog delanja. Amorfna stratifikacijska struktura proizvod je specifične konjunkturalne situacije u kojoj se našlo društvo i teško se može u potpunosti objasniti pojmovnim aparatom klasičnih teorija društvene promene.

Tezi o vezi između posebnog oblika deobe i organizovanja rada u društvu te amorfnosti stratifikacijskih oblika proveravamo na primeru tradicionalnih i »novih« srednjih slojeva u jugoslovenskom društvu. Neravnomeran i neautohton razvitak proizvodnih snaga u perifernom društvu industrijske civilizacije i nov oblik prinude u kooperaciji i integraciji rada, daju pečat ovoj, inače heterogenoj i ambivalentnoj društvenoj grupaciji. Njen brz rast u državnom, odnosno društvenom sektoru može se objašnjavati Marxovom teorijom o rastu stručnog i kontrolnog aparata u proizvodnji, Weberovom teorijom birokratizacije, Pankinsonovim zakonom o autonomnom širenju administracije, kao i tezama teoretičara postindustrijskog društva o sektorskoj preraspodeli rada. Očigledno je da se kretanje novih srednjih slojeva u opštim linijama može protumačiti delovanjem faktora koji su prisutni u svim društvima industrijskog tipa. Međutim, jedan deo ove pojave nužno je objašnjavati delovanjem specifičnih čimilaca konkretnog društva: ustrojstvo globalnog društvenog sistema i način organizacije rada u proizvodnim organizacijama i ustanovama. Dinamika promena političkog sistema i organizacije privrednih delatnosti koja je kulminirala sedamdesetih godina primer je delovanja specifičnog faktora na dinamiku rasta i promene sastava naših srednjih slojeva. Dejstvo osobenih faktora, ali u suprotnom smeru, ispoljava se u specifičnom kretanju i oscilacijama društvenog položaja starih srednjih slojeva ili, marksističkim rečnikom kazano, tradicionalne sitne buržoazije. Ove društvene grupe, sabijene u periferne »džepove« sistema i smeštene van dominantnog načina proizvodnje, imaju najveće oscilacije društvenih položaja i smanjuju učešće u strukturi aktivne populacije. U njihovom posrtanju vidljiv je pečat realizacije ideološke projekcije novog socijalističkog društva.

Empirijska analiza uključuje i pitanje društvene pokretljivosti, odnosno tendencija u procesu slojne samoreprodukcije. Na rezultatima istraživanja socijalne mobilnosti pokušavamo da testiramo hipoteze o rastućoj praksi socijalne ekskluzije u društvima uznapredovale industrijalizacije. Mada nismo raspolagali sistematskom iskustvenom evidencijom, naspoločivi upo-

redni pokazatelji socijalne mobilnosti u našem i drugim industrijskim društvima omogućuju postavljanje hipoteze da se najveći deo vertikalne pokretljivosti duguje njenoj strukturalnoj varijanti, a da se »čista« ili cirkulaciona pokretljivost svodi na male razmere, kakvo u kapitalističkim, tako i u socijalističkim društvima. Connorova teza o malaksavanju strukturalne, a time i ukupne socijalne mobilnosti pri završetku ekstenzivne industrijalizacije,³ potvrđuje se i u slučaju jugoslovenskog društva. Intenzivnija praksa socijalne ekskluzije koju primenjuju viši srednji slojevi najoštrije se ispoljava u školskom sistemu čija su se permanentna reformisanja pokazala nedovoljno uspešnim u suzbijanju procesa slojnog samoobnavljanja.

Analiza pojedinih dimenzija socijalne strukture, koja se uglavnom zasniva na podacima službene statistike, treba da omogući sticanje potpunijih predstava kako o promenama sektorske podele rada, tako i o tendencijama razvoja obrazovno-kvalifikacijske strukture i promenama sastava tradicionalnih i novih srednjih slojeva. Mada je statistička građa nepotpuna, a statističke kategorije često neuporedive, ipak je moguće pratiti, bar u opštim obrisima, dinamiku kretanja pojava i konstatovati opšte pravce razvoja kao i značajnije deformacije strukturalnih sklopova. Pri ispitivanju sektorske podele rada nastojimo da sagledamo odnos između rasporeda aktivnog stanovništva po osnovnim delatnostima i stepena industrijskog razvoja društva. Raspoloživi podaci omogućuju uporednu analizu pojava u društvima različitog stepena privredne razvijenosti i izvođenje uopštavanja o predimenzioniranosti, odnosno nerazvijenosti pojedinih sektora u jugoslovenskom društvu.

Analiza obrazovno-kvalifikacijske strukture usredsređena je na utvrđivanje njenih unutrašnjih disproporcija koje se ispoljavaju u različitoj dinamici rasta užihih segmenata srednjeg sloja. Pri tome se proveravaju hipoteze o preteranom rastu nemanuelnih slojeva i »ogromnoj superstrukturi« koja pritišće, ne samo u finansijskom smislu, nerazvijenu »manuelnu infrastrukturu«. Pošli smo od pretpostavke da je, i pored izrazito velike dinamike rasta u posleratnom periodu, učešće nemanuelnih slojeva u socijalnoj strukturi društva još uvek relativno skromno. U okviru ovih kretanja zapažaju se dve jugoslovenske specifičnosti. S jedne strane, naglo poboljšanje obrazovno-kvalifikacijskog sastava aktivnog stanovništva prati pad produktivnosti rada, a s druge, dinamika rasta srednjeg stručnog kadra znatno zaostaje za kretanjem visokoobrazovanih profesija. Disproporcija između tradicionalnih i novih srednjih slojeva udružuje se sa disproporcijama u sastavu novih srednjih slojeva.

Pri ispitivanju društvenih položaja različitih grupa srednjih slojeva analiza se usmerava na utvrđivanje specifičnosti njihove tržišne, radne i statusne situacije. Opšta je pretpostavka da položaj u društvenom sistemu i mesto u podeli rada opredeljuju bitne razlike između ukupne društveno-ekonomske situacije starih i novih srednjih slojeva. Dok je za sitnosopstveničke slojeve karakteristična oscilacija tržišnih situacija i statusnih položaja, za nove srednje slojeve, posebno za njihove više segmente, karakteristični su visoka socijalna sigurnost i znatno manje varijacije ekonomskih pozicija. U okviru ovih ispitivanja proverava se hipoteza o »preklapanju« ili, čak, zameni rangova nižeg srednjeg i višeg radničkog sloja u ukupnoj hijerarhiji društvenih položaja. Mada su prisutna znatna pomeranja u sred-

³ Walter D. Connor, *Socialism, Politics and Equality*, Columbia Univ. Press, New York, 1979, ch. IV. Connor ovde preuzima tezu Stanisława Ossowskog iznetu u studiji, *Class Structure in the Social Consciousness*, Free Press, New York, 1963. /Prevod na srpskohrvatski: S. Ossowski, *Klasna struktura u društvenoj svesti*, Naprijed, Zagreb, 1981./

njim nivoima stratifikacijske skale, naša je pretpostavka da u jugoslovenskom društvu niži nemanuelni sloj još uvek zadržava određenu prednost nad višim slojem radnika i da još nije došlo do radikalnog rušenja barijera između manuelnog i nemanuelnog rada.

Pri praćenju kretanja pojedinih pojava i pri njihovom poređenju u različitim vremenskim tačkama nastaju velike teškoće zbog nepotpunog dli, što je češći slučaj, različitog obuhvata statističkih kategorija. Ponekad smo zbog toga morali napustiti poređenja u širim vremenskim intervalima, a nekada smo bili prisiljeni da pribegavamo slobodnijim procenama. No, u svim takvim slučajevima obično je reč o veoma malim numeričkim vrednostima, što, nadamo se, ne menja bitno kvantitativne relacije između posmatranih pojava. Na takva i slična mesta čitaocu se skreće pažnja u beleškama koje prate statističke tabele date u posebnom prilogu na kraju rada.

O poreklu društvenih nejednakosti

Razmišljanja o izvorima nejednakosti među ljudima kao i o oblicima njihovog ispoljavanja nisu skorašnja pojava u misli o društvu. Sama činjenica da se ona sreću već u starim hinduističkim religijskim pogledima na svet govori o veoma dugoj tradiciji. Bilo koji sistematičniji pregled književnosti o uzrocima klasnih i staleških podela u društvu pokazuje da se težište u tumačenjima ove pojave pomeralo, kako s jedne determinističke ravni na drugu, tako i s jednog skupa činilaca na druge. Kod dubljih mislilaca ređa su uprošćena jednofaktorska tumačenja nastanka nejednakosti a, slično tome, retke su primene samo jedne sheme pri opisu stratifikacijskih oblika konkretnih društava.

P. E. Fahlbeck je dvadesetih godina ovoga veka sačinio prikaz istorijskog razvoja tumačenja odnosa nejednakosti i, na osnovu bogate građe, izvršio razvrstavanje shvatanja prema dominantnim faktorima. U njegovoj klasifikaciji postoje četiri grupe koncepcija među kojima se zapaža izvesno preklapanje faktora. U prvu grupu spadaju teorije sile (moći) koje suštinu staleških podela uglavnom posmatraju kao proizvod rata i osvajanja, pri čemu često i lukavstvo igra značajnu ulogu. Nasuprot ovim shvatanjima stoje gledišta o vlasništvu i njegovim različitim podelama kao »stvarnom osnovu svih društvenih razlika«. Monopolisanje uslova i sredstava privređivanja presudno određuje stepen i oblik društvenih nejednakosti. Za treću grupu koncepcija karakteristično je da se ova pojava objašnjava iz ekonomskog ugla. Poreklo i bitna obeležja klasnih podela dovode se u vezu s takvim opštim privrednim faktorima kao što su prirodni resursi, kapital i rad. Najzad, u četvrtoj grupi, kojoj se priključuje i sâm Fahlbeck spadaju teorije koje nastanak društvene stratifikacije tumače dejstvom zakona podela rada u društvu.¹

Baveći se pitanjem porekla nejednakosti među ljudima, R. Dahrendorf je, četiri decenije kasnije, smatrao potrebnim da dopuni Fahlbeckovu klasifikaciju. Učinio je to tako da je dodao dve nove grupe shvatanja od kojih jedna — shvatanja nejednakosti na osnovu prirodnih razlika — pokriva

1. Vidi P. E. Fahlbeck, *Die Klassen und die Gesellschaft*, Jena, 1922.

dugi period predsociološkog promišljanja problema, a druga — koncepcije o stratifikaciji kao proizvodu imperativnih uslova funkcionisanja društvenih sistema — uključuje novija funkcionalistička gledišta.² Sâm Dahrendorfovo stanovište, o kome će kasnije biti više govora, može se, uz izvesne rezerve, protumačiti kao poseban modalitet poslednje navedene teorijske orijentacije.

Ovde se nećemo baviti obrazlaganjima različitih grupa shvatanja niti redosledom njihovog pojavljivanja u istorijskom razvoju misli o društvu. Zbog teme rada izvršićemo određena uprošćavanja kako bismo mogli jasnije istaći tumačenje veza između društvene podela rada i klasnih podela društva u funkcionalističkoj i marksističkoj teoriji o društvu. Istovremeno, bavljenje ovim problemom u dve, danas dominantne teorijske orijentacije omogućice potpuniji teorijski uvid u kontroverzije o karakteru srednjih stepnjeva stratifikacijske skale u savremenim društvima. Nije suvišno pomenuti da nas takav izbor oslobada analize ogromne građe iz ovog područja koja je danas od pretežnog interesa za istoričare ideja i sociologiju saznanja.

Posmatrano u široj istorijskoj perspektivi, samo jedan od navedenih šest pristupa — vezivanje društvenih rangova s prirodnim razlikama — dominira u dugom periodu od početaka razmišljanja o društvu pa sve do druge polovine 18. veka. Poznato je da je aristotelijanska tradicija dala pečat raznim varijantama nesocioloških tumačenja. Često navođeno mesto iz Aristotelove *Politike* najbolje ilustruje nesrećnu zamenu determinizama koja je dugo kočila razvoj sociološkog pristupa problemu. »Jedni su odmah, od rođenja, predodređeni da se pokoravaju, a drugi da vladaju... Jer rob po prirodi je onaj čovek koji može da pripada drugome, pa mu stoga i pripada i koji ima samo toliko zajedničkog s razumom što može da zapaža, ali sam nema razuma... Prema tome, jasno je da su jedni ljudi po prirodi slobodni, a drugi robovi i da je za robove i korisno i pravedno da robuju.«³ Aristotelovo naturalističko određenje najvažnije podela antičkog društva nalazi kasnije izraz u metafizičkim tumačenjima crkvenih otaca u kojima se staleške podela u društvu obrazlažu božjim zakonom — dikstatom božje volje. Sv. Toma Akvinski, sjajan kao branilac dogme i velik kao branilac staleškog poretku, mimalo ne zaostaje za Aristotelom po jasnoći izraza: »Staleži u društvu i različite vrste poslova koje su im pale u dio određeni su od Boga. Svaki stalež mora ispuniti poseban zadatak, svaki pojedinac mora ostati na mestu na koje ga je Bog svojom voljom pozvao, svatko mora ostati u svom staležu i na svom zadatku.«⁴ Navedena mesta pokazuju kako se fizičko i metafizičko u tumačenju klasnih podela svode, na kraju, na isto izvansocijalno određenje. Nedokučiva mudrost providenja dela na isti način kao i Aristotelova genetika. Ono što ostaje vredno od ovakvih koncepcija za kasnija sociološka istraživanja društvene strukture jesu opisi društvenih oblika u kojima se zapaža pravilnost sprežanja pojedinih vrsta radova sa odgovarajućim staleškim rangovima.

Prosvetiteljska misao 18. veka, koja priprema revolucionarni obračun sa ustanovama *ancien regimea*, obara se i na aristotelijansku tradiciju promišljanja društvenih nejednakosti. Stav prirodnopravne filozofije da su »ljudi rođeni slobodni i jednaki u pravima« otvarao je prostor razvoju

2. R. Dahrendorf, *Über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1961, s. 18—19.

3. Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd, 1960, s. 9—11.

4. Navođeno prema: S. Ossowski, *Klasna struktura u društvenoj svijesti*, Naprijed, Zagreb, 1981, s. 63.

sociološke misli u ovoj oblasti. Jer, »ako su ljudi po prirodi jednako rangovani, otkuda onda potiče nejednakost društvenih položaja? Ako su rođeni slobodni i jednaki u pravima, kako onda objasniti da su jedni bogati a drugi siromašni, jedni ugledni a drugi neugledni, jedni moćni, a drugi potčinjeni?«⁵ Ako, prema novom stanovištu, nejednakosti nisu date ni od Prirode ni od Boga, onda nužno sledi da su one proizvod zajedničkog života, društvenog poretka, te su prema tome promenljive i otklonjive. Dahrendorf je u pravu kad podvlači da za sociološko postavljanje problema prirodne razlike gube značaj, jer apstrahovanje biološkog faktora ne dovodi u pitanje ispravnost sociološke ekspanacije.⁶ Svih pet ranije navedenih pristupa u objašnjavanju stratifikacijskih obrazaca mogu se posmatrati kao niz različitih odgovora na ova kardinalna pitanja revolucionarne misli 18. veka. Već u doba revolucionarnog vrenja stvaraju se osnove za razvoj onih shvatanja o uzrocima klasnih podela koja će privatnu svojinu uzeti kao glavnu odrednicu. Sâm J. J. Rousseau, kome mnogo dugujemo za preokretanje perspektive u istraživanju društvenih pojava, ponudio je i čuveni odgovor: privatna svojina je uzrok nejednakosti. Ona je »istočni greh« odgovoran za pad čovečanstva iz prvobitnog stanja sloge u stanje nejednakosti i sukoba. Međutim, ova strateška ideja nije dobila adekvatno teorijsko obrazloženje. U *Društvenom ugovoru* nema valjanog odgovora na pitanje o poreklu privatne svojine: ograđivanje zemlje i olako prihvatanje novog stanja više se doima kao slikovita metafora nego kao uverljivo objašnjenje pojave.

Rousseauovi savremenici, škotski filozofi Adam Ferguson i John Millar, pošli su od iste pretpostavke u tumačenju klasne podele društva. Kod Millara je privatna svojina odlučujući činilac društvene stratifikacije. »Izum pripitomljavanja i napasanja stoke uzrokuje značajnije i trajnije razlike među staležima. Pojedini ljudi, marljiviji i srećniji od drugih, za kratko vreme stekli su veća stada i jata.«⁷ Ali, za razliku od Rousseaua, obojica ostrvljana drugačije gledaju na ulogu privatne svojine u klasnom diferenciranju društva. Ova ustanova nije nikakav »istočni greh« zbog koga pati čovečanstvo, već poluga koja podstiče ljude na preguća i sticanja bogatstva. Staleške podele nisu nipošto zla kob već važan korak na putu civilizovanja »građanskog društva«. Kod Fergusona i Millara privatnosvojinski odnos ima jasno određeno sociološko značenje: zasnivajući i stabilizujući društvene nejednakosti on predstavlja važan faktor društvenog razvoja.

Privatna svojina sredstava za proizvodnju kao važna odrednica klasnih podela društva zauzeće istaknuto mesto u kritičkim teorijama narednog veka, posebno u Marxovoj teoriji kapitalističkog društva. Rousseauovski radikalizam odgovarao je misliocima koji su se teško mirili s procesom stabilizacije novog poretka u kojem se otvarao jaz između društvene stvarnosti i velikih ideala revolucije: slobode, jednakosti i bratstva. Svest koja je tragala za mogućnostima novog revolucionarnog preokreta i definitivnog ukidanja klasnih i staleških podela nalazila je u privatnosvojinskom odnosu glavnu prepreku radikalnoj promeni postojećeg stanja. A i same društvene okolnosti podsticale su uključivanje ovog činioca u teorijska objašnjavanja rastućih društvenih protivrečnosti. Nikada u istoriji ekonomska

5. R. Dahrendorf, *ibid.*, s. 9.

6. R. Dahrendorf, *ibid.*, s. 9.

7. W. C. Lehmann, *John Millar of Glasgow*, Cambridge, 1980, navedeno prema R. Dahrendorf, *ibid.*, s. 11.

dominacija nije izlagana u svojoj punoj snazi kao što je to bio slučaj u kapitalističkim društvima 19. veka, i nikada kao tada nisu bili potisnuti u pozadinu drugi modaliteti vladavine i zavisnosti. Ipak, Marx nije tako uprošćeno argumentovao kao njegovi prethodnici i nije tako jednoznačno odredio odnos privatne svojine i klasne podele društva kao što su to učinili Rousseau, Ferguson i Millar. U objašnjavanju kretanja i diferenciranja složenih društvenih celina on uvodi i zakon podele rada kao jednu stranu jedinstvenog društvenog procesa čiji je drugi izraz privatna svojina. Sadejstvo ovih činilaca i proizvodne snage rada stvara osnov klasnog diferenciranja. U pogledu ocene klasnih društava koja su se razvila na ruševinama prvobitne egalitarne zajednice (*Gemeinwesen*) Marx je bliži Škotlandanima nego Rousseauu. Zaplitanje čovečanstva u odnose klasnog vladanja i zavisnosti za Marxa je visoka, ali isplativa cena koja se mora platiti za ulazak u novo besklasno društvo univerzalno bogatih individua.

U pozitivističko-organicističkim teorijama 19. veka koje u opštim linijama prate evoluciju društva, privatna svojina se potiskuje kao faktor socijalne diferencijacije. U središte tumačenja stupa podela rada shvaćena u najširim funkcionalnim oblicima, pri čemu je njen klasni izraz teorijski zanemaren. Misao koja je stavljena u službu popravljavanja i stabilizovanja poretka izabrala je drugačiju perspektivu u istraživanju društvene strukture i njene diferencijacije. Na temelju hipotetičko-pojmavnog aparata evolucionističkih teorija uobličava se krajem prošlog veka funkcionalistička koncepcija o podeli rada kao odlučujućem faktoru ne samo socijalne diferencijacije, već i društvene stratifikacije. Neke od opštih zamisli ove teorijske struje bivaju sredinom našeg veka, s manjim ili većim modifikacijama, uključene u korpus savremenih funkcionalističkih koncepcija.

I funkcionalistička i marksistička teorija uzimaju zakon podele rada kao osnov društvenog stratifikovanja. U obe teorijske orijentacije to je nužan uslov klasno-slojnih podela. Međutim, u obrazlaganju dovoljnih uslova pojave nastupaju značajne teorijske razlike. Opšte usmerenje u funkcionalističkim koncepcijama ispoljava se u povezivanju podele rada s kulturnim sadržajima i moralnim normama. U marksističkoj teoriji, kako je već rečeno, podela rada se povezuje s privatnom svojinom nad sredstvima za proizvodnju. U daljem izlaganju zadržaćemo se na analizi karakterističnih mesta obeju teorija koja omogućuju dublji uvid u povezanost uzroka i oblika stratifikacijskih podela društvene strukture.

Socijalna stratifikacija kao proizvod nesputane utakmice

Krajem prošlog veka u Nemačkoj su vođene žučne rasprave o ulozi društvene podele rada u oblikovanju socijalne stratifikacije. Među učesnicima koji nisu bili u središtu sporenja javljaju se imena G. Simmela i E. Durkheima. Mada su se, svaki na svoj način, bavili podelom rada, njihovo interesovanje nije bilo usmereno na analizu klasne dimenzije ovog procesa. Obojica su daleko više pažnje posvećivali načinima integracije stalno diferencirajućeg rada u savremenom društvu. U središtu rasprave bila je koncepcija G. Schmollera koji je pokušao da objasni nastanak klase golom činjenicom profesionalne deobe rada. Razvojem odnosa razmene unutar plemena vrši se diferenciranje zanimanja, a ova činjenica uvek prethodi stvaranju različitih društvenih položaja. Učvršćivanje rangova različitih prema posedu, dohotku i ugledu Schmoller je objašnjavao ulogom nasleđa: unutar pojedinih porodica i struka, s jednog naraštaja na drugi, prenose

se znanja i veštine pa se tako akumuliraju specijalne sposobnosti. Kritika K. Büchera ukazuje na slabu tačku ove teorije, pa je Schmoller pokušao da pojača svoje gledište uvođenjem psihološkog faktora (kojim bi uverljivije objasnio vrednosno rangiranje diferenciranih elemenata koji sami po sebi ne sadrže nikakve vrednosne razlike. »Ljudsko mišljenje i osećanje karakteriše inherentna potreba da celine pojava bilo koje vrste klasifikuje i da dobijene razrede ocenjuje prema njihovoj vrednosti.«⁸ Podupiranje argumentacije uvođenjem psihološke pretpostavke u tumačenje veze između dobe nada i klasne podele nije učvrstilo Schmollerovu teorijsku poziciju, ali će ova zamisao imati kasnije značajno mesto u američkoj strukturalno-funkcionalističkoj teoriji stratifikacije.

Teza o postojanju sistema vrednovanja koji omogućuje diferenciranje rangova unutar društvenog sistema dobija teorijsku razradu u Parsonsovoj zamisli društvene stratifikacije. Međutim, kod Parsonsa nužnost vrednovanja nije protumačena kao univerzalna psihološka karakteristika ljudske prirode, već kao proizvod opšte važećeg sistema vrednosti i normi. Kulturnalistička perspektiva u objašnjavanju društvenih nejednakosti potisnula je stariju psihološku vanjantnu. U Parsonsovom određenju društvenog sistema, ljudske individue (akteri) i njihova usmerenost prema vrednostima (*value orientation*) suštinski su elementi društvenog delanja. Mnoštvo pojedinaca u svojim akcijama stremljenju optimizaciji zadovoljenja potreba, što izaziva ukrštavanje i sukobljavanje interesa. Da se funkcionisanje sistema ne bi prepustilo stihijskoj borbi razigranih interesa, nužno je usmeriti akcije aktera i njihova očekivanja koja su povezana s društvenim ulogama. Vrednosti i norme kulturnog sistema određuju izbor između alternativnih mogućnosti orijentacije akcije. Kako je usmerenost prema vrednostima, sa svojim moralnim, vrednosnim i kognitivnim standardima, suštinski element sistema akcije, to je »verovatno da će postojeći proces vrednovanja služiti da diferencira bitne elemente u poredak rangova određene vrste.«⁹ Društvena stratifikacija, prema Parsonsovoj koncepciji, oblikuje se kao proizvod načina vrednovanja koji akteri usvajaju recepcijom važećih kulturnih sadržaja. Teorija jednostavno podvlači značaj socijalizacije i saglasnosti, a zapostavlja bitna strukturalna ograničenja u realizaciji očekivanja aktera. Obavezno važenje društvenih normi koje su konkretizovane u ponašanju pojedinačnih aktera počiva na odgovarajućim sankcijama (različite nagrade i kazne), što direktno upućuje na različite oblike prinude u procesu diferencijacije aktera u različite rangove. Ignorišući ovu stranu u normiranju interakcije aktera, teorija nije u stanju da objasni prilično stabilno međugeneracijsko vezivanje grupa aktera za posebne skupove uloga i njihovo međusobno sukobljavanje oko raspodele cenjenih dobara. Teorija koja prvenstveno uvažava vrednosnu saglasnost i internalizovano moralno vrednovanje nužno klizi od teorije društvene slojevitosti ka teoriji društvene diferencijacije.

Najrazvijeniji oblik funkcionalistička teorija stratifikacije dobija u koncepciji S. Davisa i W. Moorea. Reč je o jednom opštem modelu koji treba da ima univerzalnu važnost u objašnjavanju društvenih nejednakosti. Njihova je glavna premisa da je stratifikacija nužna pojava u svakom

8. Schmoller, »Das Wesen der Arbeitstellung und der sozialen Klassenbildung«, *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*, 14/1900. Šire razmatranje ove rasprave videti kod A. Small, *The Origins of Sociology*, Chicago, 1924; R. Dahrendorf, navedeni rad.

9. T. Parsons, »A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification«, u R. Bendix and S. M. Lipset (eds.), *Class Status and Power*, Glencoe, 1953. Ovaj rad je neznatno korigovana verzija Parsonsovog članka objavljenog 1940. godine. Vidi T. Parsons, »An Analytical Approach to the Theory of Social Stratification«, *American Journal of Sociology*, 45/1940.

društvu razvijene podele rada. Svako društvo je sastavljeno od niza različitih položaja s kojima su povezane odgovarajuće dužnosti. Nejednakost društvenih položaja ispoljava se u nejednakoj raspodeli materijalnih nagrada i ugleda. Prema autorima, tri su glavna razloga za diferenciranje položaja i dužnosti: prvo, različita ugodnost za čovekov organizam, drugo, različita važnost za funkcionisanje društva i, treće, različite sposobnosti koje određeni položaji iziskuju. Da bi ljudi zaposeli postojeće položaje i korektno obavljali svoje dužnosti, društvo mora da ima određenu vrstu nagrada (koje će koristiti kao podsticaje i nejednaku raspodelu tih nagrada saobrazno atributima položaja. »Ukoliko bi sve dužnosti udružene s raznim položajima bile jednako ugodne za čovekov organizam, jednako važne za održavanje društva i ukoliko bi zahtevale iste sposobnosti ili talenat, onda ne bi bilo nikakve razlike u tome ko će zaposeti koji položaj i pitanje ranga u društvu bilo bi uveliko redukovano. Ali, u stvari, velike razlike u tome ko zauzima koji položaj nastaju ne samo zato što su neki položaji inherentno ugodniji od drugih, već i stoga što neki iziskuju posebnu darovitost ili obuku, a neki su funkcionalno važniji od drugih... Tada je nužno da društvo mora da ima: prvo, neku vrstu nagrada koje može da koristi kao podsticaje i, drugo, određenu diferenciranu raspodelu ovih nagrada saobrazno položajima. Nagrade i njihova raspodela postaju deo društvenog poretka i tako uzrokuju stvaranje stratifikacije.«¹⁰

Raspodela pripadnika društva na datu sumu položaja vrši se analogno alokaciji faktora proizvodnje u ekonomskom modelu savršene tržišne konkurencije. Pošto su strateški položaji i funkcionalno važniji i ređi, njihovo zaposedanje iziskuje veću »cenu« u smislu žrtvovanja (obuka) i većih troškova (školarina). Da bi dobilo kvalifikovane osobe za funkcionalno važne položaje društvo mora obezbediti veće nagrade kao stimulanse za pojedince koji prihvataju naporne i skupe pripreme. Ponuda položaja i obezbeđivanje adekvatne potražnje stvaraju takav tip društvene stratifikacije koji karakteriše kontinuum nivoa društvenih položaja. Nejednakosti društvenih grupa izražavaju se različitim učesćem u raspodeli cenjenih vrednosti: materijalnih dobara i ugleda.

Ograničenja Davisove i Mooreove teorije identična su ograničenjima ekonomskih teorija koje polaze od pretpostavki o savršenoj konkurenciji. Svaka monopolska situacija smanjuje eksplanatornu snagu modela. Primenjena ova teorija stratifikacije dala bi vrednije rezultate u pretpostavljenom tipu društva čiji članovi, bar u većini slučajeva, zaposedaju položaje svojim ličnim pretnućima i sposobnostima. U meri u kojoj se ukupna masa lično postignutih položaja smanjuje, a broj nasleđstvom dobijenih položaja povećava, smanjuje se i eksplanatorna snaga teorije. I u savremenim industrijskim društvima u kojima su porušene staleške barijere i povećana društvena pokretljivost, oblici naslednih nejednakosti su veoma rašireni. Ova slabost teorije dala je povoda nekim kritičarima da je ocene ne kao teoriju društvene stratifikacije, već društvene diferencijacije. »Pojam stratifikacije u sociologiji koristi se za označavanje sistema permanentnih strata čije je članstvo određeno međugeneracijskim prenosom položaja ili, bar, međugeneracijskim prenosom izgleda da se dobiju ovi položaji. Mi se bavimo stratifikacijom onda kada postoji »nasledna nejednakost« pa se slojevi diferenciraju »biološkim i socijalnim dejstvom«. Ali u situaciji u kojoj se nejednakost izražava isključivo u postojanju hijerarhijske diferencijacije prema dohotku, ugledu i moći, a mesto u hijerarhiji nije stalno već

10. K. Davis and W. Moore, »Some Principles of Stratification«, *American Sociological Review*, 2/1945.

zavisno od individualnih postignuća, onda se prosto bavimo društvenom diferencijacijom.¹¹ Mada Buckley neopravdano sužava sadržaj pojma društvene stratifikacije,¹² njegova kritika pogađa srž Davisove i Mooreove teorije: van njenog domašaja ostaje problem razjašnjenja brojnih, a osujećenih aspiracija na određene položaje; kao i pitanje selekcije između većeg broja jednako obrazovanih i talentovanih kandidata. Pretpostavka o skladnom odnosu između raspodele talenata i motivacija pomoću nejednakih stimulansa vodi jednostranom sagledavanju uloge društvene slojevitosti u funkcionisanju društvenih sistema: precenjuju se njene »funkcije«, a zapostavljaju »disfunkcije« (disruptivne posledice nejednakosti među ljudima), što je više puta ističano u raspravama američkih sociologa.¹³ Davis je kasnije izvršio dočerivanje modela nesputanog izbora uvodeći elemente različitih strukturalnih ograničenja (porodica, pripadnost grupi), tako da je teorija proširila svoju eksplanatornu snagu. »Uobičajeno stanje u društvu je takvo da su široke linije statusa postavljene askripcijom, dok su mnogi posebni položaji otvoreni individualnom pregnuću.«¹⁴ U novoj verziji postiže se izvesna uravnoteženost u teorijskom vrednovanju dve kategorije položaja i zastupa teza da se obe vrste javljaju istovremeno u svakom društvu. Konkretna društva bi se, dakle, razlikovala po razmeru prisutnih naslednih i ličnih čimilaca u mehanizmu selekcije za široku skalu raspoloživih položaja.

Nije potrebno da se duže zadržavamo na jednostranostima ovog »idealtipnog« prikazivanja stratifikacije. Ono što smatramo njegovom vrednošću za razvijanje adekvatnijeg pojmovno-hipotetičkog aparata za tumačenje stratifikacije savremenih društava jeste zamisao o »funkcionalnoj važnosti« položaja. Neopravdani su prigovori da je u objašnjenju važnosti položaja sadržan *petitio principii*,¹⁵ jer bi, navodno, važnost položaja implicirala upravo ono vrednosno diferenciranje za koje se pretpostavlja da ga objašnjava. Davis i Moore su, kako to ispravno primećuje Wesolowski,¹⁶ učinili pomak u odnosu na Parsonsov pristup po kojem ljudi procenjuju značaj položaja. Da bi izbegli subjektivistički tretman funkcionalne važnosti položaja, autori su izneli dve nezavisne strukturalne karakteristike. Prvo, važnost položaja analitički se utvrđuje prema stepenu funkcionalne jedinstvenosti položaja: nema drugih položaja koji mogu vršiti istu funkciju na zadovoljavajući način. Skup položaja strukturisanih oko neke značajne aktivnosti uvek u svom jezgru sadrži ključne položaje od najveće funkcionalne važnosti. Na primer, položaj vrhunskog hirurga na klinici jedinstven je u tom smislu što nema ekvivalentne zamene ostalim položajima toga skupa. Nosilac toga položaja može pak da zameni nosioce niza

11. W. Buckley, »Social Stratification and the Functional Theory of Social Differentiation«, *American Sociological Review*, 3/1958.

12.

D. H. Wrong smatra da je pitanje nejednake raspodele nagrada na pojedinačne položaje izuzetno važno bez obzira na to da li ćemo pojavu nazvati stratifikacija ili diferencijacija. D. H. Wrong, »The Functional Theory of Stratification: Some Neglected Considerations«, *American Sociological Review*, 6/1959.

W. Wesolowski osporava Buckleyevu tvrdnju stavom da se društvenom stratifikacijom može nazvati i diferencirana podela nagrada i ugleda na položaje koji su postignuti a ne nasledeni. Vidi W. Wesolowski, *Classes, Strata and Power*, Routledge and Kegan Paul, London, 1979.

13.

Siri pregled ovih rasprava vidi kod R. Dahrendorfa, navedeni rad i W. Wesolowskog, *Classes, Strata and Power*, London, 1979.

14.

K. Davis, *Human Society*, New York, 1948, s. 117.

15.

Tako, na primer, tvrdi M. M. Tumin, »Some Principles of Stratification: A Critical Analysis«, *American Sociological Review*, 4/1953.

16.

W. Wesolowski, *ibid.*, s. 85.

drugih položaja. Uz veću nezamenljivost položaja u institucionalizovanom poretku ide i veće stručno znanje, pa otuda i napornija i skuplja stručna obuka. Drugo, funkcionalna važnost određenog položaja utvrđuje se prema stepenu u kojem su drugi položaji zavisni od njega. U svakoj složenoj i strukturisanoj delatnosti nužno se formira hijerarhija položaja u procesu upravljanja, pri čemu se iz osnovnog skupa izdvajaju najviši upravljački položaji. To su ključni položaji koji, shodno svojim ovlašćenjima potčinjavaju druge položaje ili ih, u većoj ili manjoj meri, čine zavisnim od sebe. Isticanjem ovih strukturalnih odrednica Davis i Moore su, u stvari, uveli kategoriju društvene moći u objašnjavanje funkcionalne važnosti položaja. Nesporna premissa o nužnosti koordinacije izdvojenih funkcija stavljena je time u sasvim drugačiju perspektivu: koordinacija povezana s hijerarhijskom strukturom položaja može se posmatrati i kao proizvod prinude, a ne samo kao rezultat kulturno stvorene saglasnosti. Uz postojanje dominantnih položaja idu nužno i zavisni položaji, a norme obavezno prate odgovarajuće sankcije. Između podele rada i društvene stratifikacije pomalaju se odnosi vladanja i potčinjavanja. Autori nisu razvijali teoriju u ovom pravcu, ali su ukazivanjem na strukturalne izvore važnosti društvenih položaja otvorili put kasnijim tumačenjima klasnoslojnih podela pomoću kategorije društvene moći. Teoretičari odnosa moći (vlasti) smeraju oblikovanju generalne teorije društvenih nejednakosti u koju bi razne teorije saglasnosti i prinude bile uključene kao posebni slučajevi ili teorije užeg obima. Pre no što razmotrimo ove pokušaje (koji su značajni za izgradnju novog pojmovnog i hipotetičkog okvira za istraživanje stratifikacije savremenih društava, zadržaćemo se na analizi Marxovog i Engelsovog stanovišta o odnosu između društvene podele rada i klasnih nejednakosti. Razlog za to je dvojak. S jedne strane, marksističko gledište o ulozi prinude u klasnom strukturisanju omogućuje bolje razumevanje koncepcija moći koje se razvijaju u teorijskom dijalogu s ovom teorijom. S druge strane pak, Marxov pogled na kretanje oblika nejednakosti uvodi nas u otvorena pitanja prirode srednjih slojeva i društvenih nejednakosti u savremenim društvima. To se posebno odnosi na postojeća socijalistička društva u kojima je izvršena obimna redukcija privatnosvojinskog odnosa nad sredstvima za proizvodnju, a pitanje moći (vlasti) postalo središte za tumačenje klasnoslojnih podela.

Efektivna privatna svojina i klasna polarizacija društva

Klasično marksističko tumačenje veza između društvene podele rada i oblika društvenih nejednakosti sasvim je oprečno, kad su u pitanju klasno strukturisana društva, izloženom teorijskom modelu ravnopravne utakmice pojedinaca na tržištu raspoloživih društvenih položaja. Umesto društvenog diferenciranja individua prema ličnim sposobnostima i zaslugama, u istorijsko-materijalističkoj koncepciji izlaže se stroga klasnostrukturalna uslovljenost raspodele individua na različito rangirane društvene položaje. Posmatrajući u istorijskoj perspektivi razvoj društvenih oblika u kojima se obavlja proizvodnja, Marx i Engels dolaze do sledećih zaključaka: prvo, pokretljivost pojedinaca između klasa (različito strukturisanih položaja u proizvodnji) opada u fazi stabilizovanja određenog »ekonomskog oblika« i, drugo, najproduktivniji način proizvodnje (kapitalistički) u periodu svoje zrelosti teži da ukine svaku »razmenu« članova između dveju osnovnih društvenih klasa. Klasno nasleđivanje društvenih položaja potpuno blo-

kira mogućnosti individualne promocije zasnovane na ličnim kvalitetima i postignućima.

Kad je u pitanju društveno diferenciranje u poslekapitalističkom društvu, njihovi pogledi pokazuju izvesne sličnosti s pomenutim modelom. U društvu bez privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, stihijne podela rada i tržišta svi članovi startuju s jednake pozicije pa se raspodela nagrada saobražava ličnim postignućima. Razlike proistekle iz različitih radnih učinaka među pripadnicima jednog naraštaja ne reprodukuju se na međugeneracijskoj ravni i ne stvaraju klasne nejednakosti.

U objašnjavanju nastanka i reprodukcije klasnih nejednakosti kao osnovnog oblika društvenih nejednakosti, Marx i Engels se suprotstavljaju onim shvatanjima koja tumače ovu pojavu biološkim, psihološkim ili raznim metafizičkim faktorima. Oni polaze sa stanovišta da uzroke klasnih podela društva treba tražiti u njegovoj ekonomskoj strukturi koja se određuje kao celina međuljudskih odnosa stvorena u društvenom procesu proizvodnje. Ukupnost tih odnosa ima svoju »industrijsku« (tehničku) stranu koja je tesno povezana s društvenom stranom ili oblikom zajedničkog delovanja ljudi u proizvodnji dobara. Proces proizvodnje je »kako proces proizvodnje materijalnih uslova egzistencije ljudskog života tako i proces koji se zbiva u specifičnim istorijsko-ekonomskim odnosima proizvodnje i koji proizvodi i reprodukuje same ove odnose proizvodnje, a s time i nosioce toga procesa, materijalne uslove njihove egzistencije i njihove uzajamne odnose, tj. njihov određeni ekonomski oblik«. ¹⁷

Reprodukcija materijalnih uslova egzistencije nosilaca procesa proizvodnje menja se uporedo s promenama »industrijskog stupnja« i njemu saobraznog »društvenog stupnja«, odnosno društvenog oblika u kojem se vrši podela i povezivanje rada. Način deobe rada i njegovog kombinovanja u procesu zajedničkog delovanja ljudi sam predstavlja jednu »proizvodnu snagu« koja sadejstvuje s tehničkim činiocem, ne samo u povećavanju opšte proizvodne snage rada, već i u diferenciranju strukture društva. ¹⁸ Podela rada u društvu okarakterisana je u istorijsko-materijalističkoj teoriji kao »jedna od glavnih sila dosadašnje historije« ¹⁹ ili kao »najmoćnija od svih poluga proizvodnje do uvođenja krupne industrije«. ²⁰ Zakon podela rada predstavlja opšti uslov evolucije čovečanstva, ali, u isti mah, i osnovnu pretpostavku za formiranje klasnih nejednakosti i raznih oblika otuđenog rada. Kao apstraktna kategorija, društvena podela rada sadrži minimum crta koje su zajedničke različitim oblicima njenog istorijskog ispoljavanja. Međutim, bez rekonstrukcije konkretnih istorijskih oblika i utvrđivanja njihovih posebnih obeležja nemoguće je valjano objasniti ulogu ove »proizvodne snage« u složenom procesu stvaranja i razgrađivanja klasnih struktura. Samonikli oblik podela rada znatno se razlikuje od društveno stvorenih oblika podela rada klasnih društava, a ovi, opet, od podela rada u budućem komunističkom društvu, koja je dosta nejasno naznačena. Razlike se odnose kako na opšti oblik podela rada (diferenciranje proizvodnih oblasti), tako i na njen klasni oblik (nejednakosti društvenih grupa vezanih za pojedine vrste radova) i socijalnu organizaciju koju on uslovljava.

17.

K. Marx, *Kapital*, BIGZ—Prosveta, Beograd, 1973, s. 1815.

18.

K. Marx—F. Engels, *Njemačka ideologija*, u *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1967, s. 374.

19.

K. Marx—F. Engels, *ibid.*, s. 394.

20.

F. Engels, *Anti-Dühring*, Naprijed, Zagreb, 1946, s. 308.

Pretkapitalistički oblici društvene podela rada i odgovarajuće organizacije globalnih društava razvijaju se postepeno iz samonikle ili »prirodne« deobe rada koja se odvija unutar užih srodničkih grupa. Deljenje rada na polne i dobne grupe omogućuje usavršavanje oruđa, povećavanje produktivnosti rada i, u skladu s različitim prirodnim okolnostima, vodi diferenciranju u proizvodnoj oblasti. Stvaranje značajnijih viškova različitih proizvoda utire put razmeni i robnoj proizvodnji. »Ova samonikla različnost jeste ono što pri dodiru među zajednicama izaziva razmenjivanje njihovih proizvoda, a time postepeno pretvaranje proizvoda u robe. Razmena ne stvara različnosti u oblasti proizvodnje, već te različite oblasti dovodi u odnos i tako ih pretvara u više ili manje međusobno zavisne grane celokupne društvene proizvodnje. Tu društvena podela rada postaje putem razmene prvobitno različitih ali međusobno nezavisnih sfera proizvodnje. Tamo gde polaznu tačku čini fiziološka podela rada, posebni organi jedne neposredno povezane celine razlučuju se jedni od drugih, raspadaju se, a glavni podsticaj za ovaj proces raspadanja dolazi od robne razmene s tuđim zajednicama, i ti organi postaju samostalni sve do granice do koje postoji mogućnost da se razmenom proizvoda kao roba održava jedinstvo svih različitih radova«. ²¹ Uzajamno delovanje spontano diferencirane proizvodnje i tržišta podstiču, dakle, razvoj društvene podela rada, a time i proizvodnih snaga u različitim oblastima.

Druga strana toga procesa pokazuje se u bržem rastakanju oblika kolektivne svojine nad sredstvima za proizvodnju koje je započelo još u okvirima naturalnog privređivanja. Prerastanje povremene razmene proizvoda u njene regularnije oblike vodi stvaranju imovinskih razlika i otvara put »pravoj društvenoj podeli rada« koja poprima razvijen klasni oblik. »Podjela rada postaje stvarno podjela tek od trenutka kad nastupi podjela materijalnog i duhovnog rada«, jer od tada »ova tri momenta, proizvodna snaga, društveno stanje i svijest mogu i moraju stupiti međusobno u protivječnost, jer podjela rada čini mogućim, upravo stvarnim, da duhovna i materijalna djelatnost — da užitak i rad, proizvodnja i potrošnja — pripadnu različitim individuama, a mogućnost da ne dođu u protivječnost leži samo u tome da se podjela rada ponovo uklone«. ²² Razdvajanje momenta jedinstvene proizvodne delatnosti na različite nosioce proizvodnje stvara inherentnu protivječnost u načinu proizvodnje iz koje izrasta klasna borba kao pokretačka snaga strukturalne promene. Reprodukcija klasnih oblika vrši se prvenstveno ekonomskom dominacijom nadređene klase koja pomoću vlasništva nad sredstvima za proizvodnju kontroliše uslove proizvodnje, proces rada i raspodelu proizvoda. Međutim, sama ekonomska moć nije dovoljna da se obezbedi trajnije reprodukcije klasnih nejednakosti u antagonističkom načinu proizvodnje. Ona se podupire političkom vladavinom vlasničke klase (državni aparat) i njenom ideološkom manipulacijom (iskrivljeni oblici svesti). Takvo strukturisanje odnosa moći uslovljava da ljudi stupaju u produkcijske odnose »nezavisno od svoje volje«, a klasa se tako osamostaljuje naspram svojih članova da im »naznačuje njihov položaj, a time i njihov lični razvitak, ona ih sebi podređuje«. ²³

Polarizacija klasne strukture društva, prema opštem teorijskom modelu, ima tendenciju širenja iz oblasti zahvaćenih dominantnim načinom proizvodnje u rubna područja društva u kojima se zadržavaju naturalni

21.

K. Marx, *Kapital*, *ibid.*, s. 314.

22.

K. Marx—F. Engels, *Njemačka ideologija*, *ibid.*, s. 376—377.

23.

ibid., s. 402.

i sitnorobni načini privređivanja. Od ishoda borbe između krupne robne proizvodnje i sporednih oblika privređivanja zavisi i oblikovanje klasnog sastava konkretnog društva. U svojim istorijskim studijama Marx i Engels često utvrđuju veća ili manja odstupanja klasne strukture konkretnog društva od dihotomne klasne podele postulirane opštim teorijskim modelom. To nije samo karakteristika pretkapitalističkih formacija, već i obeležje modernih kapitalističkih društava. Čak ni u Engleskoj njihovog vremena, gde je moderno društvo u svojoj ekonomskoj strukturi »najklasičnije razvijeno«, klasna struktura »ne istupa u svojoj čistoti. I ovde (mada na selu nesavrnjeno manje nego u gradovima) srednji i prelazni stupnjevi svugde pomućuju granice.«²⁴ »Čistota« klasnog sastava i njegovog jedinstvenog oblika međuklasne nejednakosti — bogati i moćni vlasnici sredstava za proizvodnju *versus* siromašni i zavisni vlasnici radne snage — zavisi, kao što je rečeno, od proizvodne ekspanzije dominantnog načina proizvodnje. Ali ova ekspanziona snaga jednog oblika privređivanja ne zavisi samo ili isključivo od proizvodne tehnike koja se razvija u njegovom okviru. Značajnu ulogu u tom složenom procesu ima način podele rada u društvima pojedinih klasnih formacija. U tom pogledu postoje, prema Marxovom tumačenju, bitne razlike između pretkapitalističkih načina deobe društvenog rada i one podele koja se razvija s kapitalističkim načinom proizvodnje.

U pretkapitalističkim društvenim porecima — patrijarhalnom, kastinskom, robovlasničkom, hrišćansko-feudalnom i cehovskom — društvena podela rada najpre se odvija stihijno, a razmena proizvoda vrši se neregularno. Dugotrajnim ponavljanjima, oba procesa poprimaju stabilnije forme u užim okvirima lokalnih zajednica. Opšti oblik podele rada nalazi svoj izraz u raščlanjivanju zanatskih delatnosti: najpre se vrši spontano specijalizovanje zanata, zatim njihova kristalizacija i, najzad, njihovo »uzakonjenje« pomoću moralnih i pravnih normi. Čin »uzakonjenja« značio je strogu kontrolu pristupa industrijskim profesijama kao i čvrstu regulaciju broja njihovih pripadnika koja se veoma sporo menjala zavisno od neznatnih pomeranja obima tražnje na lokalnim tržištima. Kardinalni rezultat navedenih procesa bilo je ustoličenje apsolutne dominacije »planske i autoritativne organizacije društvenog rada« u kojoj se »potpuno isključuje podela rada u samoj radionici« ili je ova razvijena »samo u sićušnom razmeru, ili samo sporadično i slučajno.«²⁵

Planska i autoritativna podela rada u društvima nižeg industrijskog stupnja »postala je osnov odgovarajuće socijalne organizacije«,²⁶ a time i opšta odrednica specifičnih oblika klasnog diferenciranja. Ozakonjena svetošću tradicije i autoritetom političkog vrha ona je blokirala razvoj tehničke podele rada, ograničavala širenje efektivne privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju i ometala formiranje društvenih klasa i klasne borbe kao pokretačke snage strukturalnih promena. Društvene grupe nastale u takvoj »socijalnoj organizaciji« i njenoj ekonomskoj strukturi nisu društvene klase u strogom značenju ovog pojma: organizovane, interesne grupe koje vode međusobnu borbu na nivou globalnog društva. Razmešteni u planski fragmentovane proizvodne oblasti i sapleteni svetošću tradicionalnih veza, pripadnici nižih kasta, staleža, rangova, redova itd., nisu u sta-

24. K. Marx, *Kapital*, *ibid.*, s. 1869.

25. K. Marx, *ibid.*, s. 318. Za Marxa je planska i autoritativna društvena podela rada ključ za rešenje tajne »nepromenljivosti azijskih društava« u kojima se dinastije smenjuju, ali ekonomska struktura ostaje ista.

26. K. Marx, *Bijeda filozofije*, Prosveta—BIGZ, Beograd, 1977, s. 78.

nju da razviju međusobno opštenje niti da stvore sopstvenu političku organizaciju u širim društvenim okvirima. Oni najčešće egzistiraju kao pasivna masa i tako se ponašaju čak i u onim situacijama kada se zapodene borbe između grupa unutar privilegovane manjine.²⁷

Potčinjene društvene grupacije u autoritativno organizovanim društvima u bitnim crtama svoga ponašanja liče na francusko parcelno seljaštvo iz kapitalističkog društva 19. veka: »Parcelni seljaci čine ogromnu masu, čiji članovi žive u istim uslovima, ali ne stupaju u mnogostruke odnose među sobom. Njihov način proizvodnje izoluje ih jedne od drugih, umesto da ih dovodi do međusobnog opštenja. Izolaciju povećavaju rdava francuska saobraćajna sredstva i siromaštvo seljaka. Njihovo polje proizvodnje, parcela, pri svom obrađivanju ne daje mogućnosti za podele rada, za primenu nauke, prema tome ne omogućuje mnogostranost razvoja, raznolikost talenata, bogatstvo društvenih odnosa. Svaka pojedina seljačka porodica gotovo je dovoljna sama sebi, proizvodi sama neposredno najveći deo predmeta svoje potrošnje i tako dobija sredstva za svoj život više u razmeni s prirodom nego u saobraćaju s društvom... Ukoliko milioni porodica žive pod ekonomskim uslovima egzistencije koji njihov način života, njihove interese i njihovo obrazovanje odvajaju od načina života, interesa i obrazovanja drugih klasa i njima ih neprijateljski suprotstavljaju utoliko oni čine klasu. Ukoliko među parcelnim seljacima postoji samo lokalna povezanost, ukoliko istovetnost njihovih interesa ne stvara zajednicu, ne stvara nacionalnu povezanost i političku organizaciju među njima, utoliko oni ne čine klasu. Oni su stoga nesposobni da istaknu svoje klasne interese u svoje spostveno ime, bilo putem parlamenta bilo putem Konventa. Oni sebe ne mogu zastupati, njih mora da zastupa drugi. Njihov zastupnik ujedno mora biti njihov gospodar, autoritet nad njima, neograničena vlast koja ih štiti od ostalih klasa...«²⁸ Kao što je poseban način proizvodnje pretvarao masu francuskog seljaštva u agregat izolovanih porodica i nužno ih dovodio u odnos direktne zavisnosti od političkog autoriteta, tako su načini proizvodnje i podele rada u antici i srednjem veku stvarali »odnose neposrednog gospodstva i potčinjenosti«, ne samo u običnoj rascepkanoj proizvodnji, već i pri svakoj kooperaciji većih razmera.²⁹

Na osnovu određenja pojma klase kao »dinamičke« kategorije i delatne političke grupe može se zaključiti da se »prave klase« oblikuju u kapitalističkom procesu proizvodnje, a da »klase« staroga sveta više liče na društvene skupine (agregate) različito smeštene na hijerarhijski ustrojenim skalama ugleda, moći i imovine.³⁰ U najboljem slučaju moglo bi se govoriti o »potencijalnim klasama«, »kvazi-klasama« ili »nepotpunim klasama« čije međusobne suprotnosti u procesu proizvodnje ne prerastaju u onaj vid protivrečnosti koji karakteriše odnose između osnovnih klasa kapitalističkog društva. Sa istorijskim razvojem socijalnog supstrata klase stvar stoji slično kao i s promenama ekonomskog supstrata kapitala: između prvog oblika akumulisanog minulog rada do efektivnog kapitala mo-

27. Svedočanstvo za to daje sam Marx kad se osvrće na klasne borbe u starom Rimu: »Klasna borba se odigravala samo u granicama jedne privilegovane manjine, između slobodnih bogataša i slobodne sirotinje, dok je velika produktivna masa stanovnika, robovi, služila samo kao pasivni pijedestal za te borbe«. K. Marx—F. Engels, *Izabrana djela*, t. I, Kultura, Beograd, 1949, s. 221.

28. K. Marx, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Prosveta—BIGZ, 1977, s. 87—88.

29. K. Marx, *Kapital*, *ibid.*, s. 299.

30. Otuda teze da se Marxov pojam klase može smisleno koristiti samo u analizi modernih, tj. kapitalističkih društava. Vidi o tome: Th. Geiger, *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel*, Cologne, 1949; R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Routledge & Kegan Paul, London, 1959, s. 3—35.

demnog društva nalazi se niz njegovih različitih oblika. Proizvodno delatni oblik kapitala (efektivna privatna svojina) od samog početka razbija izoložanost proizvođača u proizvodnji i omogućuje pretvaranje agregata u klase kao delatne društvene grupe. Do ovog radikalnog preokreta dolazi usled dejstva složenog spleta činilaca³¹ u opštem okviru dijalektičkog odnošenja između uznapredovalih diferenciranih delatnosti unutar autoritativne podele rada i maglo rastuće razmene proizvoda. Ma kako bila rigidna, autoritarna društvena podela rada omogućila je stvaranje razvijenih oruđa i oblika kapitala koji su, podstaknuti širenjem svetskog tržišta, kolonijalnim osvajanjima, pauperizacijom seljaštva itd., postepeno transformisani u novi oblik dinamičnog privređivanja. U novome načinu proizvodnje slama se autoritativna podela rada u društvu, a podela rada u proizvodnom pogonu pokazuje izuzetnu ekspanziju. »Do podele rada u društvu dolazi posredstvom kupovanja i prodavanja proizvoda raznih grana rada, a do jedinstva delimičnih radova u manufakturi prodajom različitih radnih snaga jednom istom kapitalisti (koji ih upotrebljava kao kombinovanu radnu snagu)«. ³² Prvi put u istoriji proizvodnje dolazi do dijalektičkog odnošenja (suprotstavljanje i uzajamno podsticanje) između anarhičnog oblika društvene deobe rada i planske, strogo kontrolisane, pojedinačne podele rada u radionici. »Dok u manufakturi gvozdeni zakon srazmernog broja ili srazmernosti nameće određenim masama radnika određene funkcije, dogle slučaj i samovolja gospodare raspodelom proizvođača roba i njihovih sredstava za proizvodnju među različne grane društvenog rada«. ³³ Despotizam (plan) i anarhija (konkurencija) zamenjuju mesta u novom načinu proizvodnje i ta zamena predstavlja izuzetan podsticaj (kako razvoju proizvodnje dobara, tako i oblikovanju osnovnih klasa kapitalista i radnika.

Unutrašnji dinamizam reprodukcija kapital-odnosa najpre vrši klasnu polarizaciju u svojoj vlastitoj oblasti — području proizvodnje roba pomoću roba u širokim razmerama. Klase se ne razlikuju, u suštini, po visini prihoda ili izvoru dohotka, ³⁴ već po svome strukturalno određenom mestu u kapitalističkom načinu proizvodnje: pripadnici jedne klase upravljaju proizvodnjom i raspodelom, a članovi druge klase proizvode isključivo na tuđim sredstvima za proizvodnju da bi tako mogli reprodukovati svoju radnu snagu i svoju egzistenciju. Privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju postaje »efektivna privatna svojina« i, kao takva, glavna odrednica središnje linije u klasnoj podeli društva. Sve neekonomske sile koje su uslovljavale neposredne odnose gospodstva i potčinjenosti u starijim društvima bivaju razorene pod pritiskom kapitala (kao ekonomske i društvene sile prvoga reda u buržoaskom društvu. Potčinjenost proizvođačke klase u procesu proizvodnje proizlazi otuda što kapitalisti kontrolišu uslove proizvodnje, pa na osnovu toga i vrše funkciju upravljanja. »Kapitalista nije kapitalista zato što upravlja industrijom već postaje industrijskim zapovednikom zato što je kapitalista. Vrhovno zapovedništvo u

31. Istorijско-материјалистичко објашњење настања капитализма опшрно је разматрано у новој социјолошкој и економској литератури. Бројна и различита гледишта о детерминистичкој снази појединих фактора могу се грубо класификовати у групу »тврдих теорија« које дају примат унутрашњој противречности феудалног начина производње, те у групу »mekih теорија« које већи значај придају тржишту, политичким чиниоцима итд. Вид. о томе: R. H. Hilton (ed.), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London, 1979; R. Gottlieb, »Feudalism and Historical Materialism: A Critique and Synthesis«, *Science & Society*, 1/1984; D. Laibman, »Modes of Production and Theories of Transition«, *Science and Society*, 3/1984.

32. K. Marx, *Kapital*, *ibid.*, s. 317.

33. *Ibid.*, s. 317.

34. Vidi započetu, ali nedovršenu, Marxovu raspravu o klasama na kraju III toma *Kapitala*, *ibid.*, glava 52, s. 1869—1870.

industriji postaje atribut kapitala, kao što je u feudalno doba vrhovno zapovedništvo u ratu i u sudstvu bilo atribut zemljišne svojine«. ³⁵ Podela rada na upravljački i izvršni, kao i klasna polarizacija, dobijaju sve oštrije forme što se više razvija kapitalistički način proizvodnje, jer »s porastom obima sredstava za proizvodnju koja prema radniku stoje kao tuđa svojina, raste nužnost kontrole nad njihovom svrsishodnom upotrebom«. ³⁶

S porastom obima i složenosti kooperacije nužno se javlja diferencijacija unutar mase najamnog rada. Manje grupe najamnika kapitalista angažuje za funkciju neposrednog i neprekidnog nadzora nad velikom masom radnika u razučenoj proizvodnji, pa se tako oblikuje sloj upravnika i kontrolora različitih rangova. »Kao što su vojsci potrebni oficiri i podoficiri, tako su i masi radnika koji rade zajedno pod komandom istog kapitala potrebni industrijski viši oficiri (upravnici, *managers*) i podoficiri (nadzornici, *Arbeitsaufseher*, *foreman*, *overlookers*, *contre-maitres*) koji za vreme procesa rada komanduju u ime kapitala. Nadziranje postaje njihovom isključivom funkcijom«. ³⁷ Ova diferencijacija vezana za onu stranu procesa proizvodnje čiji je smisao oplodivanje kapitala, praćena je istovremeno diferencijacijom potčinjene klase u drugom vidu procesa proizvodnje kojom je cilj izrada izvesnog proizvoda. Krupna industrija, naime, stvara »dve klase radnika«, od kojih jednu sačinjavaju radnici na mašinama radilicama, a druga je sastavljena od prostih ili pomoćnih radnika. Ali, proces tehničke podele rada ne zastaje u okvirima ove podele, već neprestano gura dalje u pravcu sve složenijih podela. »Pored ovih glavnih klasa postoji brojem neznatno osoblje koje nadgleda i stalno popravlja celokupnu mašineriju: inženjeri, mehaničari, stolari iтд. To je viša, delom naučno obrazovana, delom zanatlijska radnička klasa; ona je izvan kruga fabričkih radnika i samo im je pridodata. Ova je podela rada čisto tehnička«. ³⁸

Međutim, ni društveni ni tehnički oblik podele rada, izazvani usloznavanjem kooperacije, ne stvaraju »prave klasne podele« unutar najamnog rada, kao što ni konkurencija među kapitalistima koja uzrokuje povremeno borbu na život i smrt ne stvara od ovih različite klase. Razlike proizasle iz različitih položaja u hijerarhiji kontrole i nadzora, kao i razlike na osnovu obrazovanja i funkcija u tehničkoj podeli rada svode se na gradacijske različnosti elemenata društvenog položaja grupa koje su podvrgnute komandi jedinstvenog kapitala. Isto tako, ni razlike u individualnoj svesti, koja može umišljati drugačiju klasnu pripadnost u odnosu na onu koju određuje objektivni položaj u proizvodnji, ne mogu narušiti sve jaču klasnu podelu na dve osnovne grupe po liniji vlasništvo—nevlasništvo. Kapitalistički proces društvene reprodukcije koji se odvija u anarhičnoj podeli rada podleže postepeno koncentraciji i centralizaciji kapitala na jednoj, a homogenizaciji i pauperizaciji najamnog rada, na drugoj strani. Razlike između viših grupa radničke klase i mase običnih radnika imaju izvestan značaj u periodu u kojem proletarijat još nije konstituisan kao »klasa za sebe«. Međutim, pošto je kapitalistička robna proizvodnja ne samo proizvodnja robe u širokim razmerama, već i svojevrsna »škola« radničke klase, to se vremenom ova klasa osvešćava, politički organizuje

35. K. Marx, *Kapital*, *ibid.*, s. 298.

36. *Ibid.*, s. 297.

37. *Ibid.*, s. 297—298.

38. *Ibid.*, s. 372.

i započinje borbu za novo, besklasno društvo. Sve slabiji položaj u raspodeli i sve jača klasna svest i klasna borba utiču na homogenizaciju najamnih grupacija koje su diferencirane, bilo po liniji kontrole, bilo po liniji izvođenja procesa proizvodnje. Pokretljivost ili »razmena« članova između dve osnovne klase tim više opada što se više vladajući način proizvodnje širi u razne oblasti i što se više, na toj osnovi, stabilizuje reprodukcija društva.³⁹

Proces klasne homogenizacije i klasne polarizacije dobija zamah prodorom (krupne kapitalističke proizvodnje iz oblasti industrije u druge privredne delatnosti). ... Iste okolnosti koje proizvode osnovni uslov kapitalističke proizvodnje — postojanje klase najamnih radnika — guraju svu robnu proizvodnju da pređe u kapitalističku robnu proizvodnju. Srazmerno obimu svog razvika, kapitalistička robna proizvodnja deštuje kao razarač i rastvarač na svaki stariji oblik proizvodnje koji, usmeren pretežno na neposrednu sopstvenu potrebu, pretvara u robu samo višak proizvoda.⁴⁰ Razaranjem materialne i sitne robne proizvodnje kapital-odnos vrši rastakanje sitne buržoazije, »srednjih« i »prelaznih« stupnjeva, kako na selu, tako i u gradu. Njihova konzervativna svest i kolebljivost u areni političkih borbi, uzrokovane njihovim ekonomskim položajem, nestaju uporedo s razaranjem načina proizvodnje u kojem su oni egzistirali. Ekonomski zakon kretanja modernog društva ne dopušta, po Marxu, nikakvu sumnju u pogledu oblika klasne podele: pojedinačni procesi klasnog diferenciranja sve se više približavaju postuliranom dvoklasnom modelu društva. On se oštro suprotstavlja gledištima onih građanskih teoretičara po kojima razvoj tehnike i tehnologije ne vodi polarizaciji društva na bogatu manjinu i pauperizovanu masu, već apsolutnom i relativnom povećavanju srednjih klasa. »Može se nadati da će jednom u budućnosti metodi kojima se ušteduje rad i koji već pokazuju toliki napredak« — pisao je Malthus — »naposljetku zadovoljiti sve potrebe najbubnijeg društva s manje ljudskog rada nego što je danas za tu svrhu potrebno, i ako ni tada pojedini radnik ne bude oslobođen jednog dela teškog tereta koji ga danas pritiskuje... ipak će se moći smanjiti broj onih kojima je društvo natovarilo tako težak teret.«⁴¹ Marx naziva Malthusovo predviđanje klasnog ujednačavanja »utopističkom vizijom hoda buržoaskog društva« koja je protivna stvarnom kretanju klasne podele, a istovremeno je suprotstavljena osnovanoj Rousseauovoj tezi: »Što se monopol više širi, to je lamac za eksploataciju teži.«⁴²

Produbljavanje središnje linije klasne podele koju stvara kapital i koja se uklapa u Marxovu zamisao revolucionarne promene društva ne može zaustaviti ni narastanje »neproizvodnih grupacija« koje žive od dohotka, a smeštaju se između radnika i kapitalista. Pretresajući Ricardovu teoriju akumulacije, Marx podvlači značaj dveju tendencija koje je Ricardo ustanovio. Prva se odnosi na smanjenje rada za proizvodnju iste ili veće koli-

39. Razmatrajući odnos između klasnog sastava društva i političkog oblika klasne dominacije, Marx primećuje da u »Sjedinjenim Državama Severne Amerike... već postoje klase, ali se još nisu utvrdile, nego u stalnom toku neprestano menjaju i jedna drugoj ustupaju svoje sastavne delove«. Ipak to je izuzetak, a ne pravilo, uslovljen brzim napretkom modernih sredstava za proizvodnju i, otuda, visokom pokretljivošću i posebnom svešću. Vid. K. Marx, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, ibid., s. 16.

40. K. Marx, *Kapital*, ibid., s. 738.

41. T. R. Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, naved. prema: K. Marx, *Teorije o višku vrednosti*, Prosveta, Beograd, 1978, knj. III, s. 49.

42. K. Marx, *Teorije o višku vrednosti*, ibid., s. 48—49.

čine robe, što baca radnike na ulicu i stvara suvišno stanovništvo. Druga, koja se ukršta s prvom, ogleda se u težnji da se upotrebi što veći broj radnika (mada srazmerno manje u odnosu na količinu robe koju su proizveli), jer s masom upotrebljenog rada raste i masa viška vrednosti i viška proizvoda. Ali ono što, po Marxu, Ricardo zaboravlja istaći, »to je stalno množenje srednje klase koja stoji između radnika na jednoj strani i kapitalista i zemljovlasnika na drugoj strani, u sredini, a koja se izdržava u sve većem obimu, većinom neposredno iz dohotka i kao teret pritiskuje radnu podlogu i povećava socijalnu bezbednost i moć gornjih deset hiljada.«⁴³ Marx ovde očigledno ne misli na one delove rastuće srednje klase koji pripadaju državnom aparatu i koji se posredno izdržavaju iz dohotka. Rast državne administracije bio je prilično ograničen suženim funkcijama države u regulaciji reprodukcije liberalnog kapitalističkog sistema. Proces »množenja srednje klase« zbiva se u samom procesu proizvodnje, a to znači da raste privredna birokratija koja se, uglavnom, izdržava »neposredno iz dohotka«. Njen izvor je, kako smo već naveli, povećanje i usloznavanje kooperacije u proizvodnji velikih razmera u kojoj kapitalista zadržava opšte funkcije uprave, a konkretne funkcije upravljanja, koordinacije i nadzora preuzimaju obučene grupe najamnih radnika. Efikasno organizujući proces proizvodnje ove »srednje klase« isteruju profit i time povećavaju i socijalnu bezbednost i moć malobrojne kapitalističke klase.

Proces podele upravljačkog rada i rast »srednjih stupnjeva« ne sprečava, u krajnjoj liniji, stvaranje dihotomne klasne strukture i pretpostavki radikalne društvene promene. S jedne strane, troškovi izdržavanja srednje klase pritišću dohodak, pa se ekonomski položaj radnika pogoršava, što vodi intenziviranju klasne borbe. S druge, pak, strane, podela upravljačkog rada na razne podfunkcije i društvene grupe dovodi do rastavljanja svojine nad sredstvima za proizvodnju od kontrole u potrebe tih sredstava. Kako je svojinsko pitanje uopšte, a u kapitalizmu posebno, »životno pitanje jedne određene klase«, to Marx i posvećuje osobitu pažnju ovom procesu karakterističnom za akcionarska društva. Ovaj oblik proizvodnje nastao je zbog »ogromnog uvećanja razmera proizvodnje i preduzeća koja su za pojedinačne kapitale bila nemoguća«. Udruženi kapital »dobija ovde direktno oblik društvenog kapitala (kapitala direktno udruženih individuala)« i malazi se u »suprotnosti prema privatnom kapitalu, a njegova preduzeća ustupaju kao društvena preduzeća u suprotnosti prema privatnim preduzećima. To je ukidanje kapitala kao privatne svojine u granicama samog kapitalističkog načina proizvodnje.«⁴⁴ U akcionarskim društvima stvarno aktivni kapitalista pretvara se u prostog dirigenta, upravitelja tuđeg kapitala, a vlasnici kapitala postaju »prosti vlasnici«, prosti »novčani kapitalisti«. Sami »aktivni kapitalisti«, u stvari, i nisu nikakvi kapitalisti, već posebno kvalifikovani najamni radnici čija se najamnina reguliše na tržištu rada kao i cena svakog drugog rada. »Novčani kapitalisti«, međutim, postaju jedna vrsta rentijera koji žive od kamate — prostog prisvajanja tuđeg viška rada. Sredstva za proizvodnju kao kapital, kao tuđa svojina, sada poprimaju oblik suprotnosti prema svim individualama koje su stvarno aktivne u proizvodnji, »od upravljača pa do poslednjeg nadničara«. Ovo rastavljanje funkcija upravljanja od privatno-svojinskih prava predstavlja, za Marxa, »nužnu prolaznu tačku za ponovno pretvaranje

43. K. Marx, *Teorije o višku vrednosti*, knjiga II, ibid., s. 458.

44. K. Marx, *Kapital*, ibid., s. 1504.

kapitala u svojimu proizvođača, ali ne više privatnu svojimu izdvojenih proizvođača, nego njihovu svojimu kao udruženih, neposrednu društvenu svojimu«. S druge strane, ovaj rezultat najvišeg razvitka kapitalističke proizvodnje je »prolazna tačka za pretvaranje svih funkcija u procesu reprodukcije koje su dosad još bile skopčane sa svojinom na kapital, u proste funkcije udruženih proizvođača, u društvene funkcije«. ⁴⁵

Marxova tačna zapažanja o »množenju srednje klase« i »dekompoziciji kapitala« navela su ga, zbog isključivog vezivanja klasne podele kapitalističkog društva za postojanje efektivne privatne svojine, da ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju postavi kao glavni uslov za eliminaciju klase. »Kao odrednica formiranja klase, produkcionni odnosi su za Marxa bili i odnosi vlasti, ali oni su bili takvi samo zato što su prvenstveno bili svojinski odnosi u užem smislu raspodele kontrolisanja privatnog vlasništva. Kao svojinski odnosi oni su odnosi vlasti, a ne obrnuto, nisu kao odnosi vlasti svojinski odnosi.« ⁴⁶ Dahrendorf je u pravu kad zaključuje da je Marx celokupne odnose vlasti u društvu izvodio iz odnosa vlasti u proizvodnji koji su bili određeni svojinom nad kapitalom. Međutim, uproščena je ocena da je kod Marxa ukidanje efektivne privatne svojine i nužan i dovoljan uslov za stvaranje besklasnog društva. Da bi proces podruštvljavanja kapitala i upravljačkih funkcija koji je započeo u akcionarskim društvima poprimio nazvijen oblik neophodno je, po Marxu, ukinuti anarhičnu deobu rada u društvu i podelu rada koja osakaćuje proizvođače svodeći ih na »delimične radnike«. Ukidanje anarhične deobe rada znači ukidanje robne proizvodnje i tržišta pomoću planskog i racionalnog usmeravanja društvene proizvodnje. Kontrolisanje složenog procesa razmene materije između čoveka i prirode rezultat je svesne aktivne udruženih proizvođača koji proizvode po meri svojih ljudskih potreba. Bližih i preciznijih određenja ove »autonitativne društvene podele rada« nema, kao što nema ni jasne razrade ideje o »ukidanju podele rada«. Kao što smo naveli, Marx i Engels u *Nemačkoj ideologiji* ističu zahtev za »ukidanjem podele rada«, kako u njenom klasnom obliku, tako i u njenom »specijalističkom vidu«. »Naime, čim se rad počinje dijeliti, svatko ima jedan određeni, isključivi krug djelatnosti koji mu se nameće, iz kojeg ne može da izađe; on je lovac, ribar, ili pastir, ili kritički kritičar, i mora to ostati, alko ne želi da izgubi sredstva za život — dok u komunističkom društvu, u kojemu nije svatko ograničen na jedan isključivi krug djelovanja, nego se može obrazovati u svakoj, bilo kojoj grani; društvo regulira opću proizvodnju i baš na taj način meni omogućuje da danas činim ovo, a sutra ono, da jutrom lovim, popodne ribarim, uveče da stočarim, da iza jela kritiziram, kako mi je upravo ugodno, a da nikada ne postanem lovac, ribar, pastir ili kritičar.« ⁴⁷

Teško je reći šta, zapravo, znači ova utopistička predstava o raznovrsnosti delovanja u društvu planski regulisane podele rada. Ono što je jasnije u ovoj optimističkoj viziji jeste zahtev za oslobađanjem pojedinca od prikovanosti za jednu vrstu rada koja mu je klasnom pripadnošću nametnuta kao sudbina. Znatno realniji stav Marx zauzima kasnije u *Kapitalu* kada navodi da »carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gde pre-

45. Ibid., s. 1504—1505.

46. R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Routledge & Kegan Paul, London, 1959, p. 22.

47. K. Marx—F. Engels, *Njemačka ideologija*, ibid., s. 378.

staje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrshodnošću; po prirodi stvari, ono, dakle, leži s one strane oblasti same materijalne proizvodnje. Kakogod što divljak mora da se bori s prirodom da bi zadovoljió svoje potrebe, da bi održao i reprodukovao svoj život, tako to mora činiti i civilizovan čovek, i on to mora u svima društvenim oblicima i pod svim mogućim načinima proizvodnje. S njegovim razvikom proširuje se ovo carstvo prirodne nužnosti, jer se uvećavaju potrebe, ali se u isto vreme uvećavaju proizvodne snage koje te potrebe zadovoljavaju. Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da podruštvljeni čovek, udruženi proizvođači racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila, da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvom nužnosti. Sa one strane njega počinje razvitak ljudske snage koja je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovici. Skraćenje radnog dana je osnovni uslov«. ⁴⁸

Marxova realnija promišljanja »ukidanja podele rada« pokazuju da materijalna proizvodnja u svim društvenim oblicima ostaje delatnost određena nuždom i spoljnjom svrhom. U društvu kolektivne svojine nad sredstvima za proizvodnju i planske podele rada kontrola procesa proizvodnje koji se odvija u velikim razmerama postaje sveobuhvatna. Ukinuta je anarhična deoba rada i robna proizvodnja, pa individualni radovi ne egzistiraju kao sastavni delovi celokupnog rada zaobilazno, nego neposredno. Raspodela proizvoda ne vrši se prema položaju pojedinaca u strukturi svojinskih odnosa, već isključivo prema radnom učinku koji ne valorizuje tržište nego objektivna procena udruženih proizvođača. ⁴⁹ U »prvoj fazi komunističkog društva« zadržavaju se nejednakosti u raspodeli dohotka, potčinjenost individue podeli rada i suprotnost između intelektualnog i fizičkog rada. Međutim, te nejednakosti nisu klasne nejednakosti — one se ne reprodukuju na međugeneracijskoj ravni, jer sa »uništenjem klasnih razlika iščezava sama od sebe svaka socijalna i politička nejednakost koja iz njih proizlazi«. ⁵⁰ Pojedinci, shodno svojim sposobnostima, dobijaju mesto u planski usmeravanoj profesionalnoj podeli rada. Marxovi uopšteni opisi organizacije i podele rada u komunističkom društvu upućuju na zaključak da se ovde uopšte ne radi o ukidanju raščlanjenosti rada unutar »celokupnog radnika«, već o ukidanju međusobno antagonističkih elemenata unutar jedinstvenog procesa rada: pretpostavke rada (sredstva i predmeti) i sâm rad nisu više u »neprijateljskom odnosu« kao što je to slučaj u kapitalističkom načinu proizvodnje. Ukidanje privatnog vlasništva nad kapitalom omogućuje »spajanje rada i sredstava«, a time i transformaciju »delimičnog radnika« u kreativnog proizvođača unutar samog procesa materijalne proizvodnje.

Međutim, realizacija ovog projekta, kako to pokazuje istorija socijalističkih društava, praćena je ozbiljnim teškoćama. Složenost savremenih društava i njihovih oblika proizvodnje nužno zahtevaju podelu rada na

48. K. Marx, *Kapital*, ibid., s. 1816.

49. Vid. Marxova razmatranja ovog pitanja u »Kritici Gotskog programa«, u K. Marks—F. Engels, *Kritika Gotskog i Erfurtskog programa*, BIGZ, Beograd, 1972, s. 14—22.

50. Ibid., s. 22.

upravljački i izvršni kao posebnu dimenziju funkcionalne podele rada, i to ne samo na nivou globalnog društva gde se vrši opšta koordinacija delatnosti, već i unutar samih proizvodnih jedinica. Zajedničko delovanje mnoštva ljudi u proizvodnji velikih razmera nužno uslovljava podelu individua na upravljače, kontrolore i izvršioce, a time i stvaranje hijerarhijske položaja prema ovlašćenjima. Marxu to nije bilo nepoznato, jer u *Kapitalu* posebno podvlači da »svaki neposredni društveni ili zajednički rad u velikom razmeru traži više ili manje da se njime upravlja kako bi se dovele u sklad individualne delatnosti i izvršile opšte funkcije (koje proizilaze iz kretanja celokupnog proizvodnog tela za razliku od kretanja njegovih samostalnih organa. Violinista koji svira sam, diriguje sam sobom, orkestru je potreban dirigent. Ova funkcija upravljanja, nadziranja i posredovanja postaje funkcijom kapitala čim rad koji mu je podložen postane kooperativan. Kao specifična funkcija kapitala dobija funkcija upravljanja specifična obeležja». ⁵¹ Pa ipak, ma koliko da je ova podela rada važna za preobražaj kapitalističkog načina proizvodnje (rastavljanje svojine od kontrole), toliko je ona, po Marxu, značajna kao mogući izvor novog oblika društvenih nejednakosti u poslekapitalističkom društvu. Kao što je vidljivo iz ranijeg opisa akcionarskih preduzeća, Marx bez ikakvog kolebanja svrstava sve »nevlasnike« u istu grupu: od glavnog upravnika do portira. Strukturisanje odnosa vlasti na osnovu različitih položaja u organizaciji proizvodnog rada i opštoj koordinaciji delatnosti u globalnom društvu trebalo je da bude sprečeno kontrolom radnika nad upravljačima, smenjivanjem proizvođača na upravljačkim položajima i organizovanjem društva kao zajednice komunala.

Daleko realniju i konkretniju predstavu o ovom obliku podele rada u postrevolucionarnom periodu dao je Engels u svom spisu »O autoritetu«. Polemišući sa anarhistima, on najpre određuje pojam autoriteta kao »nametanje tuđe volje našoj volji«, što nužno pretpostavlja podređivanje. Odnos između nadređivanja i podređivanja ne nastaje usled specifičnih crta ličnosti već iz prirode samih društvenih delatnosti, koje karakteriše sve veće usložnjavanje. »I tako posvuda, na mesto nezavisne aktivnosti pojedinaca, kombinirana akcija i složeni međuovisni procesi... Ali kombinirana aktivnost istovremeno je i organizacija. A može li postojati organizacija bez autoriteta«. ⁵² Engels odgovara da će u društvu nakon revolucije koja je izvršila kolektivizaciju sredstava za proizvodnju vlast i dalje ostati, samo u izmenjenom obliku. »Automatski mehanizam velike tvornice mnogo je veći tiranin nego što su ikad bili mali kapitalistički poslodavci koji su zapošljavali radnike... Ako je čovjek i uspio znanošću i svojim stvaralačkim genijem podvrći sebi prirodne sile, one mu se osveću, i to upravo tako da ga istovremeno dok ih on iskorištava podređuju vlastitom despotizmu neovisnom od bilo kakve društvene organizacije. Zahtijevati ukidanje autoriteta u velikoj industriji znači zapravo zahtijevati ukidanje same industrije, uništenje parne predionice i povratak na preslicu«. ⁵³ Čvrstim i trajnim vezivanjem »ekonomske vlasti« za organizaciju, a ove za rastuću proizvodnu snagu rada, Engels ukazuje na neut-

51. K. Marx, *Kapital*, ibid., s. 296.

52. F. Engels, »O autoritetu«, u K. Marx—F. Engels, *Dela*, tom 29, Institut za međunarodni radnički pokret—Prosveta, Beograd, 1979, s. 251.

53. F. Engels, ibid., s. 252.

meljenost onih utopističkih konstrukcija koje zagovaraju potpunu eliminaciju odnosa nadređenosti i podređenosti u složenim privrednim sistemima. Na prigovor da se tu ne radi o autoritetu koji radnici daju delegatima, već o zaduženju, Engels odgovara da »ta gospoda misle da mijenjaju stvar nazivajući je drugim imenom«. ⁵⁴

Što se tiče drugog oblika vlasti — političkog autoriteta i države — Engels drži da stvar stoji sasvim drugačije. I država i politička vlast postepeno odumiru jer »javne funkcije gube politički karakter i pretvaraju se u obične administrativne funkcije koje bdiju nad istinskim interesima društva«. ⁵⁵

Prilično neubedljivo deluje ovo Engelsovo suprotstavljanje dvaju procesa: dok industrijski despotizam jača s rastom kontrole nad prirodom, dotle primuda u koordinaciji i usmeravanju različitih delatnosti na globalnom nivou iščezava. Bilo bi normalno očekivati — i logički i istorijski — da jačanje odnosa vlasti u proizvodnim procesima uslovljava i jačanje političkog autoriteta koji vrši opštu funkciju usklađivanja interesa i usmeravanje razvoja. Ali, pošto se pretpostavlja da nema rascepa između posebnog i opšteg interesa i da je poznat »istinski interes društva«, onda se olako zaključuje da »upravljanje stvarima« potpuno isključuje »upravljanje ljudima«. No, bez obzira na sve nejasnoće i nedoslednosti, kod Engelsa je jedna stvar izvesna: autoritet i autonomija nisu nezavisni, niti su sami po sebi apsolutno dobri ili apsolutno loši. To su povezane pojave čije su sfere različite u različitim fazama društvenog razvika. Mogli bismo dodati da autoritet i autonomija ne variraju samo u različitim fazama razvoja, već se njihov međuodnos menja prema značaju delatnosti unutar konkretnog društva. Izvođenjem odnosa vlasti iz karaktera delatnosti i prirode njene organizacije u društvu kolektivne svojine, Engels je svoje tumačenje diferencijacije društvenih položaja postavio u onu teorijsku perspektivu koju su kasnije koristili istaknuti predstavnici funkcionalističke teorije. Značaj strateških položaja i odgovarajuća ovlašćenja njihovih nosilaca uslovljavaju diferencijaciju društvenih grupa. Ova socijalna diferencijacija ipak nije klasnog karaktera jer se odvija u društvu u kojem je ukinuta privatna komanda nad kapitalom i anarhična društvena podela rada. Nosioći vlasti u industriji ne zauzimaju položaje na osnovu svojine, već na osnovu ličnih sposobnosti. Oni upravljaju, ali ne eksploatišu, jer njihove nagrade određuje isključivo njihov radni doprinos.

Prethodna razmatranja pokazuju da su Marx i Engels daleko bolje sagledali začetke procesa socijalne diferencijacije i podele rada u oblasti privrede nego u sferi državne organizacije i državne delatnosti. Izvesno previđanje jačanja uloge države i grananja njenih funkcija posledica je, s jedne strane, ograničene delatnosti države u periodu liberalnog kapitalizma, a s druge, njihovog teorijskog pogleda na budućnost ove ustanove. Delenje i organizovanje rada u privredi i državi otvorilo je proces ubrzane diferencijacije radnih funkcija koji, zbog potrebe »imperativne koordinacije«, imanentno proizvodi nove oblike društvenih nejednakosti i društvene stratifikacije. Ovaj proces u podjednako meri karakteriše oba tipa industrijskog društva: kapitalističko, u kojem dominira privatni kapital, i socijalističko, u kojem je izvršena nacionalizacija sredstava za proizvod-

54. Ibid., s. 252—253.

55. Ibid., s. 253.

nju u glavnim sektorima. Krupna industrijska proizvodnja uništila je pojedine grupe sitnih robnih proizvođača, a neke svela na sasvim ograničene razmere. Međutim, uporedo sa smanjivanjem »srednjih stupnjeva« u sporednim načinima privređivanja, pomenuti procesi u vladajućim načinima proizvodnje umnožili su sopstvene srednje slojeve, a u nekim delatnostima stvorili sasvim nove. Krajnji rezultat ovih kretanja jeste složen stratifikacijski obrazac modernih društava koji se ne može uklopiti u teorijsku predstavu dihotomne klasne podele društva. Teorijski sporovi i nesuglasice o pravoj prirodi novih stratifikacijskih oblika koji su u novije vreme dobili istaknuto mesto u sociologiji uglavnom se odvijaju u dijalogu s marksističkom teorijom i njenom ocenom karaktera i perspektive srednjih slojeva u razvijenom industrijskom društvu. Na stranama koje slede pozabavićemo se ovim pitanjima kako bismo stekli jasniju teorijsku predstavu o srednjim slojevima u jugoslovenskom društvu.

II TEORIJSKA SHVATANJA O SREDNJIM SLOJEVIMA

Klasne podele u društvima dekomponovanog kapitala i rada

Oba teorijska modela društvene stratifikacije, odnosno klasne strukture — funkcionalistički i klasični marksistički — pokazali su se neprimerenim u istraživanjima klasnoslojnih podela savremenih industrijskih društava. Idealnotipski model funkcionalističke teorije kao razvijen teorijski izraz liberalističke ideologije o društvu jednakih šansi svih individua previdao je u polaznim premisama ograničenja ravnopravne konkurencije koja permanentno proizvodi privatno-svojinska struktura produkcionih odnosa. Protivrečnost između društvenog karaktera proizvodnje i privajanja na osnovu privatnog vlasništva ostala je i u modernim društvima jednom od dominantnih odrednica klasnoslojnih podela društvene strukture. Kontrola kapitala na osnovu privatne svojine i dalje bitno utiče na raspodelu društvenih položaja i omogućuje reprodukciju klasnoslojnih nejednakosti.

S druge strane, model ignoriše i onu vrstu ograničenja pokretljivosti pojedinaca koja proizlazi iz njihovog mesta u društvenoj podeli rada, nezavisno od raspolaganja efektivnom privatnom svojinom. Reprodukcijska sloja bogatih i uglednih profesija čije pripadnike unajmljuje kapital često se vrši pomoću tzv. »kulturnog kapitala« koji, preko položaja porodice u podeli rada i raspodeli dohotka, stvara prednosti jednoj kategoriji potencijalnih kandidata za retke i važne društvene uloge. Između opšte usmerenosti sistema da strateške položaje zaposednu najsposobniji kandidati i tendencije viših slojeva da zadrže postojeće pozicije otvara se polje sukoba u školskom sistemu čiji mehanizmi selekcije daju prednosti onima koji raspolazu većim »kulturnim kapitalom«. Posedovanje ekonomskog i kulturnog kapitala pokazuje se kao velika prepreka za ostvarivanje dirke-movskog »pravednog društva« u kojem postoji potpuna podudarnost između društvenih i prirodnih nejednakosti.

Slične, mada ne tako izražene slabosti pokazuje klasična marksistička teorija klasa i klasnih nejednakosti. Ono što se u funkcionalističkoj teoriji zapostavlja, u marksističkom pristupu klasnim podelama se posebno teorijski naglašava. Klasni model društva po kojem se središnja linija klasne podele povlači duž granice između kapitala i rada bio je daleko podesniji za objašnjavanje osnovnih društvenih nejednakosti u liberalno-kapitali-

stičkom društvu devetnaestog veka. Relacije između osnovnih kategorija i pojmova modela temeljile su se na strukturi odnosa građanskog društva izraslih spontano pod dejstvom razigranih ekonomskih sila i oštre tržišne konkurencije. Slamanje autoritativne društvene podele rada i »neekonomskih« oblika moći ustoličilo je moć kapitala kao jedini oblik stvarne moći, a odnose posedovanja efektivne svojine proizvelo u gotovo isključivog regulatora sistema društvenih položaja. Unutar oblasti koje je zahvatio kapitalistički način proizvodnje jasno se pokazivala linija razgraničenja dveju osnovnih klasa koje su se, uza sve manju međusobnu razmenu svojih pripadnika, odvojeno reprodukovale i tako stvarale dve suprotne klasne situacije. Činilo se da će »zakon ekonomskog kretanja« zasnovan na inherentnoj tendenciji širenja kapitala u različite privredne oblasti i nerazvijena društva porušiti sve one »tribalističke veze« koje su izrasle na stari načinima proizvodnje i koje su ometale homogenizaciju različitih grupa unutar obe osnovne klase. Otuda se moglo dogoditi da model klasne strukture predviđa rastuću polarizaciju na manjinu vladajućih i ogromnu masu potčinjenih i pauperizovanih, kao i da univerzalni klasni sukob postavi kao jedini pokretač radikalne strukturalne promene.

Razvoj kapitalističkih i socijalističkih društava u dvadesetom veku stvorio je nove društvene oblike u kojima se odvija krupna industrijska proizvodnja, a time i nove načine i oblike klasnoslojnog diferenciranja. U monopolnom kapitalizmu sjedinjeni kapitali u velikim korporacijama potisnuli su konkurentnu borbu mnoštva sitnih kapitala i, uz pomoć države, otpočeli kontrolu nacionalnog i internacionalnog tržišta i anarhične društvene podele rada. Koncentracija i centralizacija kapitala praćene su već pomenutim procesom rastavljanja svojine nad sredstvima za proizvodnju od funkcije njihove kontrole u proizvodnom procesu. Ova »dekompozicija kapitala« ispoljava se u transformaciji individualističke svojine vezane za ličnost vlasnika u »beležnu i anonimnu« korporacijsko-kapitalističku svojinu (kao vladajući svojinski oblik s razuđenom hijerarhijom direktno ili indirektno uključenih vlasnika. Složeni svojinski oblik u velikoj korporaciji koja zahvata proizvodnju u različitim oblastima pokazuje nepodudarnost između strukture svojinskih prava i strukture moći koja komanduje celokupnom proizvodnjom. Prema rezultatima mnogih istraživača,¹ ekonomsku moć preuzima dominantna manjina — jezgro vladajuće klase ili elita moći — koja, u stvari, predstavlja centralnu vlasničko-upravljačku grupu. Mnoštvo srednjih i sitnih kapitala ne učestvuje proporcionalno u raspodeli moći, pa tako brojne vlasničke grupe gube svaku kontrolu nad procesom proizvodnje, a samim tim i nad angažovanim najamnim radom. Dekompozicija kapitala znači, u stvari, dekomponovanje stare vladajuće klase, što je još Marx zapazio u drugoj polovini prošloga veka. Ne ulazeći ovde u različite procene koje su, u pogledu karaktera diferencirajućih grupa, dali pojedini istraživači,² za našu temu je bitno da se podvuče opšti rezultat ovog naslojavanja: grupe »poluefektivnih« i »neefektivnih« vlasnika kapitala obrazuju srednje i niže eselone sve heterogenije »srednje klase« i tako pomućuju teorijski postavljenu liniju srednjenj klasne podele društva.

1. Vid. P. Baran i P. Sweezy, *Monopolni kapital*, Stvarnost, Zagreb, 1969; C. W. Mills, *Elita vlasti*, Kultura, Beograd, 1964; C. W. Mills, *Bijeli ovratnik*, Naprijed, Zagreb, 1979.

2. Širi pregled različitih shvatanja o sociološkim obeležjima novih grupa u monopolističkom kapitalističkom društvu izlažu: R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Routledge and Kegan Paul, London, 1959; F. Parkin, *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*, Tavistock Publication, London, 1979; A. Mimica, *Ogled o srednjoj klasi*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1983.

Proces »prelivanja« buržoazije preko njenih tradicionalno učvršćenih okvira prati istovremeno i »dekompozicija rada«. Ukupni najamnii radnik postaje sve heterogeniji, a linije diferencijacije ne zahvataju samo tehničku (stručno-profesionalnu) i društvenu (upravljačko-nadzornu) stranu procesa proizvodnje, već se prenose na nacionalno-etničke, granske i regionalne podele rada. Suprotnost između intelektualnog i manuelnog rada dopunjava se suprotnošću između raznih kvalifikacijskih kategorija unutar obe velike grupacije, a te podele se ukrštaju s teorijski i praktički veoma značajnim etničkim, granskim i regionalnim podelama. Proletarijat i radnička klasa postaju sve divergentniji socijalni supstrati, a fragmentacija same radničke klase u užem smislu ovog izraza otežava stvaranje klasnog jedinstva i klasne svesti. Sve veći značaj stručnog i opšteg znanja u modernom proizvodnom procesu uslovljava i veće tržišno vrednovanje stručnog rada, što opet vodi međusobnom približavanju interesa stručnjaka i upravljača i njihovoj, manifestnoj ili latentnoj, konfrontaciji s grupama manualnih radnika. Prema shvatanjima ne malog broja istraživača ovih procesa, uloga visokostručnog najamnog rada u procesu oplođavanja kapitala određuje njegovim nosiocima mesto unutar vladajuće, a ne potčinjene klase.

Alko se strukturalnim promenama u ekonomskoj oblasti dodaju promene u ulozi države (kao opšte regulativne ustanove s njenim razgranatim upravljačkim i profesionalnim grupama, onda se stanje još više uslovljava. To se posebno ispoljava u socijalističkim društvima u kojima je država postala osnovni nosilac reprodukcije ekonomskih i političko-ideoloških odnosa, a politička moć glavna odrednica značajnih dimenzija društvenog položaja pojedinih grupa. Sve te promene pokazuju da teorijski predviđen prazan prostor između kapitalista i radnika naseljavaju brojne socio-profesionalne skupine čija klasna identifikacija zadaje velike teškoće teoretičarima koji nastoje da analizu klasa izvedu na osnovu dihotomnog modela.

Teorijsko pitanje razgraničenja osnovnih klasa nije skopčano s takvim teškoćama kod građanskih sociologa koji istraživanja zasnivaju na polazištu o višeklasnom sastavu društva. Shvatajući klasni sastav kao poseban stratifikacijski oblik, ovi istraživači ne traže glavnu liniju rasepa koja bi ukazivala na aktualne ili potencijalne protivrečnosti kao izvore radikalnih promena. Oni polaze od jednog ili više objektivno merljivih pokazatelja društveno-ekonomskog položaja (zanimanje, izvor dohotka, mesto i tip stanovanja, obrazovanje) i dovode ih u vezu sa subjektivno-psihološkim elementima (ocena ispitanička vlastite klasne pripadnosti).³ Najveća teškoća iskrsava pri stvaranju sintetičke gradacije klasnog sastava, jer se često javljaju velike nepodudarnosti između ranga ekonomskog (objektivni atributi) i društvenog položaja (ocena ispitanička). Statusne nekonzistentnosti koje se najčešće duguju učestalom (samo)svrstavanju nižih klasa u srednju klasu objašnjavaju se delovanjem ideoloških predstava o modernom, posebno američkom društvu kao društvu u kojem se zauzimanje položaja odvija prema postulatima analiziranog modela funkcionalističke teorije. Na osnovu ovakvog teorijsko-metodološkog polazišta dobija se kontinuirana skala od tri, šest ili više klasa koja je veoma slična kontinuiranom nicanju statusa pri gradaciji zasebnih slojeva. Ova skala nije razbijena ni kakvim posebnim gramicama koje bi označavale polarizaciju društvenih položaja prema bitnim strukturalnim odrednicama (svojina, moć), niti bi,

3. Primer za to su dobro poznata istraživanja R. Centersa, *The Psychology of Social Class*, Princeton University Press, 1949; W. L. Warnera i P. S. Lunta, *The Social Life of a Modern Community*, Yale Univ. Press, 1941; G. Lenskog, »Social participation, status crystallization and class consciousness«, *American Sociological Review*, vol. 21/1956.

pak, upućivale na postojanje dubljeg i trajnijeg sukoba interesa između nižih i viših klasa.⁴

Problem teorijskog razgraničenja dveju temeljnih društvenih klasa dobija šire dimenzije u marksističkim ili marksizmu bliskim interpretacijama klasnih podela savremenog društva. Osnovna teškoća pokazuje se u teorijskim pokušajima da se opšti pojmovi buržoazije i proletarijata prevedu na konkretne socioprofesionalne grupe. Teorijsko preispitivanje socijalnog supstrata savremene buržoazije izvodi se, izgleda, daleko lakše od utvrđivanja empirijskog sadržaja pojma proletarijata. Ako svi vlasnici kapitala nisu delatni kapitalisti u marksističkom značenju ovog pojma, to ne znači da pojedini krupni vlasnici nisu kapitalisti i da, nezavisno od stepena uključenosti u kontrolu rada preduzeća, nemaju veliku moć u produkcijom odnosu. Slično je stanje i pri određivanju društvenog položaja profesionalnih upravljača (menadžera). Čak i pod pretpostavkom da veći ili manji delovi ove grupe nemaju status vlasnika kapitala, njihova moć i položaj u podeli rada, kao i njihovi interesi i ciljevi, nedvosmisleno ih opredeljuju u dominantnu klasu. Mnoga istraživanja marksističkih, a i građanskih sociologa i ekonomista uverljivo su pokazala neutemeljenost onih koncepcija koje su isticale radikalnu liniju podvajanja između stare klase »novčanih« kapitalista i nove vladajuće klase menadžera ili tehnokrata.⁵ U Baranovim, Sweezyevim, Millsovim i mnogim drugim istraživanjima strukture monopolističkog kapitalističkog društva pokazuje se da se ne radi o radikalnoj smeni stare i nove vladajuće klase, već o posebnom načinu obnavljanja ili reprodukcijom kapitalističke klase. Bez obzira na socijalno poreklo, moderni upravljači slede ciljeve i interese vlasnika kapitala i bitno doprinose održavanju postojećeg sistema reprodukcije ekonomskih i političkih odnosa. Obavljajući ključnu funkciju kapitala menadžeri postaju ne samo »personifikacije kapitala« već postepeno stižu i status vlasnika. S druge strane, potomci novčanih kapitalista završavaju elitne škole i uključuju se u elitne krugove biznisa i politike. Prihvatanje darovitih i stručnih pojedinaca iz nižih klasa u više upravljačke slojeve ne znači, dakle, formiranje »nove vladajuće klase« već pokazuje otvorenost dominantne klase u procesu obnavljanja koja je diktinana imperativima funkcionisanja sistema. Poricanje potpunog potiskivanja stare kapitalističke klase ne znači, naravno, i negiranje značajnih promena u dekompoziciji dominantne klase koja se izražava u stvaranju novih frakcija, kako prema vrsti tako i prema veličini i načinu aktiviranja kapitala.

Za razliku od »dekompozicije kapitala«, »dekompozicija najamnog rada« postavlja teoretičarima daleko složenija pitanja. S jedne strane teškoće proizlaze iz nedovoljne razvijenosti teorije koja se koristi u analizi višestruko diferenciranih socioprofesionalnih grupacija koje, kako bi rekao C. W. Mills, »rade za drugoga i na tuđim sredstvima proizvodnjem«. S druge strane, problemi i nesporazumi nastaju zbog uključivanja različitih ideoloških opredeljenja u pojmovno-kategorijalne aparate. Naglašena vrednosna opredeljenost u analizi klasno-slojnog sastava najamnog radništva ne predstavlja neko posebno iznenađenje ako se ima u vidu činjenica da se strategije političkog delovanja socijalističkih i komunističkih partija formišu i prema teorijskim uvidima u stanje i raspoloženje subordinisanih

4. Šire o tome: S. Ossowski, *Klasna struktura u društvenoj svijesti*, Naprijed, Zagreb, 1981, s. 95-103.

5. Hipoteze o radikalnoj smeni dominantnih klasa posebno su razvijene u radovima J. Burnhama, *The Managerial Revolution*, 1941. i J. K. Galbraitha, *Nova industrijska država*, Stvarnost, Zagreb, 1970.

društvenih grupa. Od užeg ili šireg teorijskog određenja savremene radničke klase ili srednjih slojeva ne zavisi, naravno, promena postojećeg društvenog sistema, ali teorijska predstava o klasnom sastavu može, bar posredno, doprinesti oblikovanju političke akcije aktivnog jezgra određene klase.

Problemi teorijskog određenja srednjih slojeva i radničke klase tesno su povezani u savremenim sociološkim teorijama. Njihova identifikacija, kao i međusobno razgraničavanje, najčešće usmeravaju analizu na preispitivanje različitih položaja socioprofesionalnih grupa u društvenoj i tehničkoj podeli rada. Pri tome se u različitim oblicima podele rada utvrđuju teorijski relevantna klasna obeležja koja služe za klasnoslojno razvrstavanje profesionalnih grupa. Glavna linija razgraničenja između srednje i niže klase često se utvrđuje kombinovanjem kriterijuma razvrstavanja dobijenih na osnovu različitih oblika podele rada: intelektualni/manuelni, proizvodni/neproizvodni, stvaralački/rutinski, te upravljački/izvršilački rad. Ređa su ona shvatanja koja ne pridaju naročit teorijski značaj ovim podelama, već na osnovu odnosa prema sredstvima za proizvodnju, kao glavnoj odrednici klase podele, stvaraju predstavu o širokoj i obuhvatnoj klasi najamnih radnika. Od izbora i primene teorijski relevantnih kriterijuma zavisi i predstava klasno-slojnog sastava analiziranih društava.

Mnoštvo različitih koncepcija o srednjoj klasi ili srednjim slojevima može se, prema načinu na koji pojedini autori povlače linije razgraničenja između nižih, srednjih i viših stupnjeva stratifikacijske lestvice, razdeliti u tri osnovne grupe. Jednu grupu shvatanja, koju bismo mogli označiti kao »maksimalističku«, karakteriše povlačenje razgraničenja između niže, radničke klase i »nove srednje klase« ili »nove sitne buržoazije«. Kako je položaj nižih i srednjih klasa u savremenom društvu sličan ili isti u strukturi svojinskih odnosa, zastupnici ove struje traže izvore klasnih podela u različitim mestima pojedinih klasa unutar društvene podele rada. Isticanjem različitog socioekonomskog vrednovanja pojedinih vrsta radova, zanimanja i stručnih kvalifikacija povezanih s različitim učesćem njihovih nosilaca u strukturi društvene moći, ovi teoretičari sasvim nisko povlače liniju razgraničenja između delova najamnog rada. Obim pojma radničke klase sužava se na kategoriju manuelnih proizvodnih radnika, a pojam »nove srednje klase« ili »nove sitne buržoazije« proširuje se na brojne nemanuelne, odnosno neproizvodne socio-profesionalne skupine. Usko određenje »prave« ili »čiste« radničke klase pojedini teoretičari obrazlažu, između ostalog, i potrebom da se neutrališe ideološki naboj konformističke sintagme »svi smo mi radnička klasa«. Teorijska rešenja koja su dali C. W. Mills i N. Poulantzas dobro reprezentuju ovu teorijsku orijentaciju.

Druga grupa shvatanja razlikuje se od prve prvenstveno po tome što je usmerena na utvrđivanje granica između gornjih slojeva najamnih radnika i nižih delova vladajuće klase. Glavna linija klase podele savremenog društva, prema ovoj vrsti shvatanja, proteže se duž granice između kapitala i rada. U teorijskom i istorijskom smislu, suprotstavljenost između malobrojnih eksploatatorskih grupa i ogromne mase eksploatisanih grupa različitih funkcija u podeli rada je središnja suprotnost koja opredeljuje strukturalne promene društva. Intenziviranjem klasnog sukoba po ovoj središnjoj liniji unutrašnje podele najamnog rada na »plave« i »bele« kragne, na proizvodne i neproizvodne grupe dobijaju daleko manji teorijski značaj. Privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju kao glavna odrednica klasnog položaja potiskuje u drugi plan važnost podele na intelektualni i fizički rad. Klasna struktura, dobijena na osnovu takvih pola-

znih premisa, sastoji se od dve vrste društvenih grupa: grupe čije su funkcije u društvenom sistemu specifične za kapitalizam i grupe čije su delatnosti nužne i u socijalizmu. Ove poslednje grupe, ma koliko bile međusobno diferencirane, pokazuju tendenciju klasnog osvešćivanja i formiranja jedne »univerzalne radničke klase« (koja po obimu i delovanju liči na Marxov proletarijat. Kod P. Barana i nekih drugih predstavnika ove struje zapaža se težnja da se stvore teorijske osnove za nove, na širokom obuhvatu socijalne baze koncipirane programe političkog delovanja radničkih partija.

Zastupnici trećeg stanovišta, koje bi se moglo nazvati »srednjim«, ne postavljaju problem razgraničenja srednjih, viših i nižih slojeva na disjunktivan »ili-ili«, već konjunktivan način »i-i«. Oni teže da izbegnu »tvrde linije« u podelama potčinjenih grupa i podvlače kontinuelnu skalu njihovih društvenih položaja unutar podele i organizacije društvenog rada. Umesto na rubna područja srednjih slojeva, oni se usredsređuju na procese diferencijacije u samom njihovom jezgri. Postojeće razlike između »gornjih srednjih« i »nižih srednjih« skupina izostravaju se opisima raznih »prelivnih stanja«. U izoširenoj optici H. Bravermana dobro se sagledava davno zapažena ambivalentnost položaja srednjih slojeva. U daljem izlaganju zadržaćemo se na analizi pojedinih konkretnih rešenja problema razgraničenja koja reprezentuju navedena stanovišta i, istovremeno, omogućuju sticanje potpunijeg uvida u prirodu »srednjih stupnjeva« klasno-slojnog sastava društva.

Nova srednja klasa — proizvod reprodukcije kapitalističkog društva

Zastupnici »maksimalističkog« stanovišta u definisanju srednje klase prihvataju marksističko gledište o središnjoj liniji klasne podele društva koju određuju svojina i moć u produkcionim odnosima. Zbog toga nije ni sporna ni problematična granica koja razdvaja buržoaziju od potčinjenih klasa. Ono što je središnji problem u ovom teorijskom pristupu jeste identifikacija različitih socio-profesionalnih grupa koje prodaju svoju radnu snagu i obavljaju različite društvene uloge u podeli rada. Njihovi položaji u procesu proizvodnje i distribucije značajno se razlikuju, što se pokazuje i u nejednakosti njihovih dohodaka, ugleda i društvene moći. Homogenost mase najamnih radnika u pogledu odnosa prema sredstvima za proizvodnju ne može da prikrije izraženu diferencijaciju njihovih društvenih položaja, interesa i stilova života. Nejednakosti unutar najamnog rada nisu povremene pojave ili slučajne činjenice, već strukturalno određene nejednakosti koje poprimaju klasna obeležja. U objašnjavanju ovih pojava neki sociolozi pridaju veći značaj onim faktorima čije dejstvo proizlazi iz zakonitog rasta kapitalističkog načina proizvodnje i njemu svojstvene društvene podele rada. Drugi, pak, posebno naglašavaju promišljeno delovanje vladajuće klase, koje spontano nastalu diferencijaciju produbljuje u pravcu one granice na kojoj se potpuno neutrališe politička akcija subordinisanih klasa (mačelo: *divide et impera*).

U radovima C. W. Millsa o socijalno-strukturalnim promenama savremenog američkog društva proces diferencijacije razvlašćenih profesionalnih grupa pretežno se objašnjava objektivno uslovljenim zakonitostima koje proizlaze iz same prirode ekspanzionog kapital-odnosa. Razaranje stare srednje klase malih preduzetnika uzrokovale su duboke promene industrijskog oblika (»industrijski mehanizmi«) i društveno-ekonomskog obli-

ka (»centralizacija vlasništva«) kapitalističkog procesa proizvodnje. »Golema produktivnost metoda serijske proizvodnje i povećana primjena tehnološke racionalizacije prave su otkrivne tajne promjena u modernim aktivnostima: manji broj ljudi proizvodi više stvari za manje vremena«. ⁶ Krupna industrijska proizvodnja i centralizacija vlasništva rastvaraju staru klasu nezavisnih i slobodnih sitnih preduzetnika i njene razvlašćene pripadnike prebacuju u novostvorene delatnosti za koje se traže različite vrste i nivoi kvalifikacija. »U negativnom smislu, preobražaj srednje klase je kretanje od posjedovanja prema neposjedovanju, a u pozitivnom smislu to je prijelaz od vlasništva na novu osnovu društvenog razvrstavanja — zaposlenje. Vrsta i imovno stanje stare srednje klase najbolje se može vidjeti po stanju vlasništva poduzetnika, a nove srednje klase po ekonomiji i sociologiji zaposlenja«. ⁷

Novi oblici profesionalne podele rada ne šire se samo u privrednoj oblasti, već preko državne organizacije prodiru u sve delove složenog društvenog sistema. Proizvodna ekspanzija u industriji i formirani krupni biznis zahtevaju stabilizaciju i proširivanje povezanih tržišta što, sa svoje strane, uslovljava jačanje državne uprave i grananje njenih funkcija. Ceo društveni sistem se uslovljava, a nova organizacija globalne podele rada u društvu koju stvaraju centralne regulativne ustanove postaje relativno autonomna snaga u procesu ekspanzije nove srednje klase. Nove potrebe složenog sistema zahtevaju sve više planera, koordinatora i upravljača rutinskih poslova u korist krupnog korporacijskog ili državnog kapitala. Pripadnici nove srednje klase nemaju »direktne finansijske veze sa sredstvima proizvodnje ni primarnog prava na prihode s vlasništva«. ⁸ U tom pogledu, »ljudi s bijelim ovratnicima ne nalaze se između kapitala i radništva«, već su »tačno u istom imovinsko-klasnom položaju u kojem se nalaze najamni radnici«. ⁹

Pošto se linija razgraničenja između nove srednje klase i radničke klase ne može povući prema razlici položaja u strukturi svojinskih odnosa, Mills je utvrđuje prema diferencijaciji položaja unutar profesionalne podele rada koja poprima klasna obeležja po drugim osnovama. Ukupna radna snaga deli se prema karakteru aktivnosti unutar sistema koje obavljaju različite profesionalne grupe. Dok se najamni radnici bave proizvodnjom stvari, pripadnici nove srednje klase rukuju ljudima i simbolima. Radništvo živi od najamnine dobijene za proizvodnju dobara, a »bele kragne« se uzdržavaju od »društvenih mehanizama koji organiziraju i dovođe u vezu ljude koji nešto proizvode«. ¹⁰ Vršeci poslove upravljanja, koordinacije i nadzora pripadnici srednje klase postaju »pomoćnici vlasti«. Moć kojom se služe je derivat vlasti moćne klase, ali oni je stvarno upotrebljavaju u obavljanju funkcija koordinacije, upravljanja i vođenja evidencije. Zbog specifičnog položaja u društvenoj podeli rada profesije belih kragni su »superiornije« od radničkih zanimanja. One donose svojim nosiocima veće prihode, veći ugled u društvu i po prirodi osobenih funkcija, veću moć nad drugim ljudima. Mada promene na tržištu radne snage smanjuju razlike u prihodima članova dveju klasa i ugrožavaju nasleđene statusne razlike između »belih« i »plavih« kragni, postojeće di-

6. C. W. Mills, *Bijeli ovratnik*, Naprijed, Zagreb, 1979, s. 74.

7. Ibid., s. 73.

8. Ibid., s. 79.

9. Ibid., s. 79.

10. Ibid., s. 73.

stance, po Millsu, još uvek su teorijski veoma značajne za utvrđivanje linije (klasne podele).

Za razliku od relativno homogene radničke klase, srednja klasa pokazuje značajne unutrašnje podele koje se formiraju kako prema značaju funkcija i stručnih kvalifikacija tako i prema zastupljenosti atributa društvenog položaja. »Bijeli ovratnici se ne mogu adekvatno definisati ni prema jednoj mogućoj odrednici razvrstavanja — stručnim kvalifikacijama, funkciji, klasi, društvenom statusu ili vlasti. Oni su obično u srednjim rangovima svake od ovih dimenzija i svakog opisanog atributa. Lakše je definirati njihov položaj prema razlikama u odnosu na ostale društvene slojeve, nego na neki apsolutni način.«¹¹ Ali i pored naglašene heterogenosti u pogledu zanimanja, funkcija i društvenog položaja, bele okovratnike karakterišu dve bitne zajedničke dimenzije: oni rade sa simbolima i drugim ljudima, koordinirajući ih, vodeći evidenciju i vršeći distribuciju, a pri tome se služe derivatima vlasti koje na njih prenosu moćni vlasnici kapitala. Njihov društveni položaj je ambivalentan jer izvedena ovlašćenja na osnovu kojih upravljaju drugim ljudima ne čine osnovu za definitivnu likvidaciju njihove nesigurnosti na tržištu i njihove zavisnosti od kapitala. S druge strane, ovaj položaj u hijerarhiji vlasti omogućuje im veće učešće u dohotku i veći društveni ugled, što utiče na drugačiju strukturu interesa i stilova života u odnosu na radnu i društvenu situaciju radnika.

Millsova analiza klasne strukture američkog društva pokazuje da se unutar osnovne suprotnosti između kapitala i rada zbivaju duboka pomeranja klasnog sastava. Novi oblici kapitalističke proizvodnje koje karakterišu nove tehnologije, združena vlasništva i organizacije širokih razmera ne vrše homogenizaciju najamnih radnika već, upravo obrnuto, pojačavaju njihovu klasno diferenciranje. Mills se uglavnom zadržao na opisu i teorijskom određivanju nove srednje klase koja brojnošću sve više nadmašuje klase kapitalista i radnika. On je ispravno zaključio da se u ogromnom socijalnom prostoru stara osnova klasnog razvrstavanja — privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju — zamenjuje novom osnovom, naime, tržišno određenim značajem delatnosti i stručnih kvalifikacija koje takva delatnost iziskuje. Zakonomerno širenje obima kapitalističke proizvodnje uzrokuje promene na tržištu radne snage, a otuda se javlja i diferencijacija društvenih položaja raznih profesionalnih grupa. Mills je dobro uočio da se ova diferencijacija pojačava različitim učešćem belih kragi u derivatima vlasti i da pripadnost grupi postaje značajan čimbenik u neutralizaciji dejstva tržišne konkurencije na društveni položaj profesija i grupa. Pa ipak, iz sjajnih analiza unutrašnje diferencijacije nove srednje klase, on nije teorijski naznačio važnost podela koje se javljaju između viših i nižih ešelona u strukturi vlasti. Mase nižih službenika koje rutinski operišu simbolima i imaju niže stručne kvalifikacije značajno se razlikuju od viših profesionalnih grupa koje upravljaju ljudima i vrše distribuciju sredstava. Veće teorijsko vrednovanje učešća u vlasti verovatno bi dovelo Millsa do utvrđivanja linije unutrašnje klasne podele srednje klase koja bi potpunije osvetlila prirodu kontinuiranih skala različitih atributa društvenog položaja. Insistiranje na unutrašnjim podelama novih srednjih slojeva biće izrazitije kod pojedinih istraživača koji, slično Millsu, povlače nisko granicu između nove srednje i radničke klase.

11. Ibid., s. 82.

U istraživanju klasnog sastava monopolističkog kapitalističkog društva N. Poulantzas takođe nastoji da utvrdi klasne podele unutar mase najamnih radnika. Prema njegovom shvatanju, stanje eksploataciji ne može se izjednačiti s proleterskim statusom, jer bi takvo izjednačavanje podupiralo konformističku tezu da »svo svi radnička klasa«. Za teorijsko utvrđivanje linije klasne podele najamnih radnika Poulantzas koristi trovrstu podelu rada: upravljački — nadzorni, proizvodni — neproizvodni, te intelektualni — manuelni rad.¹² Koristeći ova tri kriterijuma on razlaže klasni sastav društva na tri osnovne klase: krupnu buržoaziju, »novu sitnu buržoaziju« i radničku klasu u »pravom« značenju ovog pojma.

Za povlačenje granice između nove sitne buržoazije koju sačinjavaju »agensi neproizvodnog najamnog rada stavljani pod dominaciju kapitala« i krupne buržoazije, Poulantzas koristi podelu rada na upravljački i nadzorni. Marxova dva združena izraza »rad upravljanja i nadzora« ne znače, po njemu, samo njihovu međusobnu isprepletenost u tom smislu da je svaki rad upravljanja istovremeno i rad nadzora, i obrnuto. Oni znače daleko više za tumačenje klasne podele rada jer »implicitno upućuju na to da unutar društvene podele rada dolazi do diferencijacije između rukovodećih i podređenih instanci.«¹³ S obzirom na različite položaje u ovoj vrsti podele rada, upravljači procesima proizvodnje pripadaju krupnoj buržoaziji, a nadzornici i kontrolori novoj sitnoj buržoaziji. Menadžeri se svrstavaju u redove kapitalističke klase po osnovu »državine« tj. gospodarenja i rukovođenja procesom rada kao i izvesnih prava po osnovu ekonomskog vlasništva koja proizlaze iz njihove upravljačke funkcije. U odnosu na upravljače novi sitni buržuji »samo su podređeni izvršioци«. Oni su eksploatisani kao i proizvodni radnici, jer daju višak rada tj. delimično neplaćen rad i prodaju svoju radnu snagu. Nadzornici, kontrolori i koordinatori žive, dakle, od najamnine, dok upravljači proizvodnjom vuku dohodak iz preduzetničke dobiti.¹⁴

Pri utvrđivanju granice između nove sitne buržoazije i radničke klase Poulantzas kombinuje druga dva oblika podele rada: proizvodni — neproizvodni i intelektualni — manuelni. Koristi se samo jedne podele — proizvodni i neproizvodni rad — ne bi dalo određenje »čiste« radničke klase, jer bi u njenim redovima ostala masa intelektualnih proizvodnih delatnika koji tu uopšte ne spadaju. Zato Poulantzas koristi podelu rada na intelektualni i manuelni koja oštro reflektuje klasne barijere između dve vrste proizvodnih radnika: inženjera i tehničara s jedne, te manuelnih radnika, s druge strane. Klasna podela rada u društvu prožima celokupnu tehničku podelu rada i nameće joj odgovarajući klasni oblik. To se posebno ispoljava u klasnim aspektima podele ljudi na one koji pretežno rade rukom i one koji se uglavnom služe glavom u proizvodnom procesu. Rad tehničke inteligencije na tehnološkoj primeni nauke nosi, prema Poulantzasu, pečat vladajuće ideologije koju inženjeri i tehničari materijalizuju »u samom svom' naučnom' radu: oni su otuda nosioci reprodukcije ideoloških odnosa u samom okviru procesa materijalne proizvodnje.«¹⁵ Kao intelektualni proizvodni agensi, inženjeri i tehničari »rukovode celom radničkom klasom i vrše nadzor nad njom, zasnivajući te svoje funkcije na

12. N. Poulantzas, *Klase u savremenom kapitalizmu*, Nolit, Beograd, 1978, s. 234—278.

13. Ibid., s. 255.

14. Ibid., s. 255.

15. Ibid., s. 263.

posedovanju tajne znanja i na njegovom monopolu.¹⁶ Proizvodni intelektualni radnici teže da budu deo proizvodnog kapitalističkog rada, jer neposredno vrše funkciju oplodavanja kapitala i stvaranja viška vrednosti. »Alko kao celina ne pripadaju radničkoj klasi, to je zato što svojom ulogom u društvenoj podeli rada stvaraju političke i ideološke odnose potčinjavanja radničke klase kapitalu (podela na intelektualni i manuelni rad) i zato što je taj vid njihovog klasnog određenja dominantan.«¹⁷

Vršeći različite funkcije u procesu oplodavanja kapitala, pripadnici sitne buržoazije u proizvodnom i neproizvodnom sektoru istovremeno su podvrgnuti eksploataciji od strane kapitala. Međutim, položaj svih nadzornih i kontrolnih grupa nije isti u procesu proširene reprodukcije monopolističkog kapitala, iako »podela intelektualni — manuelni rad udara pečat celoj novoj sitnoj buržoaziji koja se u toj podeli i u odnosu na radničku klasu nalazi u blizini ili u samom 'lageru' intelektualnog rada...«¹⁸ Proces reprodukcije kapitala i smišljena akcija vladajuće klase vrše klasno diferenciranje i unutar sitne buržoazije i unutar radničke klase. Osnovne linije razdvajanja unutar intelektualnog rada idu između slojeva tehničara i rutinskih službenika s jedne, te rukovodećih inženjera i administratora, s druge strane. Niži tehnički i službenički kadar neposredno su podređeni tajni i monopolu znanja koje drže rukovodeće instance. »Sam njihov intelektualni rad sve češće pokazuje znake usitnjavanja svojstvenog manualnom radu, uzimajući ponekad obličje istinskog lančanog intelektualnog rada.«¹⁹ Slično tome, klasna obeležja tehničke podele rada uvlače se u područje manualnog rada i vrše klasno diferenciranje radničke klase na bolje plaćene kvalifikovane radnike i priučene radnike niskih najamnika.

Utvrđujući klasne i unutarklasne podele, Poulantzas dolazi do zaključka da se u svakom većem segmentu klasno obeleženog rada odvija proces unutrašnje polarizacije. Zbog toga opisi kontinuiranih skala društvenih položaja različitih funkcionalnih grupa, kakve srećemo i kod C. W. Millsa, ne odgovaraju stvarnom stanju. Pa ipak, i pored toga što konstatuje proces degradacije pojedinih vrsta intelektualnog rada, Poulantzas ne ide tako daleko da bi izveo zaključak o brisanju klasnih barijera između radničke klase i nižih slojeva nove sitne buržoazije. Ma kako bili izraženi, procesi uslozljavanja i uprošćavanja pojedinih vrsta intelektualnog rada, kao i procesi kvalifikovanja i dequalifikovanja manualnih radova, ne ruše klasne pregrade između kapitalu subordinisanih klasa. Klasna podvajanja ispoljavaju se i učvršćuju pomoću školskog sistema u kojem vrste i rangovi škola potpuno odgovaraju klasnim i unutarklasnim podelama društva.

U Poulantzasovoj analizi klasa (kriterijum podele rada na proizvodni i neproizvodni ima sasvim sporednu ulogu, dok podela intelektualni — manualni rad zauzima središnje mesto u razgraničenju nižih klasa. Međutim, kad se istraživanje spusti na empirijsku ravan pokazuje se da ni ovaj kriterijum nije sasvim podesan za adekvatno razgraničenje. Iza mnoštva različitih vrsta nemanuelnih radova pojavljuju se »tajna i monopol znanja« kao glavna odrednica klasnih nejednakosti unutar celokupnog najamnog rada. U analizi klasne strukture monopolističkog kapitalizma Poulantzas ne pokazuje jasno relaciju između grupa koje komanduju na osnovu

16. Ibid., s. 273.

17. Ibid., s. 269.

18. Ibid., s. 279.

19. Ibid., s. 277.

funkcije upravljanja i grupa koje naređuju po osnovu znanja. Otuda je teško zaključiti zašto se samo menadžeri (koriste »državinom« i svrstavaju u vladajuću klasu, a rukovodeći tehnički kadar lišava toga sredstva i svrstava u novu sitnu buržoaziju. Alko menadžeri imaju i »izvesna prava po osnovu vlasništva«, teško je prihvatiti pretpostavku da je komandni tehnički kadar sprečen da dobije za sebe takvu vrstu prava. S druge strane, teško je prihvatiti konstataciju da su značajnije klasne podele između radnika i nižih sitnih buržuja od podele između ovih i monopolista znanja. Očigledne statusne razlike koje dele radnike i službenike nisu praćene odgovarajućim razlikama u visini dohotka i mogućnostima stvaralaštva.

Mada Poulantzas ističe proces proletarizacije delova sitne buržoazije, u njegovoj analizi se ne ocrta homogenizacija najamnog rada već više linija intenzivne polarizacije. Klasne podele nove sitne buržoazije praćene su sličnim podelama unutar usko određene radničke klase. Suprotstavljajući se gledištima koja rastvaraju pojam radničke klase u neodređenim kategorijama »radnih ljudi« ili »nove radničke klase«, on je, na kraju, došao do istog rezultata: njegova »čista« radnička klasa biva nagrizana unutrašnjim podelama i postaje relativno sve manji deo ukupnog najamnog rada. Opšti zaključak njegovog istraživanja jeste stalna tendencija uslozljavanja klasnog sastava savremenog kapitalističkog društva. U tom pogledu nema bitnijih razlika između njega i Millsa. Međutim, dok je kod Millsa ovaj proces posledica objektivnih zakona razvoja kapitalističkog načina proizvodnje, kod Poulantzasa je težište stavljeno na promišljeno delovanje vladajuće klase. Superioran položaj buržoazije u produkcionom odnosu uslovljava i njenu superiornu političku organizovanost i klasnu osvešćenost u odnosu na inferiornu organizaciju i svest potčinjenih klasa. Tako se vladajuća klasa pokazuje kao prvorazredna »proizvodna sila«, a niže klase kao predmet manipulacije u hodu buržoaskog društva. Ali, i pored navedenih slabosti, Poulantzasova teorija klasnih podele predstavlja vredan prilog sociološkom proučavanju društvene strukture. U njoj je posebno valorizovana klasna dimenzija podele rada na intelektualni i manualni i pokazana jednostranost optimističkih gledišta o procesu automatizacije koji ubrzano briše razlike između različitih vrsta proizvodnih radnika.

Klasna polarizacija prema dvoursnom karakteru delatnosti

Teorijski pokušaji da se intenziviranju procesa klasne polarizacije savremenog kapitalističkog društva pribavi relevantna argumentacija nisu ni usamljeni ni novi. Ovde ćemo se ukratko osvrnuti na jedno iz ove grupe shvatanja, u kojem su izloženi specifični kriterijumi za razgraničenje buržoazije i novih srednjih slojeva. Kao što je vidljivo iz prethodne analize, svako nastojanje da se analiza klasa zasnuje na različitim oblicima klasne podele rada komplikuje problem razgraničenja nižih delova stratifikacionog sistema, a istovremeno ne pribavlja dokaze o rastućoj polarizaciji između dve osnovne društvene klase. Zbog toga se teoretičari »klasnog rasepa« okreću novim kriterijumima za utvrđivanje klasne pripadnosti društvenih grupa i vrše redefinisavanje nekih ključnih pojmova (kao što su, na primer, proizvodni i neproizvodni rad. Time se, naravno, ne osporava značaj odnosa prema sredstvima za proizvodnju za klasnu podelu, već se novim pojmovnim aparatom i novom teorijskom perspektivom preciznije izvodi razvrstavanje grupa na dve suprotstavljene klase.

P. A. Baran rešava problem razgraničenja iz šire teorijske perspektive, u kojoj se porede neracionalnosti funkcionisanja postojećeg kapitalističkog sistema s racionalno uređenom reprodukcijom socijalističkog društva. Na osnovu toga, on razvrstava delatnosti u kapitalističkom društvu na dve grupe. Prvoj grupi pripadaju one delatnosti (funkcije) koje su isključivo vezane za funkcionisanje kapitalističkog sistema i predstavljaju rezultat njegovih neracionalnosti. Drugu, daleko veću grupu sačinjavaju sve one funkcije koje zahteva i racionalno uređeno društvo. Prema Baranovom shvatanju, prva grupa delatnosti nema budućnosti u novom društvu, dok druga grupa funkcija kojima se zadovoljavaju prave potrebe ljudi ostaje i dalje, bez obzira na promene u organizaciji društvenog rada.²⁰

Različiti karakter funkcija pruža osnovu za povlačenje granice između buržoazije s jedne, te široke, brojne i heterogene eksploatisane klase, s druge strane. Sve društvene grupe koje obavljaju funkcije isključivo vezane za kapitalistički sistem svrstavaju se u vladajuću klasu, a radničkoj klasi pripadaju brojne grupe nove sitne buržoazije ili nove srednje klase koje vrše perspektivne funkcije. Takvim postupkom u buržoaziju su uključene, osim aktivnih kapitalista, i razne grupe rentijera, berzanskih spekulanata i sl., a u »univerzalnu radničku klasu« i oni delovi nove srednje klase koji »žive od ekonomskog viška«. Ipak, ova činjenica nema poseban teorijski značaj s obzirom na karakter funkcija i karakter rada koji obavljaju brojne grupe srednjih slojeva. Da bi istakao elemente homogenosti eksploatisane klase, Baran definiše pojmove neproizvodnog i proizvodnog rada na način koji odstupa od uobičajenog marksističkog određenja. Za njega je, naime, neproizvodni rad ona vrsta rada koja »rezultira iz autputa dobara i usluga čija se potražnja pripisuje specifičnim uslovima i odnosima kapitalističkog sistema i koja će nestati u racionalno uređenom društvu.«²¹ Shodno tome, proizvodno rade sve one društvene grupe čije usluge i dobra imaju univerzalan karakter.

Određujući pojmove proizvodnog i neproizvodnog rada prema prirodi društvenih delatnosti, Baran je pokušao da stvori teorijski osnov za objašnjenje socio-strukturalnih izvora jedinstva svih potčinjenih bez obzira na boju njihove kragne, vrstu zanimanja i stepen stručne kvalifikacije. Ipak, on ne ispušta iz vida postojeće diferencijacije unutar najamnog rada koje uslovljavaju i različitu dinamiku klasnog osveščavanja pojedinih grupa. Proces formiranja jedinstvene i razvijene klasne svesti ne teče ravnomerno ni brzo u fazama stabilizovanja sistema, ali se očekuje njegovo ubrzanje i ujednačavanje u fazi produbljavanja kriznog stanja.

Baranov doprinos analizi klasnog sastava ogleda se prvenstveno u tome što je ponudio novu perspektivu u razvrstavanju društvenih grupa iz koje se preciznije utvrđuju pojmovi parazitizma i neproduktivnosti, što je u marksističkoj teoriji stalno predstavljalo kamen smutnje. Međutim, u nastojanju da novim pristupom otkrije stari proletarijat, Baran je otišao u drugu krajnost: suviše je potcenio ekonomsko i interesno diferenciranje unutar potčinjene skupine koje posebno dobija na važnosti kada se poklopi s nacionalnim i regionalnim podelama. Svaki teorijski model namenjen analizi klasnih odnosa koji zanemaruje pomenute procese teško može pružiti osnov za uverljivija objašnjenja i predviđanja klasnih suprotnosti i klasnih borbi.

20. P. A. Baran, *The Political Economy of Growth*, Calder, London, 1957.

21. P. A. Baran, *ibid.*, s. 32.

Protivrečna situacija srednjih slojeva

U prethodno razmatranim koncepcijama linije razgraničavanja povlačene su u donjim ili gornjim delovima stratifikacijske strukture. Osnovna merila za razvrstavanje bili su različiti oblici klasne podele rada, a grupe istih ili sličnih atributa uključivane su bez kolebanja u odgovarajuće klasne razrede. Teoretičari »srednje linije« ne slede ovakvu orijentaciju, već težište analize premeštaju na ispitivanje suprotnosti i diferencijacija unutar heterogene nove srednje klase koje nastaju pod pritiskom osnovne protivrečnosti u kapitalističkom načinu proizvodnje. Pored toga, oni pridaju daleko veći teorijski značaj stepenu uključenosti društvenih grupa u obavljanje »globalnih funkcija kapitala« kao kriterijumu klasnog razvrstavanja nego njihovoj vezanosti za pojedine vrste radova. Krajnji rezultat ovih teorijskih pregnuća izražava se u konstatovanju ambivalentnosti društvenog položaja mase belih kragni, što neodoljivo podseća na slične Marxove ocene položaja sitne buržoazije.

Prema istraživanju H. Bravermana, unutrašnje rastakanje mase belih okovratnika, izazvano strukturalnim promenama kapitalističkog sistema u njegovoj monopolističkoj fazi, dovelo je do stvaranja sasvim novog sloja nameštenika čiji ekonomski i socijalni atributi ne dopuštaju da se on podvede pod pojam nove srednje klase. Ovaj pojam je imao teorijsku vrednost kad je označavao prošlovekovne nameštenike koji su bili manje brojni, dobro plaćeni, ugledni, sigurni na radnom mestu i stručni u obavljanju složenih zadataka. Atributi njihovog radnog i društvenog položaja izrazito su ih odvajali od niže klase fizičkih radnika i približavali statusu poslodavaca. Međutim, u toku jednog stoleća sadržaj pojma nove srednje klase se potpuno izmenio. Metodi racionalizacije koji su zahvatili oblast proizvodnog rada prodrli su i u neproizvodne delatnosti. Podvrgnut racionalnoj regulaciji, kancelarijski rad je uprošćen i sveden na iscepkane manuelne operacije. Duboke strukturalne promene odrazile su se nepovoljno na radnu i životnu situaciju mase belih kragni: oni su izgubili pređašnji autoritet i ugled, a dobili veću nesigurnost na poslu i slabije plate. Od nekadašnjeg umnog rada oni su zadržali samo privid i pretvorili se u novu vrstu manualnih radnika. Racionalizam kapitalističkog načina proizvodnje nije stvorio samo industrijski proletarijat, već i »obimni proletarijat u novom obliku.«²²

Proletarizaciju mase belih okovratnika istovremeno prati proces uzdizanja manjih grupa koje zauzimaju više položaje unutar organizacije. Takve »više grupe belih kragni« nadmašuju »niže« grupe, kako u pogledu visine plate, tako i u pogledu sigurnosti zaposlenja i privilegovanom položaju na tržištu radne snage. Iz redova bolje situiranih službenika regrutuju se menadžeri i egzekutivci koji predstavljaju upravljačku elitu.

Međutim, i pored ovakvih unutrašnjih podela srednjih slojeva, Braverman ne izjednačava »beli proletarijat« s »plavim proletarijatom«. Masa službenika ima izrazito protivrečna obeležja svoga položaja jer je istovremeno uključena i u funkcije kapitala i u funkcije rada. S jedne strane, ova specifična grupacija dobija svoja »sitna ovlašćenja i sitne nagrade od kapitala«, a s druge, ona »nosi pečat proleterskog položaja.«²³ Na osnovu

22. H. Braverman, *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Press, New York/London, 1974, pp. 309-358.

23. H. Braverman, *ibid.*, s. 407.

toga Braverman izvodi zaključak da je heterogena srednja grupacija mešavina elemenata izvedenih iz obeležja obeju glavnih klasa monopolističkog kapitalističkog društva.

Ideju o »kontradiktornosti« društvenog položaja nove srednje klase šire je razvio G. Carchedi. On je klasnu podelu društva utvrdio na osnovu suprotnosti među društvenim grupama koja nastaje iz obavljanja dve međusobno konfliktne aktivnosti. Delatnosti povezane s »globalnim funkcijama kapitala« nalaze se u sukobu s aktivnostima skupčanim s funkcijama »kolektivnog radnika«. Društvene grupe koje obavljaju globalne funkcije kapitala preduzimaju zadatke tehničkog nadzora i kontrole koji su od suštinske važnosti za odnose eksploatacije. S druge, pak, strane, vršenje funkcija kolektivnog radnika podrazumeva ulogu u složenoj podeli rada koja doprinosi stvaranju viška vrednosti.²⁴

U skladu s ovim pretpostavkama, uloge kapitalista i radnika u konfliktnim aktivnostima nisu, naravno, sporne. Problematično je, međutim, povlačenje granice između funkcija kapitala i funkcija rada duž uobičajenih podela profesionalnih grupa. Prema njegovom mišljenju, nije moguće povući jasnu granicu u ovom prostoru jer svi delovi nove srednje klase uključuju obe funkcije u različitom stepenu. Umesto dihotomne podele koja jasno razdvaja dva tabora, ovde se postavlja gradacijska shema srednjih slojeva čije mesto na lestvici određuje stepen uključenosti u preovlađujuću funkciju. »Dvostruka funkcionalnost« Carchedijeve nove srednje klase čini je protivrečnom društvenom grupom koja istovremeno i eksploatiše i biva eksploatisana.

Mada se teorijski ne može povući jasna linija razgraničenja između grupa belih kragni, Carchedi smatra da upravo ovaj protivrečan klasni položaj uslovljava otpočinjanje procesa polarizacije srednje klase. S jedne strane ove još uvek nedovoljno vidljive linije nalaze se grupe koje su daleko više uključene u vršenje funkcija kapitala, a s druge se koncentrišu slojevi bliži funkcijama kolektivnog radnika. Ovi drugi bivaju postepeno lišavani onih funkcija koje su ih vezale za buržoaziju i tako postaju kandidati za klasu »proletera belih kragni«.

Precizno utvrđivanje karakteristika položaja grupa u produkcionom odnosu je nužan, ali ne i dovoljan uslov za potpunu identifikaciju klase. Njihovi interesi, vrednosti i političke akcije mogu znatno odstupati od onog ponašanja koje teorija predviđa na osnovu utvrđenog položaja u globalnoj organizaciji društvenog rada. Stoga Carchedi smatra da se identifikacija klasa u odnosima proizvodnje mora dopuniti analizom njihovih interesa i načina ponašanja. Potpuni teorijski model za analizu klasa morao bi, stoga, uključiti relevantne normativne i kulturne činioce koji bi omogućili adekvatno objašnjenje nesklada između klasnog položaja jedne grupe i sadržaja njene klasne svesti.

Ne može se poreći da su i Braverman i Carchedi svojim istraživanjima omogućili širi uvid u složeno pitanje razgraničenja srednjih slojeva. Ono što je kod Millsa ostalo zapostavljeno, a kod Poulantzasa bilo tek nagovešteno, oni su uzeli u središte teorijske analize i pokazali da »ekonomski zakon kretanja« modernog društva udvostručuje proces proletarizacije. Nova srednja klasa u dvadesetom veku doživljava radikalnu preobrazbu, kao što se to ranije događalo sa starom srednjom klasom. Vrednost Bra-

²⁴ G. Carchedi, »On the Economic Identification of the Middle Class«, *Economy and Society*, 1/1975; G. Carchedi, *On the Economic Identification of Social Classes*, Routledge, London, 1978.

vermanovih i Carchedijevih analiza je upravo u tome što su istakli sve veću raznolikost ovog novog sadržaja.

Ipak, i pored uloženi napore, oni nisu uspeali da teorijski precizno utvrde razlike između »belog proletarijata« i dobrostojećih grupa belih okovratnika. Ukrštanje funkcija kapitala i rada i pripisivanje »viših« i »nižih« atributa diferenciranim slojevima više liči na eklektičko razvrstavanje nego na klasifikaciju izvedenu na osnovu jednog opšteg principa. Vršenje nadzora i kontrole kao glavna odrednica ipak se izvodi iz središnje moći kapitala koja počiva na privatnoj svojini. Ako postoji trajna tendencija da se menadžeri i izvršioци regrutuju iz redova nove srednje klase, i ako je vršenje kontrole nad radnom snagom nužno obeležje menadžerske uloge, onda se postavlja pitanje kakav je stvarni odnos između ove vlasti i privatne svojine nad kapitalom? Braverman i Carchedi su istakli ulogu nadzora i kontrole u procesu klasnog diferenciranja, ali teorijski nisu razradili kategoriju društvene moći kao princip kojim se klasne podele mogu objašnjavati i nezavisno od privatno-svojinske kontrole nad procesom proizvodnje. Proces raslojavanja »nove srednje klase« ili mase belih kragni odvija se na sličan način i u socijalističkim društvima u kojima ne postoji klasa kapitalista. U narednom odeljku izložićemo upravo ona shvatanja koja društvenu moć i vlast uzimaju kao glavnu determinantu kako međuklasnih, tako i unutarklasnih podela.

Moć i vlast kao univerzalne odrednice klasnog sastava društva

Novije, marksistički usmerene analize socijalne strukture suočavaju se s teškoćama kako pri razvrstavanju srednjih slojeva, tako i pri identifikaciji pripadnika vladajuće klase, od kojih jedni imaju »izvornu« a drugi »delegiranu« vlast u procesu upravljanja privrednim i državnim poslovima. Teškoće ove vrste postaju još izraženije prilikom primene pojmovno-hipotetičkog okvira u istraživanjima klasnog sastava socijalističkih društava u kojima se nosioci »globalnih funkcija kapitala« i nosioci funkcije »kolektivnog radnika« sučeljavaju u sasvim drugačijoj strukturi svojinskih odnosa. Svako nastojanje da se, umesto deskripcije raznih piramidalnih oblika stratifikacijskog sastava, ponudi konzistentnije teorijsko objašnjenje, nužno uključuje veće vrednovanje moći i vlasti kao glavnih determinanti klasnog razvrstavanja. Različitim načinima spajanja elemenata marksističke i veberijanske sociologije uglavnom je cilj da teoriju klasnoslojnih nejednakosti zasnuju na opštijem principu pomoću koga se mogu adekvatnije protumačiti procesi klasnog diferenciranja u društvima mešovitih svojinskih oblika. Dahrendorfova i Parkinova teorija društvene strukture verovatno najbolje ilustruju postignuća i jednostranosti ove orijentacije koja, između ostalog, nudi i zanimljiv analitički okvir za sociološku analizu srednjih slojeva.

Komentarišući promene strukture kapitalističkog društva koje su se odigrale u poslednjih sto godina, Dahrendorf konstatuje da su one takvog značaja da se može govoriti o formiranju novog tipa industrijskog društva, koje on naziva poslekapitalističkim društvom. Pored intenzivne dekompozicije kapitala koju je već Marx nagovestio, odvija se snažno diferenciranje unutar same radničke klase koje rezultira mnoštvom uloga i s njima povezanih divergentnih i konfliktnih očekivanja. Očigledne divergencije interesa unutar kapitala i rada nisu, naravno, izbrisale svaku vezu

koja spaja pripadnike svake od dveju osnovnih klasa, ali su učinile neizvesnom onu klasnu homogenizaciju koju je Marx predviđao.²⁵

Uporedo s promenama u sastavu kapitalističke i radničke klase zbivaju se i promene u prostoru koji ispunjavaju druge klasnoslojne grupacije. Opšti trend ispoljava se u stalnom rastu nove srednje klase (*Mittelstand*), čije je gornje i donje granice veoma teško utvrditi. Usloznjavanje klasne strukture praćeno je raznovrsnošću društvenih sukoba, interesa i ideologija. Linije klasnog sukobljavanja ne idu frontalno između dva tabora, već su izlomljene na fragmente koje čine asocijacije uređene na odnosima vlasti. Klasne nejednakosti nisu nestale, ali postoji tendencija ujednačavanja društvenih položaja povezana sa stalnim širenjem političkih i socijalnih prava. Razlike u dohotku i prestižu još su uvek značajne, ali su one daleko manje nego što su bile u prethodnom kapitalističkom društvu.

Međutim, sve te promene klasnog sastava i institucionalnog poretka odvijaju se u nepromenjenom kulturnom obrascu koji je karakterisao i prethodno društvo. Temeljne vrednosti ekonomske racionalnosti, postignuća i jednakosti pripadnici novog društva dele na isti način na koji su to činile ranije generacije. Navedene promene su kompatibilne s tim vrednosnim sistemom i, u određenoj meri posledice ovih društvenih vrednosti. Osim istog vrednosnog sistema, dve različite društvene strukture imaju još dva zajednička elementa: društvenu slojevitost i odnose vlasti. Društvena slojevitost se i u novom društvu stvara nejednakom raspodelom nagrada, ali sada je glavni kriterijum raspodele postalo zanimanje pojedinca. »Bilo koji kriterijum društvene slojevitosti da se preferira, prestiž ili dohodak, potrošačke navike ili stilovi života, obrazovanje ili nezavisnost, svi oni vode nazad ka zanimanju. Društvena slojevitost zasnovana na zanimanju nije kao takva niti celina niti deo klasne strukture, ali ona čini element nejednakosti koji se održava i koji i dalje utiče na pitanja i oblike društvenih sukoba.«²⁶

Dok je društvena slojevitost kao jedna strana organizacije društva prilično složena pojava, klasna struktura kao drugi aspekt ove organizacije, prema Dahrendorfu, daleko je jednostavnija. »U poslekapitalističkim kao i u kapitalističkim preduzećima postoje određeni ljudi čiji je zadatak da kontrolišu delanje drugih i izdaju komande, i drugi koji sebi dopuštaju da budu kontrolisani i da se pokoravaju... Odnosi dominacije i subordinacije održali su se kroz ove promene u toku poslednjeg veka. Vlast koja se vrši i u kapitalističkom i u poslekapitalističkom društvu je vlast istog tipa; to je, Weberovim rečima kazano, »racionalna vlast« zasnovana na verovanju u legalnost institucionalizovanih normi i pravu komandovanja od strane onih koji drže vlast pomoću ovih normi.«²⁷ A iz odnosa vlasti nužno slede birokratska administracija, klasna podela i klasni sukobi.

Imajući u vidu novu društvenu strukturu, Dahrendorf smatra da je za njeno objašnjavanje potrebna i nova teorija koja će biti adekvatnija ne samo od Marxove, već i od Weberove, kao i od elitističkih teorija. Slabosti Marxove sociologije on sažima u dve osnovne tačke. S jedne strane, ona ne uspeva da poveže razvoj proizvodnih snaga s razvojem klasa. »Izgleda najverovatnije da se usloznjavanje društvene podela rada ili tehnološki procesi koji imaju društvene posledice mogu objasniti u vidu grupnih

25. R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Routledge and Kegan Paul, London, 1959, pp. 41-57.

26. Ibid., p. 70.

27. Ibid., p. 71.

sukobljavanja.«²⁸ Međutim, klasni sukob je samo jedan tip unutrašnjih društvenih sukoba koji izazivaju društvene promene zajedno sa spoljnim sukobima. Pored toga, sam klasni sukob ne mora da vodi revolucionarnim promenama. S druge strane, slabost Marxove teorije pokazuje se u njegovom uverenju da su vlast i moć faktori koji mogu biti utvrđeni prema udelu pojedinaca ili grupa u efektivnoj privatnoj svojini. »U stvarnosti, stanje je suprotno. Moć i vlast su nesvodivi faktori iz kojih se mogu izvesti društveni odnosi povezani s pravnom privatnom svojinom kao i odnosi udruženi s komunalnom svojinom.«²⁹ U širem sociološkom značenju, svojina je, u prvom redu, ovlašćenje da se drugi subjekti isključe iz kontrole nad određenim predmetima. Prema tome, ne izvodi se vlast iz svojine već se svojina izvodi iz vlasti; svojina je kao oblik vlasti samo jedan od njenih različitih tipova. Zbog toga se, po Dahrendorfu, Marx i njegovi nastavljači sreću u pretpostavci da je ekonomska moć *eo ipso* politička moć, jer nema moći osim one zasnovane na vlasništvu sredstava za proizvodnju. Jedno posebno zapažanje iz doba liberalnog kapitalizma podignuto je na rang opšteg zakona. »Mora se podvući«, smatra Dahrendorf, »da relacije između industrije i društva mogu biti ustanovljene samo empirijskim istraživanjem. Ne postoji aksiomska istovetnost između menadžera i kapitalista, te industrije i ministara ili viših službenika države, upravo kao što isključenost industrijskih radnika iz vrhovnih političkih položaja nije ni na koji način nepromenljiv element u strukturi industrijskih društava.«³⁰ Za Dahrendorfa je daleko ispravnija opšta hipoteza da su »politička država i industrijska proizvodnja dve suštinski nezavisne asocijacije (*Herrschaftsverbund*) u kojima se vrši moć, a njihovi međudnosni stvar su empirijskog istraživanja.«³¹ Vežući postojanje klasa za svojinske odnose shvaćene u užem smislu, kao pravno utvrđene relacije prema sredstvima proizvodnje, Marx je postupio nedijalektički, baš kao i oni teoretičari koje je kritikovao zbog postuliranja univerzalnosti privatne svojine.

Vidne manjkavosti, samo druge vrste, Dahrendorf nalazi i kod M. Webera i teoretičara elita. Weber nije uspeo da poveže, inače dobro formulisane, pojmove moći i vlasti s klasnim sukobima i strukturalnim promenama društva. Elitisti, pak, opravdano ističu značaj moći i vlasti u analizi društvene strukture, ali te pojmove ne vežu za različito strukturisane društvene položaje i uloge već za lične osobine individua. Osim toga, Pareto, Mosca, pa čak i Aron koji elitu šire određuje, uglavnom jednostrano dele društvo na isuviše mali broj moćnih i preterano veliku masu potčinjenih koja nije u stanju da se organizuje. Za Dahrendorfa, razvoj industrijskog društva pokazuje drugačije tendencije koje se ispoljavaju u sve brojnijem elitnom kadru (približno 1/3 zaposlenih) i sve poslednijim uslovima organizovanja radničke klase.

Pošto se struktura poslekapitalističkog društva ne može valjano objasniti pojmovnim aparatom navedenih teorija, Dahrendorf pristupa konstrukciji nove teorije društvene promene i, u okviru toga, nove teorije klase. Njegova glavna zamisao je da osnovne pretpostavke moderne teorije budu tako opšte da omoguće izvođenje užih pojmova i hipoteza koje mogu da objasne prirodu klasnog diferenciranja kako u ranijem kapitalističkom, tako i u savremenom industrijskom društvu, bez obzira na nje-

28. Ibid., p. 129.

29. Ibid., p. 137.

30. Ibid., p. 141.

31. Ibid., p. 142.

gove različite varijante. U tom poduhvatu Dahrendorf preuzima od Webera kategorije moći i vlasti, od Marxa pojam klase (kao konfliktne društvene grupe, a od elitista teze o postojanju »političkih klasa«. Polazna pretpostavka teorije označava vlast kao konstitutivni element svake složene društvene strukture. Za razliku od moći koja je, u suštini, povezana s ličnim osobinama individua, vlast se uvek povezuje s društvenim položajima i ulogama. »Dok je moć jedino činjenični odnos, vlast je legitiman odnos dominacije i potčinjavanja. U ovom smislu vlast se može opisati kao legitimna moć.«³² Odnosi dominacije i subordinacije nužno su obeležje ne samo industrijskih preduzeća, već i svih mogućih tipova imperativno koordinisanih asocijacija i organizacija — države, crkve, političke partije, sindikata, itd. Vlast ima integrativni aspekt, koji je posebno istaknut u funkcionalističkoj teoriji, i disruptivni aspekt koji ističu marksisti. Dahrendorf drži da u jednoj opštoj teoriji društvene strukture ne može *a priori* biti data prevaga ni jednom aspektu kao primarnom. Ono što je bitno za analizu društvenih nejednakosti jeste neposredna veza između raspodele vlasti i raspodele društvenih nagrada. Osnovna linija razvrstavanja privilegovanih i neprivegovanih grupa povlači se duž granice koja sve društvene položaje u asocijaciji zasnovanoj na vlasti deli na dve grupe: jednoj pripadaju vladajući, a drugoj subordinisani položaji. »U pogledu vlasti... jasna linija može biti, bar u teoriji, povučena između onih koji učestvuju u njenom vršenju u datim asocijacijama i drugih koji su podvrgnuti autoritativnim komandama prvih.«³³ Po Dahrendorfu, vlast ne dopušta konstrukciju skale kao što je to slučaj s drugim situacionim karakteristikama. Ono što se zove »hijerarhija vlasti« u stvari je hijerarhija »plus-strane« u odnosima vlasti, ili diferencijacija vladajućih položaja. Međutim, u svakoj imperativno koordinisanoj asocijaciji postoji i »minus-strana« koju sačinjavaju oni koji su pre podvrgnuti vlasti nego što u njoj učestvuju. Ipak, on dopušta da jasna teorijska podela može biti praćena teškoćama kada se pokušaju empirijski odrediti granice između vladajuće i potčinjene grupe.

Ono što je specifično za ovu teoriju vlasti jeste teza da pripadnost pojedinca različitim asocijacijama može rezultirati u njegovim različitim položajima u strukturi vlasti. Neko ko je potčinjen u preduzeću može zauzimati dominantan položaj na primer u partiji, crkvi i sl. Zbog toga se može dogoditi, a to je sve češća pojava u industrijskom društvu, da rangiranje pojedinaca prema sumi njihovih položaja u strukturama vlasti rezultira ne dihotomnim obrascem već pre skalama koje više liče na lestvice dohotka i prestiža stratifikacijske strukture. Stoga Dahrendorf za jedinicu analize ne uzima društveni sistem već specifičnu asocijaciju unutar sistema. To mu omogućuje da postavi dihotomni model klasne strukture unutar dela sistema, a sâm sistem liši klasnog rasepa po frontalnoj osi.

Za odnose vlasti veže se nastanak klasa i klasni sukobi. »Klase nisu povezane niti s privatnom svojinom niti s industrijom ili ekonomskim strukturama uopšte, već su kao element društvene strukture i faktor koji izaziva promene tako univerzalne kao i njihova odrednica, naime vlast i sama njena raspodela.«³⁴ Dahrendorf odbija da prihvati određenje klasa bilo kao ekonomskih grupacija, bilo kao grupa koje se kao slojevi nižu

32. Ibid., p. 166.

33. Ibid., p. 170.

34. Ibid., p. 137.

na konstruisanim skalama društvene stratifikacije. »Ekonomske klase« su samo poseban slučaj pojave klasa, ali u suštini one uopšte nisu ekonomske grupe. Nisu ekonomski faktori uzročnici stvaranja klasa unutar industrijske proizvodnje, već određeni tipovi društvenih odnosa koji se označavaju kao odnosi vlasti. Slično tome, klasama se ne mogu nazivati grupe koje se vertikalno ređaju prema »objektivnim«, »subjektivnim« ili »interimnim« obeležjima skupina ljudi. Takva shvatanja spadaju u oblast teorija društvene slojevitosti i, kao takva, nisu u stanju da pokažu izvore i oblike društvenih promena koje nastaju usled sukobljavanja društvenih grupa. »Klasa je uvek kategorija za svrhe analize dinamike društvenog sukoba i njegovih strukturalnih korena, te kao takva treba da bude striktno odeljena od sloja kao kategorije za svrhe opisivivanja hijerarhijskih sistema u datoj vremenskoj tački.«³⁵ Ukoliko se klase kao elementi društvene strukture shvate kao ona vrsta elemenata ili snaga koje podstiču akcije za prevazilaženje i promenu postojećih odnosa, onda je dvoklasni model jedino adekvatan za objašnjavanje antagonizama koje rađa sama struktura. »Ma kakva kritika da se upućuje Marxovoj teoriji, svaka teorija sukoba treba da operiše s nečim sličnim dvoklasnom modelu.«³⁶

Shvatanje klase kao kategorije za analizu društvenih suprotnosti i promena zahteva i njeno adekvatno definisanje. Dahrendorf određuje klase kao »konfliktne grupe čija odrednica (ili *differentia specifica*) može da budu zadovoljeni određeni uslovi, oblikovati dve suprotstavljene klase. U bilo koje imperativno koordinisane asocijacije.«³⁷ Kako sama vlast nije hijerarhijski ustrojena već dosta jasno raspoređena u krugu viših društvenih položaja, to proizlazi da će se unutar svake asocijacije, ukoliko budu zadovoljeni određeni uslovi, oblikovati dve suprotstavljene klase. U smislu ovog modela, vladajuću klasu sačinjavaju svi članovi asocijacije koji imaju određena ovlašćenja, a potčinjena klasa sastoji se od pripadnika potpuno lišenih vlasti.

Zavisno od toga da li su u pitanju »kvazi« klase ili, pak, klase kao manifestne antagonističke grupe, Dahrendorf razlikuje dve vrste klasnih situacija. Kvazi klase nisu u striktnom smislu društvene grupe već prosti agregati čiji pripadnici imaju zajedništvo latentnih interesa, ali nemaju svoje organizacije, razvijene svesti i ideologije. Društvene klase u svom preciznom teorijskom određenju su prave interesne grupe koje imaju svoju organizaciju i svoj ideološki program u kojem su latentni interesi prevedeni u svoj manifestni oblik. Ukoliko organizacija sputava njeno organizovanje kao i formulisanje sopstvene ideologije, kvazi-klasa ne mora nužno da se razvije u konfliktnu interesnu grupu. Takve kvazi-grupe mogu biti radnici u industriji, ali i građani u državi koji samo formalno učestvuju u vršenju vlasti.

Dahrendorfov dvoklasni model, na prvi pogled, ne dopušta nedoumice u pogledu problema razgraničenja. Unutar delova društvenog sistema teorijski se jasno postavlja linija klasne podele. Sličan utisak se stiče iz njegovog razmatranja položaja i klasne pripadnosti grupacije belih kragni. On ne prihvata ni jedno od postojećih stanovišta po kojima je nova srednja klasa uglavnom proširenje jedne od osnovnih klasa. Objašnjenje posebnog društvenog položaja plaćenih službenika, po njemu, može se naći u činjenici da su njihovi radni zadaci nekad bili preduzetnički zadaci.

35. Ibid., p. 76.

36. Ibid., p. 126.

37. Ibid., p. 138.

»Jasna granica može se povući između službenika na položajima koji su deo birokratske hijerarhije i službenika na položajima koji to nisu... Ja sugerisem da se teorija vladajuće klase primeni bez izuzetka na društvene položaje birokrata, a teorija radničke klase jednako generalno na društvene položaje radnika s belim okovratnicima.«³⁸

Ipak, ovo razdvajanje ostavlja nedoumice u pogledu klasnog sastava birokratskih organizacija. Za Dahrendorfa, birokratske organizacije nisu dihotomne u pogledu raspodele vlasti kao što su to industrijske organizacije, već tipično pokazuju stalnu gradaciju kompetencija i ovlašćenja, pa su zato hijerarhijske. Dok je unutar »dihotomne« organizacije moguć klasi sukob, unutar hijerarhijskih organizacija on nije moguć. U celini, birokratije pripadaju bilo vladajućoj, bilo potčinjenoj strani, bez obzira na to kako su diferencirane birokratske uloge prema kvalifikacijama, statusu i delokrugu vlasti. Unutar takve organizacije čiju strukturu sačinjavaju stepenasto poredani položaji i uloge mogu se razviti različiti sukobi između pojedinih grupa, ali oni ne mogu prerasti u antagonistički sukob kako ga postulira teorija klasa. Mogućnost da birokratija pripada jednoj od klasa unutar imperativno koordinisane organizacije ne odnosi se na političku birokratiju. »Besmisleno je opisati uloge političke birokratije u njihovoj celini kao uloge subordnacije. Birokratske uloge su uloge političkog vladanja. Nosioći birokratskih uloga su članovi jedne iste vladajuće kvazi-grupe.«³⁹ Ali i pored toga ne izgleda da su birokrati jednako moćan deo vladajuće klase kao onaj koji sačinjavaju osobe ovlašćene da daju direktive administrativnom osoblju. »Mada birokratije uvek pripadaju vladajućoj klasi, jer su birokratske uloge dominantne uloge, birokratije kao takve nisu nikada vladajuća klasa.«⁴⁰ Njihovi latentni interesi smeraju održanju onoga što postoji, ali o sadržaju onoga što postoji odlučuje prava vladajuća klasa, a ne birokratija kojoj je to stanje dato.

Duh Weberove teorije navodi Dahrendorfa da birokratiju posmatra kao neutralan instrument u rukama vladajućih grupa koji tek povremeno može da pokaže izvesnu moć u vidu »neposlušnosti« prema vlasti. Birokratska vlast je posuđena ili delegirana vlast, a interesi koji određuju sadržaj te vlasti takođe su dati spolja. Grupacije birokrata su rezervna armija vlasti koja sama ne može da vlada, ali bez čije pomoći vladanje više nije moguće. Zbog takvog položaja u strukturi vlasti Dahrendorf određuje birokratiju kao »uslužnu klasu« (*service class*) koja pomaže svaku grupu na vlasti i sprovodi njene interese. Stoga birokratija ne može biti »prava klasa«, već je, u stvari, kvazi-grupa čije je organizovanje blokirano socijalnim definisanjem uloga njenih članova. Birokrati imaju zajedništvo latentnih interesa, ali nemaju svoje izvorne, prave manifestne interese. Ove interese po kojima klasa biva klasom uvek određuje prava vladajuća klasa koja reprezentuje postojeće stanje i kontroliše birokratiju.⁴¹

Prethodna analiza upućuje na zaključak da se politička vladajuća klasa sastoji od moćnog jezgra i perifernih birokratskih grupa koje opslužuju vođstvo. *Service class* Dahrendorf uključuje u vladajuću klasu jer tvrdi izričito da se »vladajuća politička klasa poslekapitalističkog društva

38. Ibid., p. 55.

39. Ibid., p. 295.

40. Ibid., p. 300.

41. Ibid., pp. 300—301.

sastoji od administrativnog osoblja države, vladajuće (upravljajuće) elite kao njegove glave i interesnih partija koje reprezentuje upravljajuća elita.«⁴²

Dvoklasni model svake asocijacije zasnovane na vlasti prisiljava Dahrendorfa da novu srednju klasu teorijski eliminiše kao fikciju koja nema realnog društvenog utemeljenja. Pošto su birokrate, bez obzira na stepen ovlašćenja, uključeni u dominantnu klasu, nužno sledi da se niži, rutinski službenici svrstaju u potčinjenu klasu. Dok su kapital i rad tek novijim razvojem društva dekomponovani, »nova srednja klasa« je po Dahrendorfu »rođena kao dekomponovana« grupacija. »Ona verovatno nije bila niti jeste klasa u bilo kom značenju ovog izraza. Ali, kada nema »nove srednje klase«, postoje, naravno, beli okovratnici i birokrati, a rast ovih grupa je jedna od istaknutih crta istorijskog razvoja u poslednjih sto godina.«⁴³ Proces širenja ovih skupina označava, u stvari, proširivanje starijih klasa — buržoazije i proletarijata — koje time postaju daleko složenije i heterogenije no što bi bile samim procesom svoje unutrašnje dekompozicije. Uključivanjem novih elemenata u stare klase, jedinstvo ovih postaje veoma sumnjiva i neizvesna činjenica. »Bele kragne, slično industrijskim radnicima, nemaju ni svojine ni vlasti, a ipak pokazuju mnogo socijalnih obeležja koja su sasvim drugačija od obeležja stare radničke klase. Na sličan način se i birokrati razlikuju od starije vladajuće klase, uprkos tome što učestvuju u vršenju vlasti.«⁴⁴

Radikalnim razdvajanjem vlasti od svojine kao njenog posebnog istorijskog oblika Dahrendorf je, sledeći M. Webera, izgradio obuhvatniju teoriju klasa u poslekapitalističkom društvu i, istovremeno, ponudio čistije rešenje problema razgraničenja srednjih slojeva. Njegova teorija zasniva pažnju prvenstveno zbog toga što ističe odnose vlasti kao trajnu osnovu klasnih nejednakosti i klasnih podela društva. Nužnost postojanja imperativno koordinisanih asocijacija u društvima različitih svojinskih odnosa neminovno vodi stvaranju klasne strukture društva. Ukoliko vladajuća grupa blokira formiranje potčinjene grupe u klasu kao konfliktnu grupu, ne može se govoriti u striktnom teorijskom smislu o klasnim podelama već o kvazi-klasnoj diferencijaciji. Ova dva načina klasnog strukturisanja opredeljena su karakterom političkog sistema savremenih industrijskih društava. Demokratski sistemi prihvataju, kao legitimne, različite interese i omogućuju stvaranje tehničkih, organizacijskih i socijalnih uslova za njihovu artikulaciju. Uvažavanje suprotnih interesa kao legitimnih olakšava proces pretvaranja društvenih agregata u konfliktne društvene grupe klasnog tipa.

Za razliku od demokratskih, nedemokratska društva industrijskog tipa ne prihvataju legitimnost interesa onih grupa koje ne slede generalnu liniju partije. Činjenica da postoje izražene nejednakosti u dohotku i vlasti ništa ne znači za održavanje nametnutog ideološkog stava o jednakosti interesa i mišljenja. Subordinisane grupe nemaju nužnih uslova za stvaranje vlastite organizacije i sopstvenog političkog programa, pa se društvena struktura ukazuje kao specifičan oblik kvazi-klasne strukture. Ali odsustvo klasa kao konfliktnih grupa ne znači da ne postoje druge vrste

42. Ibid., p. 303.

43. Ibid., p. 56.

44. Ibid., p. 56.

konfliktnih grupa i interesa, niti da je eliminisana društvena slojevitost. Permanentno prigušivanje društvenih sukoba produbljuje i zaoštava društvene suprotnosti u tolikoj meri da disruptivni potencijal sukobljenih strana može lako ugroziti osnove sistema.

U nastojanju da izdvoji opšti princip za analizu klasa, Dahrendorf je otišao u drugu krajnost od one u kojoj se nalaze ortodokсни marksisti. Potpuno odvajanje vlasti od svojine nije povećalo eksplanatornu snagu teorije, jer su odnosi vlasti iščupani iz svog društvenog konteksta. Zbog toga Dahrendorf i nije bio u stanju da objasni ni ciljeve kojima vlast služi niti sredstva kojima se ona vrši. Bez čvrstog socijalnog temelja vlast se razliva unutar mnoštva, po teoriji jednako važnih delova sistema. Usled toga dolazi se do paradoksalnog zaključka da su mesto pojedinca u crkvenoj organizaciji i njegov položaj u kapitalističkoj firmi činjenice istog reda važnosti.

Kao neposredan izraz raspodele vlasti, klase u ovoj teoriji takođe dobijaju specifičnu sociološku sliku. One su lišene isključive povezanosti sa središnjim organizacijama vlasti u društvu i prenete su u mnogo širi i razudeniiji organizacijski okvir. Dok je kod Marxa klasni položaj pojedinca u produkcionim odnosima glavna determinanta njegove celokupne životne situacije, kod Dahrendorfa se, zbog fragmentacije vlasti, teorijski raskida veza između položaja jedinice u različitim imperativno koordinisanim organizacijama. Divergencija klasnih položaja u različitim strukturama vlasti treba da ukaze na prepreke koje se u poslekapitalističkom društvu nameću nadređivanju klasnog sukoba po frontalnoj osi društvenog sistema. Tumačenje vlasti iz logike same organizacije ne doprinosi proširenju saznanja o ciljevima zbog kojih se vlast vrši u proizvodnim jedinicama u kojima su vlast i svojina najtešnje povezane. Teorija nije u stanju da objasni zašto politička vlast spolja interveniše svaki put kada je u kapitalističkoj firmi uzdrmana »racionalna vlast«. Alko se i prihvati teza da je svojina jedan oblik vlasti, to ne znači nužno i prihvatanje stava da je taj oblik vlasti izgubio svaki značaj za teorijsko razmatranje klasnog sastava savremenih društava. Nužnost vezivanja vlasti za strateške položaje u organizaciji ne oslobađa analizu klasa od istraživanja interesa nosilaca ovih položaja, u kojima središnje mesto zauzima zaštita svojinskih i distributivnih prava.

Osnovna pretpostavka na kojoj se gradi teorija klasa ne omogućuje ni sasvim ubedljivo rešenje problema razgraničenja. Postulirani dvoklasni model izgleda podesniji za analizu klasnog sastava industrijske nego birokratske organizacije. Ipak, i u jednom i u drugom slučaju sreću se teškoće pri razvrstavanju belih kragni. Posedovanje, odnosno lišenost vlasti kao jedini kriterijum klasne podele uslovljava malo neobično svrstavanje sitnih činovnika u vladajuću klasu i, još neobičnije, uključivanje visoko obrazovanih belih kragni u radničku klasu. Time je, naravno, dosledna primena načela zadovoljena, ali su, istovremeno, otvorena brojna pitanja klasne homogenizacije, klasnih interesa i klasnih sukobljavanja. Položaj u strukturi vlasti je, neosporno, jedan od glavnih kriterijuma razvrstavanja, ali sigurno nije dovoljan za precizno identifikovanje klasnog karaktera onih grupa koje se značajno razlikuju od osnovnih klasa. Grupacije bez vlasti koje zauzimaju povoljno mesto u profesionalnoj podeli rada mogu se strasnije zalagati za interese i vrednosti vladajuće klase od, na primer, nižih ešelona birokratije. Čini se da ove probleme teorija klasa prepušta teoriji stratifikacije koja treba da razjasni višestruke nekonzistentnosti društvenih položaja pojedinaca i grupa.

Dahrendorfovo insistiranje na strogoj analitičkoj razdvajanju klasne i stratifikacijske strukture kao i razmatranje formule »klasa po sebi — klasa za sebe« predstavljaju vredan doprinos savremenoj sociologiji. Njegova teorijska analiza, inspirisana Marxovim zamislima, jasno pokazuje da se pojam klase kao konfliktna društvena grupa može smisleno koristiti samo u analizi društvene dinamike. S druge strane, razlučivanje socijalnih agregata i njihovih latentnih interesa od društvenih klasa i klasnih interesa, kao i specifikovanje uslova za formiranje klasa kao dinamičkih snaga društvene promene, pružaju podesan osnov za empirijska istraživanja klasnoslojnog sastava savremenog društva.

Devalvacija privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju kao važne determinante društvenih nejednakosti nije karakteristika samo Dahrendorfove teorije. Kod niza sociologa koji stvaraju u neoveberijanskoj i funkcionalističkoj tradiciji zapaža se sve značajnije pomeranje težišta u analizi klasnog sastava modernog društva sa ustanove svojine na podelu rada. U novije vreme pojedini istraživači nastoje da ravnotežu na ovom području uspostave uključujući preobražene pojmove marksističke koncepcije u jedan, široko shvaćen veberijanski teorijski okvir. Njihova je namera da izgrade širi i podesniji pojmovno-kategorijalni aparat bez naglašenog konzervatizma koji se, između ostalog, pokazuje i u »otpisivanju« ustanove svojine.

Teorijski zanimljiv i vredan pomak u ovom pravcu učinio je Frank Parkin čija se teorija klasne strukture često naslanja na Weberove stavove. Polazna mu je zamisao da izgradi opštiji i podesniji teorijski okvir za analizu klasne diferencijacije i klasne reprodukcije u razvijenom kapitalističkom društvu čija vodeća ideologija glorifikuje načelo postignuća, a načelo askripcije tretira kao beznačajnu preživlost nasleđenu iz feudalizma. Parkin smatra da se u dinamičnom i ekspanzivnom kapitalizmu prepliću različiti oblici društvenog otvaranja i društvenog zatvaranja, što se može zapaziti u ambivalentnom obrascu ponašanja same buržoazije. »Postoji permanentna napetost unutar ove klase koja rezultira iz potrebe da se legitimise čuvanjem otvorenosti pristupa i želje da se društveno reprodukuje pribegavanjem zatvaranju na osnovu porekla.«⁴⁵

Da bi se stekao bolji uvid u načine samoobnavljanja klasa i oblike pokretljivosti među njima nužno je, po Parkinu, vratiti ustanovu kapitalističke svojine u središte klasne analize, jer je ona jedan od glavnih vidova društvenog zatvaranja kojem pribegava dominantna klasa. Sledeći Webera, pojam društvenog zatvaranja Parkin određuje kao proces kojim društvene grupe nastoje da maksimalizuju nagrade ograničavajući pristup sredstvima i povoljnim izgledima na ograničeni krug izabranih. Svrha ove monopolizacije koju sprovodi »pozitivno privilegovana statusna grupa« uvek je zatvaranje socijalnih i ekonomskih izgleda pripadnicima »negativno privilegovane statusne grupe«. Koristeći načela socijalnog isključivanja, privilegovana grupa se zatvara i učvršćuje oblik svoje dominacije.⁴⁶

Uporedo s primenom strategije isključivanja od strane vladajuće klase, potčinjena klasa može uložiti napor da se odupre ekskluzivnoj praksi zatvaranja. Usmeravanje moći potčinjene društvene grupe prema gore uzima oblik prisvajanja (uzurpacije) koje predstavlja drugi glavni tip društvenog zatvaranja. U svim stratifikovanim društvima praksa isključiva-

45. F. Parkin, *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*, Tavistock Publication, London, 1979, p. 47.

46. Šire tumačenje pojmova društvenog otvaranja i društvenog zatvaranja vid. kod M. Webera, *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd, 1976, knj. I, s. 30—32, 241—246.

nja je preovlađujući način društvenog zatvaranja. Ukoliko isključene društvene grupacije uspeju da zatvore pristup preostalim nagradama i izgledima, broj društvenih slojeva se povećava, a stratifikacijski poredak se udaljava od Marxovog dihotomnog klasnog modela. Parkin prihvata Weberovu hipotezu da svaka vrsta obeležja — rasa, jezik, socijalno poreklo, religija i sl. — može biti iskorišćena za monopolizaciju posebnih, a najčešće ekonomskih izgleda.⁴⁷

Do ovog mesta Parkin ne izlazi van kruga Weberovih ideja. One mu se čine podесnim za prevođenje na jezik društvene moći koja je zamišljena kao glavni pojam teorije klasa. »Načini zatvaranja mogu se shvatiti kao različita sredstva mobilizacije moći radi angažovanja u borbi oko raspodele... Govoriti o moći u svetlu principa zatvaranja sasvim je u skladu s analizom klasnih odnosa.«⁴⁸ U skladu s tim predlaže se i nov način definisanja osnovnih društvenih klasa i njihovih suprotnosti. »... Uobičajena distinkcija između buržoazije i proletarijata, u klasičnom kao i u modernom smislu, može se shvatiti kao izraz sukoba između klasa određenih ne prema njihovom posebnom mestu u procesu proizvodnje, već u odnosu na njihov preovlađujući način zatvaranja, ekskluziju odnosno uzurpaciju.«⁴⁹ Premeštanje analize klasnih odnosa iz oblasti proizvodnje na područje raspodele ni na koji način ne implicira napuštanje pojmova eksploatacije i privatne svojine koji se nalaze u središtu marksističke teorije. Oba pojma i dalje zadržavaju odgovarajuće mesto u analizi, ali im se u novom okviru proširuje značenje. Za Parkina je eksploatacija »veza između klasa ili drugih grupa koje međusobno stoje u odnosu vladanja i potčinjenosti na bilo kojoj društvenoj osnovi.«⁵⁰ Nema ozbiljnog razloga da se termin eksploatacija ograničava na njegovu uobičajenu marksističku upotrebu — prisvajanje viška vrednosti od strane kapitala — pošto je to prisvajanje samo »važan slučaj opštije pojave ekskluzivnog zatvaranja«. Šire poimanje eksploatacije kao oblika društvenog zatvaranja omogućuje teoriji da odnose nejednakosti identifikuje ne samo između osnovnih klasa, već i između delova jedne iste klase, kao i između društvenih grupa podeljenih prema nacionalnim, religijskim i rasnim atributima. »Kolektivni naponi jedne društvene grupe da ograniči pristup nagradama i izgledima drugoj grupi, uključujući jednu grupu radnika protiv druge grupe, mogu se posmatrati kao inherentno eksploatatorski, čak i ako ovaj odnos nije odnos izvlačenja viška koji potiče iz prava svojine. Odnosi vladanja i potčinjavanja između buržoazije i proletarijata, protestanata i katolika, belaca i crnaca, muškaraca i žena itd., mogu se smatrati eksploatatorskim odnosima u neoveberijanskom smislu.«⁵¹ Proširivanje pojma eksploatacije na različite oblike dominacije i subordinacije ne znači, po Parkinu, smanjivanje njegove naučne upotrebljivosti, niti pak njegovo premeštanje iz oblasti teorije u područje morala. U bilo kom značenju da se uzme — užem ili širem — eksploatacija je uvek moralno osetljiv pojam. Sadržajno širi pojam eksploatacije ima daleko veću teorijsku vrednost u istraživanjima mnoštva oblika ekskluzije i uzurpacije koji postoje u modernom kapitalističkom društvu.

47. F. Parkin, *ibid.*, pp. 31, 44—45.

48. *Ibid.*, p. 46.

49. *Ibid.*, p. 46.

50. *Ibid.*, p. 46.

51. *Ibid.*, p. 46.

Razmatrajući strategije zatvaranja koje koristi vladajuća klasa, Parkin dolazi do zaključka da u kapitalizmu postoje dva glavna sredstva isključivanja pomoću kojih se buržoazija oblikuje i odražava kao klasa. Jedno od tih sredstava je ustanova svojine, a drugo su stručne kvalifikacije i školska svedočanstva. Svojina kao ekonomski i školska svedočanstva (*credentialism*) kao kulturni kapital predstavljaju skup legalnih aranžmana čija je svrha da ograniče pristup nagradama i privilegijama. Privatno-svojinski odnosi su oblik ekskluzije stvoren da sprečava opšti pristup sredstvima proizvodnje i proizvedenim dobrima. Kredencijalizam, pak, kao odvojen oblik društvenog zatvaranja namenjen je kontrolisanju uspona na ključne položaje u podeli rada. »Dve grupe korisnika ovih oblika isključivanja, koje država podupire silom, mogu se smatrati središnjim komponentama vladajuće klase u modernom kapitalizmu.«⁵²

Svojina kao glavni oblik zatvaranja ne karakteriše samo kapitalistička društva u kojima dominiraju privatni oblici svojine nad kapitalom. Ona je podjednako važno sredstvo isključivanja i u socijalističkim društvima u kojima je dominantna državna ili kolektivna svojina. Stoga se i pojam svojine određuje u širem, sociološkom značenju, kao što je to urađeno i s pojmom eksploatacije. Parkin ukazuje na ozbiljne nedostatke onih socioloških shvatanja u kojima se ne podvlači razlika između lične svojine i kapitala, već se vrši redukcija svih oblika svojine na status posedovanja, što je posebno izraženo kod T. Parsonsa. Razdvajanje ove dve vrste svojine je mužno, jer je samo svojina nad kapitalom tesno povezana s analizom klasa. Pojam efektivne privatne svojine Parkin preuzima od Macphersona koji je definiše kao »pravo da se ljudima uskraćuje pristup sredstvima života i rada.«⁵³ Takvo ekskluzivno pravo postoji u mnoštvu institucionalnih oblika, uključujući tu kapitalističku firmu, nacionalizovanu industriju i sovjetsko preduzeće. U svim tim institucionalnim oblicima legalna moć se prenosi na ograničen broj pojedinaca da bi se garantovao ili uskratilo opšti pristup sredstvima za proizvodnju i raspodelu proizvoda. »Kada se svojina pojmi kao oblik ekskluzivnog društvenog zatvaranja, onda nema potrebe zaplitati se u semantičke rasprave o tome da li su radnici u socijalističkim društvima stvarno eksploatisani. Nije relevantno pitanje da li se izvlači višak, već pitanje da li država na ograničen broj izabranih prenosi prava da uskraćuju pristup sredstvima života i rada preostalom delu članova društva. Ukoliko su takve ekskluzivne moći pravno garantovane i poduprte silom, onda, po definiciji, preovlađuje odnos eksploatacije.«⁵⁴ Za Parkina, nema bitne razlike da li ovu ekskluzivnu moć vrše formalni vlasnici kapitala ili agenti imenovani od strane države. Tako se ustanova svojine kao oblik društvene moći uzima kao glavna odrednica odnosa raspodele u društvima različitog pravnog regulisanja svojinskih odnosa.

Drugi glavni oblik ekskluzije koji koriste dominantne grupe ispoljava se u monopolisanju izgleda na području profesionalne podeli rada. Nužan uslov za obezbeđenje povoljnijeg mesta u profesionalnoj podeli rada, a time i u raspodeli materijalnih dobara i kulturnih vrednosti, jeste sticanje odgovarajućeg svedočanstva koje predstavlja ulaznicu za svet života i rada. »Formalne kvalifikacije i diplome javljaju se kao podесan izum da se onima koji poseduju kulturni kapital pruži najbolja šansa da prenesu povlastice profesionalnog statusa na svoju decu.«⁵⁵ Parkin prihvata

52. *Ibid.*, p. 48.

53. *Ibid.*, p. 53.

54. *Ibid.*, p. 53.

Weberovu ocenu da se iza »žedi za znanjem«, koja dobija sve šire razme-re u savremenom društvu, krije u stvari težnja ka monopolisanju boljih položaja u podeli rada: bele kragne žele status visoko obrazovanih profesija. Kada se ove činjenice imaju u vidu onda se u drugačijem svetlu pokazuje nastojanje profesionalnih grupa za stvaranjem rigorozne kontrole tehničke kompetentnosti i etičkih standarda. Interes za stručno obavljanje posla uzmiče pred interesom za ograničavanje ponude kandidata za beneficije i ugled datog zanimanja. U prilog ovoj tezi koju je svojevre-meno Weber postavio, Parkin navodi rezultate istraživanja koji pokazuju da nema evidencije o tome da se razlike u nivou formalnog obrazovanja slažu s razlikama u kvalitetu obavljanja poslova.⁵⁵ Svedočanstva za obavljanje velikog broja cenjenih poslova obično se obezbeđuju ispitima koji su uvedeni da bi merili određene klasno uslovljene kvalitete pre nego veštine i darovitosti koje se ne prenose tako lako nasleđivanjem. U prilog teze o ovoj vrsti ekskluzivnog zatvaranja Parkin navodi primere čestog međugeneracijskog nasleđivanja profesionalnih položaja kod raznih vrsta stručnjaka, s jedne strane, te primere retkog nasleđivanja roditeljske profesije kod sportista i umetnika, kada se traži talenat i stalno dokazivanje pred širokom publikom.

Dobro stojeće profesije zahtevaju pravnu osnovu i pomoć države za svoju praksu zatvaranja, dok se slične prakse zatvaranja koje preduzi-maju manuelni radnici ne smatraju legalnim. Parkin ovde podvlači bitnu razliku između praksi zatvaranja belih kragni i fizičkih radnika. Visoko obrazovane bele kragne traže legalan monopol za svoje položaje, a radnički sindikati vode borbu za bolji položaj rada u odnosu na kapital, a ne za ograničavanje izgleda drugim radnicima. U tom smislu kredencijalizam se ne može shvatiti kao odgovor obrazovanih profesija na eksploataciju, jer one nikada nisu bile direktno potčinjene eksploatatorskoj klasi u vre-me kada su preduzimale društveno zatvaranje. Otuda njihovo zatvaranje ne rezultira u sukobu s kapitalom, već u konfrontaciji s laičkom javnošću. Uspešna praksa zatvaranja dvostruko je efektivan izum za zaštitu stručnjaka od hazarda tržišta. S jedne strane, takva praksa povećava agre-gatnu kupovnu moć profesionalnih grupa, a s druge, pripadnici takvih grupa postaju vrhovni sudije svoje kompetentnosti.

Mehanizam društvenog zatvaranja u svom ekonomskom (svojima) i kulturnom obliku (povoljan položaj u profesionalnoj podeli rada) može da ima u pojedinim tipovima društva kao glavni cilj nasleđivanje društvenih položaja (npr. feudalno društvo), dok u drugim tipovima društva to ne mora biti slučaj (npr. kapitalističko i socijalističko društvo). U savre-menim industrijskim društvima oba tipa, samoreprodukcija upravljačkog sloja nije preovlađujući cilj; ona je podređena funkcionisanju društvenog sistema i tom činjenicom može da se objašnjava smanjeno samoobnavljanje upravljačkih slojeva. Srodnička linija može biti sačuvana samo u slučaju adaptacije porodice na zahteve ustanova stvorenih da služe ne samo re-produkciji porodice, već reprodukciji samog sistema. Za razliku od aristo-kratske, buržoaska porodica ne može udobno počivati na pretpostavki kla-snog nasleđivanja položaja. Ona mora učiniti definitivna socijalna napre-zanja da bi zadržala položaj ili se, u suprotnom slučaju, suočava s veoma realnim izgledima generacijskog pada. Društveni sistem je tako udešen da više stremi izboru efikasnih na vodeće položaje nego nasleđivanju takvih

⁵⁵.
Ibid., p. 55.
⁵⁶.
Ibid., p. 55.

položaja. Prirodom samog sistema, a ne »pogrešnom kolektivnom svesću buržoazije« objašnjava se značajna cirkulaciona pokretljivost u višim slojevima kapitalističkog društva. Slično stanje, prema Parkinu, sreće se i u socijalističkim društvima u kojima je partija prinuđena da, u interesu održavanja sistema, neefikasne pojedince iz upravljačkog sloja zamenjuje sposobnim (a ne samo proverenim) stručnjacima iz nižih eselona.

Stvarajući pojmovni aparat za teoriju šireg obuhvata, Parkin pro-dubljuje analizu pojmova ekskluzije i uzurpacije kao osnovnih oblika so-cijalnog zatvaranja. Ekskluzija ili isključenje u teoriji ima dve varijante: kolektivističku i individualističku. Kolektivistička ekskluzija zasniva se na rasnim, etničkim ili religijskim atributima, a rezultira u oblikovanju grupa potpuno pozitivnog i grupa potpuno negativnog statusa. Ova vrsta ekskluzije česta je u stagnantnim društvima mešovitog etničkog, rasnog, verskog ili jezičkog sastava, ali se može javiti i u dinamičnom kapitali-stičkom društvu koje je homogeno u pogledu navedenih atributa. Kolekti-vistička ekskluzija koju je u 19. veku primenjivala buržoazija nametnula je proletarijatu status potpuno negativno privilegovane grupe. Individuali-stička ekskluzija kao teorijski pojam odgovara onim društvenim stanjima u kojima su kvaliteti pojedinaca isključivi uslov za zaposedanje odgova-rajućih društvenih položaja. Korišćenje prakse individualističkog isključi-vanja stvara segmentarne statusne grupe i usloznjava stratifikacijski sa-stav društva. Staleži i kaste su grupe nastale primenom kolektivne eksklu-zije, a društvene klase su rezultat kombinovanja obe varijante ekskluzije. Razradom Weberovih pojmova Parkin nastoji da stvori teorijski osnov za razlikovanje osnovnih društvenih grupa u različito stratifikovanim dru-štvima. Praksa kolektivnog isključivanja zasnovana na etničkoj, rasnoj ili verskoj pripadnosti dovodi do cepanja klasa ili potencijalnih klasa i stvara privilegovane i deprivirane grupacije po liniji nacionalne, verske ili rasne pripadnosti (npr. Severna Irska, Južna Afrika), čiji se međudnosi ne mogu valjano objasniti teorijom koja polazi od Marxovog stanovišta o klasama kao konfliktnim društvenim grupama oblikovanim položajem u produkcio-nim odnosima.

Slično ekskluziji, uzurpacija takođe sadrži razne varijante. Ekstremni slučajevi su marginalna preraspodela dohotka i potpuna eksproprijacija. No, bez obzira na oblik ispoljavanja, uzurpaciju kao praksu društvenog zatvaranja praktikuju radnici i druge subordinisane grupe da bi se izbo-rile za preraspodelu povlastica koje uživa privilegovana grupa. Uspešna praksa uzurpiranja ne znači ništa drugo do menjanje standarda distribu-tivne pravde u postojećem sistemu. Sposobnost uzurpiranja koju poseduje organizovani rad danas se očigledno brzo povećava, a ta ocena nije plod mašte srednje klase, kao što žele da predstavljaju pojedini teoretičari.⁵⁷ Apso-lutno, ali i relativno poboljšanje mesta rada u odnosima raspodele mi je posledica dragovoljnih ustupaka srednje klase već rastuće društvene moći pojedinih delova radničke klase. Ta moć ne počiva na brojnosti radnika niti na njihovim nasilnim akcijama, već prosto na propuštanju radnje — uskraćivanju usluge koja je neophodna za funkcionisanje sistema u nje-govom tehničko-tehnološkom i ekonomskom podsistemu. Snaga organizo-vanog rada proizlazi iz objektivnih procesa koji usloznjavaju i čine osetlj-i-vim savremene društvene sisteme. Parkin navodi tri glavna činioca koji omogućuju porast moći specijalizovanih radničkih grupa: sve složenije i

⁵⁷.
Parkin navodi statističke podatke o raspodeli realnog dohotka među većim profesionalnim grupacijama u Britaniji u periodu 1965—1975, po kojima manuelni radnici imaju najveći porast zarada. Ibid., pp. 79—80.

Isprepletanje funkcije podele rada; širenje kapitalno-intenzivne proizvodnje i sve veća uključenost nacionalnih privreda u svetsko tržište. Uzimanjem u razmatranje dejstva navedenih faktora moguće je pružiti uverljivo teorijsko objašnjenje razlika u obrascima ponašanja proletarijata u različitim istorijskim razdobljima. Prostiji i fragmentirani pod sistemi društvenog sistema prethodnih faza razvoja nisu obezbeđivali osnov za značajniju komparativnu moć radništva, pa otuda ni praksa uzurpiranja nije bila posebno uspešna. Pasivnost i kompromiserstvo proletarijata nisu bili posledica »manjka kolektivne pameti« o čemu su marksisti napisali brda rasprava, već nemoći radnika nastale usled njihovog slabog položaja u društvenoj podeli rada.⁵⁸ Današnje stanje u kapitalističkim sistemima je u tom pogledu znatno drugačije jer je ojačano mesto delova radničke klase u podeli rada, a time je povećan i njen »disruptivni potencijal«, odnosno pregovaračka moć.

Sve te promene uslovljavaju, s jedne strane, dalju diferencijaciju unutar radničke klase, jer pored starog izvora nejednakosti na osnovu stručnosti i veštine stvaraju nove podele prema funkcionalnoj važnosti delatnosti i položaja u proizvodnom sistemu. S druge strane, preteći razarački potencijal stavlja postojeću filozofiju i ideologiju distributivne pravde pred nove dileme, jer srednja klasa koja dobija nagrade na osnovu svojine i diploma gleda na postojeću praksu uzurpacije kao na nelegitimno delanje koje je protivno načelima distributivne pravde. U stvari, postavlja se osnovno pitanje: na koji način obuzdati rastuće zahteve za promenom standarda distributivne pravde u situaciji u kojoj delovi organizovanog rada bivaju svesni snage novog instrumenta moći? Prema Parkinu, Parsonsova teorija normativne i moralne prinude ne pruža valjane odgovore jer se temelji na pretpostavci o odnosima snaga kapitala i rada u prethodnim stanjima sistema. Dejstvo normi i vrednosti kulturnog sistema na proces socijalizacije i, u okviru toga, na radničku poslušnost nije imalo izvornu snagu kakvu ova teorija predstavlja. Moralna saglasnost i radnička poslušnost ne mogu se toliko pripisati procesu internalizacije vrednosti i normi koliko nemoći radnika u podeli rada. Pošto teorija ne pruža odgovor na Durkheimov problem — kako nametnuti moralna ograničenja rastućim apetitima kada nikakve druge moralne kočnice ne stoje na raspolaganju — srednja klasa se, po Parkinu, zalaže za dejstvo zakona ponude i tražnje koji objektivno raspodeljuje i ograničava nagrade svakoj društveno-profesionalnoj grupi. U prostoru rastućeg konflikta interesa između dve klase i dve prakse socijalnog zatvaranja — ekskluzije i uzurpacije — oblikuje se, prema Parkinovu mišljenju, novo shvatanje distributivne pravde koje uključuje faktor funkcionalne važnosti delova sistema i uvažava zahtev da značajne funkcionalne grupe treba da budu i bolje plaćene. Takvo shvatanje nije teorijski artikulisano od strane moćnih grupa, ali se može smatrati »podzemnom teorijom distributivne pravde koja daje prećutno moralno opravdanje radničkoj praksi uzurpacije i pruža koherentnu alternativnu načelima koja podupiru ekskluzivno zatvaranje.«⁵⁹ Tako se stvaraju novi modusi raspodele po kojima buržoazija i dalje zadržava privilegovan položaj, a samo deo radničke klase doživljava ekonomsku promociju.

Za Parkina postoje bitne razlike između zapadnog kapitalizma i istočnoevropskog socijalizma u pogledu mogućnosti promene standarda raspodele

58. Ibid., pp. 74—85.
59. Ibid., p. 77.

dohotka među klasama. Obrazac razvijenog kapitalizma je veoma nepodesan za radikalniju promenu odnosa raspodele. Ova nepodesnost proizlazi iz samog ustrojstva sistema u kojem se kombinuju tržišna ekonomija i politički pluralizam. Ukoliko bi vlada i bila voljna da određenim merama izvrši radikalnije ujednačavanje raspodele nagrada, suočila bi se sa snažnim otporima dobro organizovanih grupa koje koriste svoja politička i građanska prava i slobode za zaštitu sopstvenih interesa.⁶⁰ Dve su mogućnosti, po Parkinu, da se rastući konflikt između osnovnih klasa zadrži u granicama fleksibilne ravnoteže. Jedna, već pomenuta, jeste pravilnije kompromisa s funkcionalno značajnim grupama organizovanog rada. Druga, koja predstavlja *conditio sine qua non* održavanja kapitalističkog društva, sastoji se u stalnoj razvojnoj dinamici sistema koja obezbeđuje apsolutni rast dohotka svim grupama bez obzira na njihovo relativno učešće u raspodeli. Posmatrano iz ove perspektive, »stagnantni kapitalizam« ne predstavlja uobičajeno ili normalno stanje ovakve vrste društva.

Za razliku od razvijenog kapitalizma, socijalistički sistem se ne sreće s velikim teškoćama kad je u pitanju promena standarda raspodele. Ta specifičnost sistema ne proizlazi toliko iz odsustva tržišta koliko iz karaktera političkog sistema i odgovarajuće raspodele društvene moći. Ukoliko želi, vlada lako menja pravila raspodele jer privilegovane grupe nemaju političkih prava i mogućnosti kojima bi osporavale ili negirale nametnute redistributivne mere.⁶¹ Parkin polazi od pretpostavke da egalitarizam nužno implicira takav politički sistem u kojem je država u stanju da drži pod stalnom kontrolom one socioprofesionalne grupe koje inače mogu pokušati da, na osnovu svog obrazovanja, stručnosti i ličnih kvaliteta, polažu pravo na neproporcionalno učešće u raspodeli nagrada. Najefikasniji način kontrole predstavlja uskraćivanje prava takvim grupama da se politički organizuju, što ih onda lišava mogućnosti da osporavaju ili negiraju nametnuta pravila raspodele.⁶²

Razlike između kapitalističkog i socijalističkog sistema u pogledu uloge tržišta i karaktera političkih odnosa ne uzrokuju samo različite načine raspodele, već i različito klasno, odnosno slojno diferenciranje društva. U kapitalističkom društvu oblikovan je dosta jasan i prepoznatljiv dihotomni model klasne strukture. Srednja klasa kao privilegovana grupa koja upotrebljava ekskluzivnu praksu zatvaranja odvojena je od radničke klase kao nepriviligovane grupe koja sve efikasnije koristi metode uzurpacije. Pripadnici dveju klasa konfliktnih interesa razdvojeni su osnovnom linijom koja deli manuelne i nemanuelne radove u savremenom društvu. Unutrašnje podele dveju osnovnih klasa nisu teorijski značajne ali one, u suštini, ne vrše proboj osnovne linije razgraničenja. Niži slojevi srednje klase — rutinski službenici — još uvek stoje bolje od manuelnih radnika na skalama dohotka i ugleda, a preimućstva imaju i na području unutar-generacijske i međugeneracijske pokretljivosti. Nemanuelci nižeg ranga imaju, u odnosu na radnike, veće izgleda da napreduju u hijerarhiji, kao što imaju i veće mogućnosti da se domognu menadžerskih položaja.

Za razliku od zapadnih društava, ustrojstvo socijalističkog sistema nameće složeniji obrazac stratifikacione strukture, što Parkin pokušava i da pokaže na primeru jugoslovenskog društva. Efikasnost isključivanja jednih socioprofesionalnih kategorija od strane drugih zavisi od odluka

60. F. Parkin, *Class Inequality and Political Order*, Praeger, New York, 1971, pp. 181—2.
61. Ibid., p. 182.
62. Ibid., p. 183.

centra društvene moći. Umesto dihotomne klasne podele karakteristične za zapadna društva, u Jugoslaviji se oblikuje specifičan stratifikacijski poredak socioprofesionalnih grupacija u kojem se probija generalna linija razgraničenja između manuelnih i nemanuelnih radnika. Na vrhu lestvice je inteligencija (visoko obrazovani nemanuelci), a za njom slede stručni manuelni radnici (VKV i KV), rutinski nemanuelci (službenici nižeg ranga), dok je dno rezervisano za nestručne fizičke radnike.⁶³ Redosled slojeva na skali pokazuje glavnu specifičnost: stručni radnici nadilaze niže službenike u raspodeli društvenih nagrada. Parkinov je zaključak da glavni rez u stratifikacijskoj strukturi jugoslovenskog društva nije povučen između belih kragi i fizičkih radnika, već znatno niže, između kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika. Zbog izraženog preklapanja u sredini stratifikacijske strukture na jugoslovensko društvo se, po Parkinu, ne mogu primeniti ni dihotomni klasni model ni dihotomni distributivni obrazac. Razmatrajući raspodelu ličnih dohodaka, moći i ocene ugleda pojedinih kategorija, Parkin iznosi tvrdnju da je društveni položaj stručnih radnika daleko sličniji položaju službenika nego položaju nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika. Za nisko vrednovanje nižeg službeničkog kadra u Jugoslaviji Parkin navodi, osim dohotka i ugleda, i veoma skućene mogućnosti napredovanja rutinskih službenika, bilo na više položaje u hijerarhiji, bilo na upravljačke položaje u različitim delatnostima.⁶⁴ Kao što je već istaknuto, specifičnost stratifikovanja jugoslovenskog društva objašnjava se ne samo, ili ne toliko, odsustvom jačeg delovanja tržišta, koliko karakterom političkog sistema čije središnje ustanove svojim odlukama formiraju položaj slojeva u distribuciji društvenih nagrada. Posledica toga nije samo drugačiji stratifikacijski obrazac nego i veća nesigurnost ekonomskih položaja socioprofesionalnih grupa u socijalističkom društvu u odnosu na stabilnost distributivnog obrasca u zapadnim društvima.

Parkin nije toliko originalan u spajanju elemenata veberijanske i marksističke teorije koliko u doslednosti i sistematičnosti ovog izvođenja. Njegova teorija klasa i društvenih nejednakosti otklanja one slabosti neoveberijanskih koncepcija u kojima se operiše strukturalno neutemeljenom kategorijom društvene moći i neprecizno određenim pojmom privatne svojine. Širim određenjem pojma svojine kao monopola u produkcionim odnosima i kredencijalizma kao monopola u distribuciji profesionalnih položaja, Parkin je opravdano analitički razdvojio dva glavna sredstva društvenog zatvaranja i dva glavna izvora društvenih nejednakosti. To mu je omogućilo da identifikuje upravljačke proizvodnim sredstvima i visoko obrazovane stručnjake kao dve središnje grupe dominantne srednje klase. On nije podlegao shvatanjima o pomućenim granicama između fizičkog i intelektualnog rada, pa je bez kolebanja niže slojeve belih kragi uključio u srednju klasu. Mada su najamni radnici, niži službenici daleko više učestvuju u podeli »kulturnog kapitala« od manuelnih radnika, a takav položaj im donosi značajna preimućstva u pogledu društvenog statusa i napredovanja.

Posebna vrednost Parkinove teorije ogleda se u tome što je postojeće uopštene zamisli o vezi između tehničko-tehnološkog razvoja, podele rada

⁶³ Slično shvatanje Parkin iznosi i u članku »Yugoslavia«, u: M. S. Archer and S. Giner (eds.), *Contemporary Europe: Class, Status and Power*, St. Martin's Press, New York, 1971, pp. 300-6.

⁶⁴ Osvrt na Parkinovu hipotezu sa stanovišta društvene pokretljivosti u Jugoslaviji daje D. Sekulić, »Socio-profesionalna mobilnost u Jugoslaviji«, u: *Integracioni i dezintegracioni procesi u jugoslovenskom društvu*, Knjižnica FSPN, Ljubljana, 1983, s. 414-435.

i distribucije društvene moći razvio na primeru društvenog položaja radničke klase u savremenom društvenom sistemu. Njegova analiza pokazuje slabe tačke kako integralističkih teorija koje podvlače snagu normativne i moralne prinude, tako i konfliktnih gledišta koja ističu snagu revolucionarne svesti u strukturalnim promenama. Sposobnost efektivnog delanja subordinisane klase uslovljena je daleko više objektivnim društvenim procesima nego moralnim i ideološkim apelima. Kao i čovečanstvo, tako i radništvo postavlja sebi samo one zadatke koje je u stanju da reši. Parkin ne zaobilazi diferencijaciju radničke klase koja se javlja u takvim okolnostima, ali takve činjenice ne smatra toliko važnim da bi na osnovu njih napustio predstavu o dvoklasnom sastavu zapadnog društva.

Proširivanje obuhvata teorije kod Parkina se odvija nauštrb preciznosti i analitičke upotrebljivosti pojmova, što se naročito zapaža kod određivanja pojma klase i pojma eksploatacije. Ukoliko svaku potčinjenu grupu označimo kao društvenu klasu približavamo se teorijski sumnjivom izjednačavanju marginalnih društvenih grupa sa središnjim društvenim grupama koje su izložene praksi ekskluzije. Premeštanje klasa iz oblasti proizvodnje u sferu distribucije zahteva preciznije kriterijume za identifikaciju fragmenata dveju glavnih klasa. S druge strane, opravdano proširivanje značenja pojma eksploatacije pričinjava znatne teškoće u postupku operacionalizacije ovog pojma. Situacija se nimalo ne menja alko se konstatuje da slični problemi prate i uži, marksistički pojam eksploatacije. Ukoliko se utvrdi da privatni vlasnici ili državni opunomoćenici uskraćuju pojedinim grupama ili kategorijama pristup sredstvima rada i života, u istraživanju se konstatuje samo deo istine. Ako bismo i prihvatili spornu tezu da za teoriju klasa nije relevantno pitanje da li se izvlači višak, ostaje bitno pitanje mere u kojoj se pojedinim kategorijama aktivnih stanovnika dozvoljava korišćenje rezultata rada i kulturnih dobara. Bez preciznijih istraživanja složenih odnosa u preraspodeli dohotka teorija klasa ne može efektivno upotrebiti ni uži ni širi pojam eksploatacije. Parkinovo istraživanje obrasca stratifikacije socijalističkog društva sadrži niz tačnih zapažanja, zanimljivih hipoteza, ali i slabih mesta i preterivanja. On ispravno ukazuje na deterministički značaj elite moći u oblikovanju distributivnog i stratifikacionog obrasca, ali pri tome nedovoljno uvažava ulogu ograničenog tržišta i funkcionalno važnih delatnosti sistema. Teško se može prihvatiti teza da politički vrh može sasvim slobodno menjati pravila raspodele. Odsustvo pluraliteta političkih grupa ne znači da ne postoje neformalno moćne grupe unutar viših slojeva koje u dužim vremenskim razdobljima uspešno štite i unapređuju svoje interese u odnosima raspodele. Stvar je u tome što se nejednakosti daleko više ispoljavaju na međusektorskoj i međuregionalnoj ravni nego na stratifikacijskoj skali koju Parkin ustanovljuje.

Najspornija njegova teza odnosi se, po našem mišljenju, na glavnu liniju podele stratifikacione strukture jugoslovenskog društva. Nameće se osnovno pitanje: nije li linija razgraničenja suviše nisko povučena? Argumentacija koju iznosi Parkin da bi podupro ocenu o višestrukim prednostima stručnih radnika u odnosu na rutinske službenike ne doima se sasvim uverljivo. Procene položaja slojeva izvedene pretežno na osnovu poređenja visine ličnih dohodaka zaposlenih i njihove moći unutar radnih organizacija otkrivaju samo jednu stranu pojave. Druga, veoma važna strana jeste društveni položaj porodica koje se uključuju u pojedine slojeve. Parkin je propustio da uključi u analizu polni sastav nižeg službeničkog kadra čiji pretežni deo sačinjavaju žene kao drugi aktivni članovi

porodice. Slično tome, prilično je površno ocenjena distribucija »kulturalnog kapitala« na sporne društvene slojeve.⁶⁵ Manjkavosti ovog i sličnih gledišta nećemo ovde šire pretresati, jer ćemo ova pitanja razmatrati u drugom delu našeg istraživanja. Izlaganjem Parkinovog shvatanja otvorili smo složena pitanja određena prirode klasnoslojnog strukturisanja i srednjih slojeva u socijalističkom društvu. U narednom odeljku najpre ćemo izložiti karakteristična shvatanja ovog predmeta, a zatim ćemo pokušati da formulišemo sopstveno stanovište.

Stratifikacijski obrasci socijalističkih društava: istočnoevropske zemlje

Preobražaj društvenih struktura u socijalističkim zemljama odvijao se pod dejstvom ubrzane industrijalizacije i u okviru posebne organizacije globalnih društava. Unutar opštih promena formirali su se i karakteristični stratifikacijski obrasci koji pokazuju izvesne sličnosti, ali i teorijski relevantne razlike u odnosu na klasnoslojni sastav razvijenih kapitalističkih društava. Sličnosti se posebno ispoljavaju u društvenim položajima onih slojeva koji se više zasnivaju na mestu u profesionalnoj podeli rada nego na privatnoj svojini proizvodnih sredstava, pa se i objašnjavaju opštijim zakonima podela društvenog rada karakterističnim za industrijski tip društva. Upadljive razlike u kompoziciji elemenata stratifikacijske strukture najčešće se tumače kao proizvod posebnog načina proizvodnje u kojem država (kao središnja ustanova bitno određuje društvene odnose u proizvodnji i raspodeli. Partijsko-državni aparat preuzeo je ulogu kolektivnog preduzetnika i svojom planskom regulativom menja položaj delatnosti, a time i ekonomsku situaciju socioprofesionalnih grupa. Efektivna privatna svojina kao odrednica klasnog diferenciranja svedena je na marginalni značaj, a raspodela društvene moći je tako izvedena da srednji i niži slojevi nemaju mogućnosti da kolektivnom i organizovanom aktivnošću štite i unapređuju svoje društveno-ekonomske interese. Načelo raspodele prema rezultatima rada prihvaćeno je kao osnovni princip distributivne pravde u »prelaznom periodu«, ali se njegova primena u praksi nalazi u procepu između odluka centara moći i delovanja tržišta koje probija postavljene planske okvire distribucije.

Na osnovu dosadašnjih istraživanja procesa strukturacije u socijalističkim društvima pokazuje se da udruženo delovanje opštih zakonitosti i specifičnih faktora stvara složenu hijerarhiju socioprofesionalnih grupacija čije društvene položaje karakteriše značajna nekonzistentnost osnovnih elemenata. Najčešće se ukazuje na izraženu neravnomernost u raspodeli društvene moći i ugleda koju istovremeno prati manja nejednakost u raspodeli dohotka. Duže zadržavanje distanci između društvenih grupa na skalama moći, ugleda i dohotka upućuje pojedine istraživače na zaključak da se radi o trajnijim oblicima reprodukcije društvenih nejednakosti, uprkos tome što je u vrednosno-normativni sistem socijalističkih društava egalitarnost uključena kao jedna od središnjih vrednosti. Teze o tome podupiru se nalazima o nejednakoj raspodeli »kulturalnog kapitala« i niskom učešću cirkulacione pokretljivosti u inače visokoj ukupnoj međugeneracij-

⁶⁵ Parkinovu tezu o preklapanju donjih slojeva belih kragi i gornjih slojeva manuelnih radnika primili su sa skepsom mnogi istraživači stratifikacije socijalističkih društava. Vid. D. Lane, *The End of Inequality? Stratification under State Socialism*, Harmondsworth, Penguin, 1971; W. D. Connor, *Socialism, Politics and Equality*, Columbia University Press, New York, 1979, pp. 259–266.

skoj pokretljivosti u ovom tipu društva. Uzroci ove pojave ne traže se samo u imperativnim potrebama razvoja sistema i doobi rada, već i na području obrazovanja i porodičnog nasleđivanja u kojem se nagomilava i obnavlja znatan deo slojnih nejednakosti u socijalizmu. Kako ovi procesi liče na istovrsne procese u zapadnim društvima, to se onda izvode zaključci o rastućoj (konvergenciji) dveju vrsta stratifikacionih obrazaca.

Ipak, ni neosporni zaključci o socijalnom stratifikovanju ne dovode istraživače do saglasnosti o tome da li se u socijalističkim društvima radi o klasnom ili slojnom diferenciranju. Ako apstrahujemo zastarele, pretežno ideološke predstave o ukupnom društvenom radniku kao jedinstvenoj (kategoriji) »radnih ljudi«, »trudbenika grada i sela« ili skupini »neantagonističkih klasa«, u književnosti o ovom pitanju sreću se profinjeno i egzaktniji opisi klasne, odnosno slojne kompozicije društva. I upravo u takvim radovima dolaze do izražaja osnovne razlike u oceni ne samo prirode socijalnog supstrata izdiferenciranih grupa, već i njihovog broja i ranga u hijerarhiji. Takva razlikovanja nisu samo, ili nisu isključivo, posledica prisutnog »ideološkog koeficijenta«, već i korišćenja odgovarajućeg pojmovnog aparata. Pripisivanje ili odricanje atributa klasnosti socijalnoj strukturi često zavisi od definicije osnovnih pojmova koji se koriste u analizi. Prilikom utvrđivanja značenja pojma društvene klase koriste se različiti elementi i njihove kombinacije: od privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, preko odnosa eksploatacije, položaja u strukturi društvene moći (vlasti) i društvenoj podeli rada, pa do načina artikulacije interesa i njihovog predstavljanja na nivou globalnog društva. Od izbora i uvažavanja pojedinih elemenata ne zavisi samo ocena karaktera i sastava hijerarhijskog poretka grupa, već i objašnjavanje (dis)funkcionalnosti klasnoslojnog sastava u reproduckovanju društveno-ekonomskih odnosa.

U izlaganju koje sledi dajemo prikaz pojedinih shvatanja stratifikacije socijalističkih društava na osnovu kojega se mogu sagledati različiti teorijski pristupi i divergentne predstave socijalne strukture. Širi uporedni okvir omogućuje bolji uvid u prirodu srednjih nivoa stratifikacijske skale o kojima, kao posebnim slojevima socijalističkog društva, postoji veoma oskudna literatura. Izgleda da se učestalost socioloških istraživanja o pojedinim slojevima u socijalističkom društvu nalazi u izraženoj korelaciji s položajem sloja u hijerarhijskom poretku grupa: što je sloj niži, to su brojnija istraživanja njegovog položaja i sastava. Zaobilaženje srednjih slojeva u istraživanju teško se može pripisati onim razlozima koji stoje iza »previđanja« elita. Bliže je istini tvrdnja da se te grupacije često razdvajaju i uključuju u šire kategorije, pa se shodno tome i ispituju u fragmentima. U prilog tome svedoče i koncepcije stratifikacijskih obrazaca koje smo odabrali za analizu.

U istraživanju klasnog sastava posleratnog poljskog društva Jan Szczepanski utvrđuje postojanje četiri društvene klase koje su obrazovane na podlozi osnovnih socioprofesionalnih grupa različito smeštenih na skalama dohotka, ugleda i moći. Osnovna linija klasnog razgraničavanja povučena je prema klasno obeleženoj dimenziji podela rada na manuelni i nemanuelni. Iznad osnovne linije smeštena je privilegovana klasa — inteligencija, a ispod nje hijerarhijski su raspoređene tri klase manuelnih radnika: radnici u državnom sektoru, privatni preduzetnici i seljaci. Dodatni kriterijumi za razvrstavanje heterogene skupine manuelaca su odnos prema sredstvima za proizvodnju na osnovu kojega se izdvajaju zaposleni u državnim firmama, i podela grad — selo kojom se razlučuju sitni vlasnici proizvodnih sredstava. Mada je svaka od četiri klase sastavljena od

više slojeva, najheterogenija je ipak inteligencija u koju je Szczepanski uključio i »nove« srednje slojeve. Tako su se unutar više klase našle različito raznovrsne grupe: profesionalni političari, kreativna inteligencija kao poseban sloj, stručnjaci, privredni rukovodioci i rutinski službenici.⁶⁶ U celini posmatrano, inteligencija ima znatna preimućstva nad ostalim klasama u pogledu raspodele društvene moći i društvenih nagrada. Dominantan društveni položaj ove klase Szczepanski obrazlaže delovanjem dva bitna faktora. Na prvom mestu su ekonomski imperativi moderne ekonomije koji iziskuju značajne razlike u raspodeli dohotka. Ubrzani privredni rast poljskog društva zahtevao je preraspodelu fonda lične potrošnje u korist specijalista i organizatora proizvodnje čija je uloga ključna u tome procesu. Isti činilac utiče, mada u manjoj meri, na različite ocene ugleda pojedinih klasa. Drugi faktor klasnog diferenciranja je veoma neravnomerna raspodela društvene moći. Prema Szczepanskom, i u socijalističkom društvu mora postojati nejednakost u ovoj dimenziji društvenog položaja, jer ona proizlazi iz nužnosti hijerarhije u donošenju političkih i administrativnih odluka u složenom društvenom sistemu.

Pošto je inteligencija veoma široko određena, razumljivo je što Szczepanski konstatuje i najveću statusnu nekonzistentnost kod pojedinih njenih slojeva. Samo kod gornjeg sloja ove klase poklapaju se rangovi u hijerarhiji dohotka i hijerarhiji moći. Kreativna inteligencija uživa veoma visok ugled u poljskom društvu, ali taj ugled nije praćen odgovarajućom količinom moći. Stručnjaci, pak, imaju visoko učešće u raspodeli dohotka, ali relativno mali uticaj u društvu. Uopšte uzev, u socijalističkom društvu ne moraju biti osobito izražene korelacije između materijalnog bogatstva, moći i ugleda. Ova konstatacija važi i za niže klase čiji pojedini segmenti mogu imati visoke prihode, ali pri tome ne uspevaju da povećaju svoj uticaj i ugled. To se najbolje sagledava na primeru seljaštva koje zauzima dno hijerarhije prema svim elementima društvenog položaja. Viši sloj seljaka koji se izdvaja bogatstvom ne uživa naročit ugled, o čemu svedoči težnja njihove dece da napuste posed i selo.

U analizi klasne strukture poljskog društva Szczepanski je adekvatno primenio tri kriterijuma podele: podelu rada na fizički i duhovni, podelu grad — selo i mesto socioprofesionalne grupe u strukturi svojinskih odnosa. Međutim, pri identifikaciji klasnog sastava nemanuelnih radnika on je zapostavio podelu rada na upravljački i izvršilački. Otuda i proizlazi tako široko određenje inteligencije da ovaj pojam gubi analitičku vrednost u istraživanju. Ono što Parkin uspešnije radi s određenjem srednje klase u kapitalizmu, Szczepanski teorijski neutemeljeno čini s definisanjem inteligencije u drugačijem socijalnom kontekstu. Pored toga, nije sasvim jasno da li su identifikovane društvene grupe zaista klase ili se, ispod tih naziva, kriju različito obeleženi društveni slojevi. Szczepanski je očigledno bliži onoj teorijskoj orijentaciji koja ne insistira na radikalnom razdvajanju pojmova klasa i sloj. Zbog toga se njegova predstava klasnog sastava doima kao slojni sastav društva što, naravno, ne implicira nužno i postojanje manje distance između rangova pojedinih kategorija.

Daleko složeniju i precizniju sliku stratifikacijske strukture poljskog društva dao je Włodzimierz Wesolowski na osnovu empirijskih istraživanja slojevitosti urbane populacije u nekoliko poljskih gradova u periodu od 1964—1967. godine. Mada ne uključuje seljaštvo, izneti stratifikacijski obrazac veoma je zanimljiv i podsticajan za dalja istraživanja jer sadrži

66. J. Szczepanski, *Polish Society*, Random House, New York, 1970, pp. 105—146.

više kriterijuma (klasifikovanja na osnovu kojih je dobijeno deset osnovnih slojeva i četrdeset užih podgrupa.⁶⁷

Kao i veliki broj drugih sociologa i Wesolowski polazi od osnovnih socioprofesionalnih grupa i njihove glavne podele na manuelne i nemanuelne. Međutim, da bi dobio finiju gradaciju slojeva on koristi više drugih obeležja od kojih su najvažnija: stepen i vrsta obrazovanja, složenost posla, mesto u organizaciji rada, sektorska/granska pripadnost i položaj u strukturi svojinskih odnosa. Primenom navedenih kriterijuma dobija se složen hijerarhijski poredak u kojem su jasno razgraničeni srednji stupnjevi stratifikacijske skale. Na vrhu je inteligencija kao i kod Szczepanskog, ali sada znatno uže određena. U ovaj najviši društveni sloj uglavnom su uključeni ljudi visokog obrazovanja, zatim rukovodioci velikih preduzeća i ustanova te nezavisne »kreativne« osobe ili, drugim rečima, slobodne profesije. Donji deo lestvice zauzimaju radnici podeljeni u tri sloja prema stepenu stručnosti i rezidualni sloj koji obuhvata pripadnike vojske, policije i ostale prethodno nerazvrstane. Između inteligencije i radništva Wesolowski je identifikovao nekoliko srednjih slojeva: kancelarijske službenike, tehničare, predradnike i brigadire, zanatlije i sloj »fizičko-mentalnih radnika« čija su zanimanja u teorijskom smislu na samoj granici koja deli manuelni i nemanuelni rad. Dva viša srednja sloja — kancelarijski službenici i tehničari — dele dva važna obeležja: pripadaju široj nemanuelnoj grupaciji i poseduju, uglavnom, sekundarno obrazovanje. Ipak, oni se razlikuju prema vrsti obrazovanja i mestu rada. Kancelarijski službenici su srednji i niži administrativni radnici zaposleni u preduzećima, ustanovama i državnoj administraciji. Za razliku od njih, tehnički kadar poseduje specijalističko, mahom tehničko obrazovanje, a obuhvata, osim tehničara u užem smislu, i knjigovođe i niže medicinsko osoblje. Prema mestu rada i stručnoj usmerenosti oba navedena sloja se razlažu na nekoliko podgrupa.

Niži srednji slojevi — brigadiri i predradnici, zanatlije i »fizičko-mentalni radnici« — razlikuju se od viših ne samo po nižem stupnju obrazovanja, već i po mestu u organizaciji rada, odnosu prema sredstvima za proizvodnju i složenosti rada koji obavljaju. Brigadiri i predradnici se, prema svojoj ulozi u proizvodnom procesu, izdvajaju kao sloj iznad radnika. Kao nadzornici i kontrolori proizvodnje oni su delegati uprave, imaju veću moć i dohodak i ne dele isti stil života s radnicima s kojima su, inače, u svakodnevnom kontaktu. S druge strane, obrazovanje, radno mesto i stil života ne kvalifikuju ih za uključjenje u više srednje slojeve smeštene u preduzećima. Ispod ovog sloja nalaze se privatnici — zanatlije i sitni trgovci — koji su, po specifičnosti svog društvenog položaja, jasno razgraničeni od ostalih urbanih slojeva. Sporno je, svakako, izdvajanje posebnog sloja fizičko-mentalnih radnika u koji su uključeni vozači autobusa, trolejbusa, prodavci u trgovini, poštari i sl. Pošto se nalazi na samoj granici koja razdvaja dve glavne vrste rada, ovaj sloj je i označen kao »hibridan« ili »posredan«, a dodatna specifičnost koja karakteriše njegove pripadnike jeste obavljanje izrazito rutimizovanog rada.

Istraživanja Wesolowskog i saradnika pokazuju da je, suprotno tezama o uprošćenosti i transparentnosti, socijalna struktura socijalističkog društva veoma diferencirana i da svojom složenošću nadilazi kako dihotomne podele (elita — masa, manuelci — nemanuelci), tako i trihotomne sheme tipa inteligencija — radnici — privatnici. Između elitnog sloja i radništva

67. W. Wesolowski and K. Slomczynski, »Social Stratification in Polish Cities«, in J. A. Jackson, ed., *Social Stratification*, Cambridge University Press, Cambridge, 1968, pp. 175—211.

nalazi se širok socijalni prostor koji naseljavaju veoma šarolike skupine srednjih slojeva. Kod Wesolowskog, kao i kod Millsa, jedini zajednički imenitelj pod koji se mogu podvesti ove grupacije jeste osrednjost ranga na svim skalama relevantnih vrednosti društvenog položaja. U srednjim slojevima poljskog društva ukrštaju se atributi karakteristični za inteligenciju i obeležja radničkih slojeva: manuelni i nemanuelni rad, stvaralački i sasvim rutinizovani rad, viši i niži stepeni obrazovanja te prostiji i profinjniji stilovi života. Srednji stupnjevi stratifikacijske skale pretežno su odvojeni od proizvodnog industrijskog rada, ali s obzirom na stepen obrazovanja i standardizovani rad ne mogu se uvrstiti u gornji društveni sloj. I pored sve heterogenosti ove skupine ostaje otvoreno pitanje da li je na njenoj periferiji mesto za sloj fizičko-mentalnih radnika? Pojedini segmenti ovoga sloja pokazuju veće međusobne razlike no što su distance između njihovih većih podgrupa i radnika.

Poljsko istraživanje ukazuje i na neke opštije tendencije u stratifikovanju socijalističkih društava. Umesto dominantne prakse ekskluzivnog zatvaranja na osnovu privatne svojine sredstava za proizvodnju, uspostavlja se monopolisanje privilegovanih položaja u profesionalnoj podeli rada na bazi raspolaganja kulturnim kapitalom. Da se poslužimo Parkinovima izrazom, kredencijalizam je toliko raširen u praksi ekskluzije da većinu posjednika univerzitetske diplome Wesolowski svrstava u privilegovani gornji sloj. Na planu međugeneracijske pokretljivosti ekskluzivna praksa zatvaranja pokazuje se u pozitivnoj korelaciji između izgleda dece na društvenu promociju i slojne pripadnosti roditelja.

Uporedo s diferenciranjem u profesionalnoj podeli rada zapaža se tendencija naglašene fragmentacije društvenih slojeva po liniji sektorske i granske pripadnosti zaposlenih. Uticaj centra moći na regulaciju odnosa raspodele dovodi ljude iste stručnosti i radnih učinaka u veoma različita materijalna stanja, tako da poljsko istraživanje delom potvrđuje ranije pretresanu Parkinovu hipotezu. Ovaj i niz drugih činilaca koji proizlaze iz ustrojstva sistema otežavaju prerastanje slojnog u klasno diferenciranje. Grupe slojeva sličnog društvenog položaja ne istupaju kao autonomno organizovane političke grupe u zaštiti i unapređivanju svojih interesa na nivou globalnog društva.

Istraživanja klasnoslojnog sastava drugih socijalističkih društava takođe pokazuju da su u toku procesi formiranja složenih stratifikacijskih obrazaca. Za strukturisanje sovjetskog društva zanimljivi su rezultati do kojih je došao Zev Katz u ispitivanju obrazaca socijalne stratifikacije.⁶⁸ Slično Wesolowskom, i Katz koristi složen pojmovno-kategorijalni aparat da bi identifikovao karakter društvenih grupacija i njihov poredak u strukturi društvenih odnosa. On polazi od dvanaest obeležja društvenog položaja grupa čiji redosled uglavnom izražava i njihov deterministički značaj. Na prvom mestu je funkcija u sistemu koja se, u širem smislu, može predstaviti i kao zanimanje, a zatim slede: odnos prema sredstvima za proizvodnju (formalna i neformalna kontrola), odnos prema političkoj moći (učesće grupe u njenom vršenju i stav vlasti prema određenoj grupi), materijalne nagrade, znanje (stručnost), ugled, međusobni odnosi članova grupe (grupni stavovi i osećanja), svest o zajedništvu interesa i aktivnost u njihovom ostvarivanju, subkultura grupe (način života, sistem vrednosti), postojanje/odsustvo organizacija i ustanova unutar grupe, kontrola pristu-

68. Z. Katz, *Patterns of Social Stratification in the U.S.S.R.*, Cambridge, 1972.

pa novih članova, te specifični odnosi s drugim grupama.⁶⁹ Utvrđujući najpre položaj svake od analiziranih skupina prema pojedinačnim varijablama, Katz je dobio obimnu građu na osnovu koje je izvršio sintezu i sačinio opšti klasnoslojni obrazac. Taj obrazac sadrži šest osnovnih grupa hijerarhijski poredanih prema ukupnoj valorizaciji društvenog položaja: na vrhu su upravljači (načelnici), iza kojih slede inteligencija, bele kragne, radnici i kolhozno seljaštvo, a začelje pripada maloj skupini privatno zaposlenih. Od identifikovanih grupa četiri su klase — upravljači, inteligencija, radnici i kolhoznici — a dve su ocenjene kao slojevi — bele kragne i privatnici.⁷⁰

Za razliku od Szczepanskog i Wesolowskog, Katz je, koristeći sovjetsku literaturu o socijalnoj strukturi, preciznije odredio gornje klase društva. U njegovom modelu klasnog sastava upravljači nisu segment inteligencije ili jedna od strateških elita društva, već posebna vladajuća klasa koja monopolizuje efektivnu moć i vrši funkciju društvene kontrole. Kao posebna grupa, partijski i državni funkcioneri su svesni svojih interesa, vrše strogu kontrolu pristupa novih članova i neguju poseban stil života. Prema nivou obrazovanja i dohotku ne razlikuju se mnogo od inteligencije, ali je upravo funkcija kontrole nad ljudima ono obeležje koje čini osnovu razdvajanja visoko obrazovane populacije na dve klase. Pripadnici inteligencije nemaju pristupa političkoj moći, ali su kao stručnjaci uticajni unutar užih specijalističkih oblasti. Njihova moć proizlazi iz stručnosti i funkcija koje obavljaju u okviru profesionalne podele rada. Visok dohodak i ugled u društvu približavaju ih poziciji vladajuće klase, a ta bliskost se zapaža i u čestoj razmeni pripadnika između gornjih klasa kako na unutargeneracijskom, tako i na međugeneracijskom planu.

Donje klase sačinjavaju manuelni radnici i kolhozno seljaštvo, u koje Katz svrstava i stručnjake i službenike kolhoza. Obe klase su unutar sebe diferencirane, a posebno radnička klasa koja se u sovjetskom društvu raslojava prema stepenu obrazovanja i granskoj pripadnosti (favonizovane i zapostavljene privredne delatnosti). Glavne odrednice za razdvajanje manuelaca u dve posebne klase su karakter svojine i podela selo — grad. U odnosu na industrijske radnike, seljaštvo je slabije plaćeno i obrazovano, a njegov društveni položaj inferioran je i zbog svih drugih okolnosti koje prate zaostajanje sela za gradom. Mada su procesi unutrašnjeg raslojavanja kod obe klase izraženi, Katz smatra da ih u celini karakteriše zaseban način života i posebna kultura, pa se stoga može govoriti o dvema društvenim klasama.

Između gornjih i donjih klasa smeštene su bele kragne — srednje obrazovani nemanuelni radnici u različitim delatnostima. To je skupina zaposlenih koja obavlja pretežno rutinske poslove, a prema učesću u raspodeli cenjenih dobara i vrednosti zaostaje za višim slojevima radničke klase. Gledano iz šire istorijske perspektive, položaj ovoga sloja u relativnom smislu konstantno se pogoršava kako se podiže obrazovni nivo sovjetskog stanovništva. Pismenost kao specifična odlika koja ih je u ranoj fazi razvoja sovjetskog društva izdvajala iz poluobrazovane radničko-seljačke mase sada vidljivo gubi na vrednosti, a prema Katzu nema znakova da će se taj trend zaustaviti. Na ovom mestu pokazuju se izvesne sličnosti između Bravermanovih teza o proletarizaciji rutinskih službenika u savremenom kapitalizmu i Katzovih zapažanja o devalvaciji položaja

69. Ibid., pp. 37—67.
70. Ibid., pp. 74—100.

belih kragni u socijalističkom društvu. Za razliku od postojećih klasa, rutinski nemanuelni radnici nemaju posebno razvijenu svest o grupnoj pripadnosti, nemaju svoje organizacije niti izgrađen poseban stil života, pa ih Katz, umesto u klase, uvršćuje u slojeve.

Katzova analiza pokazuje da su profesionalna podela rada i distribucija političke moći glavne odrednice klasnoslojnog diferenciranja sovjetskog društva. Razlikovanje dva izvora i dva oblika društvene moći omogućuje preciznije i zasnovanije razdvajanje upravljača i stručnjaka, pa otuda i objektivniju predstavu o strukturi i funkcionisanju društvenog sistema. Praćenje klasnog diferenciranja na ekonomskom, političkom i kulturnom području pruža celovitiju predstavu o klasnoj konfiguraciji specifično organizovanog industrijskog društva, a isticanje podele grad — selo kao najšireg okvira klasne podele rada omogućuje dublji uvid u diferencijaciju manuelnih radnika. Kao i mnogi drugi istraživači i Katz je zapazio da proces industrijalizacije i porast obrazovnog nivoa menjaju odnose između srednjih nemanuelnih i viših manuelnih slojeva. Međutim, i on je, kao i neki drugi istraživači, nedovoljno naglasio činjenicu da su srednji i niži slojevi belih kragni izloženi intenzivnom procesu feminizacije, što u analizi ne daje sasvim objektivnu predstavu o stvarnom položaju porodica rutinskih službenika.⁷¹

Katzov teorijsko-metodološki pristup ispitivanju klasne strukture pokazuje složenost kategorijalnog aparata, što — uz određene prednosti — ima i karakteristične slabosti. Niz odabranih varijabli ne podleže egzaktnijem merenju, pa se krajnji zaključci o stepenu prisutnosti pojedinih obeležja grupa izvode na osnovu parcijalnih uvida i slobodnih procena. Stiče se utisak da su atributi klasnosti dati i onim grupama koje nemaju svoje autonomne organizacije i ustanove i ne pokazuju organizovane kolektivne napore u borbi za preraspodelu društvenih nagrada. Klase koje je on identifikovao pre liče na kvazi-klase ili društvene slojeve nego na konfliktne grupe u Marxovom ili Dahrendorfovom značenju ovog pojma.

U istraživanju klasnoslojnog sastava socijalističkog društva Szczepanski, Wesolowski i Katz uglavnom polaze od socioprofesionalne strukture koja se, u većoj ili manjoj meri, modifikuje primenom odgovarajućih kriterijuma izvedenih iz polazne teorijske zamisli društvene strukture. Na osnovu toga se dobija izvesni širi paralelizam između profesionalne i klasnoslojne diferencijacije. Znatno drukčiji teorijski pristup ispitivanju društvene slojevitosti sreće se kod Pavla Mahonina i njegovih saradnika koji su, pomoću ankete, dobili specifičan stratifikacijski obrazac čehoslovačkog društva.⁷² Mahonin ne polazi od apriorno utvrđenih kategorija klase ili profesije, već empirijsku građu o statusnim atributima pojedinačnih ispitanika i širih grupa sređuje prema odabranim obeležjima: složenost rada, obrazovanju, dohotku, stilu života i učešću u upravljanju. U ovom petodimenzionalnom socijalnom prostoru najpre se utvrđuju pojedinačni položaji, a zatim se vrši šire grupisanje ispitanika prema sličnoj distribuciji vrednosti statusnih obeležja. Konačni rezultat složenih merenja i klasifikacija je slojna struktura od sedam grupa koje se međusobno razlikuju ne samo po rangovima na pojedinim skalama, već i po stepenu nekonzistentnosti društvenih položaja. Prve četiri grupe (dve nemanuelne i dve

71. Vid. kritički osvrt W. D. Connora na teze o radikalnom preklapanju radničkih i službeničkih slojeva: *Socialism, Politics and Equality*, New York, 1979, p. 81.

72. P. Mahonin et al., *Ceskoslovenska společnost: Sociologická analýza sociální stratifikace*, Epokha, Bratislava, 1969; P. Mahonin, »Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia«, *American Journal of Sociology*, 75/1970; P. Mahonin, »Socijalna struktura savremenog čehoslovačkog društva«, *Sociologija*, 1—2/1966.

manuelne) su relativno konzistentne i, u tom pogledu, znatno se razlikuju od preostale tri grupe (jedna nemanuelna i dve manuelne) čiji su elementi društvenog položaja izrazito neskladni. Raspored statusnih atributa po grupama ostavlja utisak formiranja jednog novog stratifikacijskog obrasca koji nije strogo hijerarhijski i u kojem iščezava oštra linija podele na manuelne i nemanuelne slojeve. Diferenciranje prema podeli intelektualni — fizički rad nije praćeno odgovarajućim razlikama u raspodeli dohotka, stilu života, složenosti posla i društvenom uticaju. Prema rasponima rangova na skalama vrednosti statusnih obeležja pokazuje se prilična egalitarnost u svim dimenzijama osim one koja pokazuje distribuciju društvene moći. Ako bismo zanemarili ovu činjenicu, mogli bismo zaključiti da čehoslovačko društvo šezdesetih godina ovoga veka uglavnom sačinjavaju srednji slojevi. Osim toga, pokazuje se teorijski zanimljiva društvena situacija u kojoj se istovremeno pojavljuju neegalitarna raspodela društvene moći i relativno egalitarni obrazac raspodele dohotka. Kratkim prikazom obeležja pojedinih slojeva koji sledi ilustrovaćemo iznete ocene.

U poretku grupa relativno konzistentnih društvenih položaja, gornje pozicije zauzimaju natprosečno obrazovani i plaćeni nemanuelni slojevi koji se međusobno diferenciraju pre svega prema složenosti posla, a zatim i prema ostalim obeležjima. Pripadnici gornjeg sloja su šire specijalizovani nemanuelci, visokog ili srednjeg obrazovanja, višeg stila života i veće društvene moći koji obavljaju izrazito složene poslove. Niži nemanuelni sloj sačinjavaju uže specijalizovani nemanuelci, srednjeg obrazovanja, koji obavljaju složene, ali u osnovi standardizovane poslove. U pogledu visine dohotka oni neznatno zaostaju za gornjom grupom, dok su razlike prema učešću u upravljanju prilično velike.

Donji konzistentni slojevi obuhvataju uglavnom industrijske radnike, kooperativne i individualne seljake, dakle manuelnu populaciju manjih gradova i sela koju karakterišu niži lični dohoci i niža kultura. Ipak, gornji manuelni sloj, sastavljen od stručnih i polustručnih industrijskih radnika, odskaka po vrednostima svih pet obeležja od donjeg sloja nestručnih radnika i seljaka, koji imaju nisko obrazovanje, neznatnu moć i relativno mali dohodak. Ako se porede razlike u dohotku i društvenoj moći između donjeg manuelnog i gornjeg nemanuelnog sloja, zapaža se da su rasponi u dimenziji moći znatno veći od raspona u dohocima koji iznose u proseku 1:2.

Od tri grupe inkonzistentnih položaja jednu sačinjavaju rutinski službenici srednjeg obrazovanja, natprosečnog stila života, male društvene moći i veoma niskog dohotka koji, po veličini, odgovara najslabije plaćenoj grupi manuelaca. Druge dve grupe obuhvataju stručne i polustručne radnike koji visoko kotiraju na skali dohotka (dostižu najveći sloj nemanuelaca), ali su nisko na lestvici moći. Razlika među ovim grupama ispoljava se u tome što jedna grupa dobrostojećih radnika ima obrazovanje iznad radničkog proseka i neguje izrazito visoki stil življenja koji, meren bodovima, jedva zaostaje za stilom života gornjeg sloja stručnjaka. Druga, brojnija grupa, nema osim dohotka nijedno drugo obeležje čije bi vrednosti dosezale prosečne rangove.

Mahoninova istraživanja u najoštrijem vidu postavljaju ranije pominjani problem radikalne modifikacije klasičnog stratifikacijskog obrasca industrijskog društva u novim okolnostima. Postavlja se pitanje da li, uz neosporno naglašenu egalitarnost i napredovanje delova radničke klase u odnosima raspodele, ide i generalno pomeranje slojeva na srednjim nivoima stratifikacijske lestvice? Sudeći prema rezultatima ovog istraživanja,

viši segmenti manuelnih slojeva i rutinske bele (kragne uglavnom zame-
njuju mesta na skali dohotka, dok su slične promene u statusnim obeležji-
ma daleko manje prisutne. Ukoliko se analiza odnosa raspodele usmeri na
polnu strukturu i domaćinstva srednjih slojeva — kao što to čini W.
Connor na primerima Čehoslovačke, Mađarske i SSSR-a — pokazuje se da
rutinski nemanuelci još uvek zadržavaju viši rang u raspodeli materijal-
nih nagrada u odnosu na bolje stojeće segmente radništva.⁷³ U odnosu na
druge socijalističke zemlje, Čehoslovačka neosporno pokazuje veću ujedna-
čenost raspodele materijalnih nagrada među društvenim slojevima, što
potvrđuju i podaci o učešću petina populacije u raspolaganju dohotkom.
(Tabela XVII u prilogu). Od sedam izabranih socijalističkih i kapitalistič-
kih zemalja Čehoslovačka je početkom šezdesetih godina imala najujedna-
čenu raspodelu dohotka. Kao što gornja petina beleži najmanju vred-
nost u odnosu na prve petine ostalih zemalja, tako i njena poslednja pe-
tina ima, komparativno, najveće učešće. Ako se promene stratifikacijskog
obrasca prate obimom vertikalne pokretljivosti preko linije manuelni —
nemanuelni radnici, onda opet pada u oči izražena otvorenost čehoslovač-
kog društva. (Tabela XIX i XX). Od trinaest kapitalističkih i socijalistič-
kih zemalja pokazatelji međugeneracijske pokretljivosti između manuelnih
i nemanuelnih slojeva u Čehoslovačkoj imaju jednu od najviših vredno-
sti. No, i pored toga imperativi moderne privrede i vrednost jednakosti
utkana u privrednu politiku nisu izbrisali glavnu liniju koja deli fizičke
radnike od službenika, stručnjaka i upravljača. Opšti izgled srednjih nivoa
karakterističan za stratifikacijski obrazac modernog industrijskog društva
i u čehoslovačkom društvu se pomalja kroz mrežu nekonzistentnih dru-
štvenih položaja. Nužnost hijerarhije radnih funkcija u kompleksnim pri-
vredama i, s tim povezani, različiti nivoi obrazovanja i stručnosti, uslovlja-
vaju proces socijalne diferencijacije koji, zavisno od načina koordinacije
delatnosti, poprima manje ili više specifične oblike.

O uzrocima društvenog raslojavanja i oblicima koje ono poprima
u socijalističkim društvima raspravlja Rudolf Bahro čije shvatanje po-
čiva na zanimljivim teorijskim pretpostavkama. Bahro polazi od Marxo-
vog teorijskog stanovišta i usredsređuje se na analizu opštih tenden-
cija podele društvenog rada koje su prisutne kako u prvim civilizov-
vanim društvima, tako i u savremenim industrijskim zemljama.⁷⁴ Pre-
ispitivanje ove pojave iz šire teorijske i istorijske perspektive ima
cilj da pruži osnov za tumačenje dominacije starog oblika podele rada
u novom, »protosocijalističkom« društvu koje stoji van sveta kapita-
lizma. Istovremenim postojanjem stare podele rada i nove svedruštvene
organizacije u kojoj dominira ustanova države, Bahro hoće da objasni
formiranje novog stratifikacijskog obrasca koji u većem delu pokazuje
istovetna obeležja kao i obrazac kapitalističkog industrijskog društva. Slič-
nost obeležja socijalne strukture u dve vrste industrijskog tipa društva
proizlaze iz gotovo istovetne podele radnih funkcija u procesu proizvo-
dnje. Ipak, Bahro ne smatra da postoji potpuna identičnost slojnih obraza-
ca, jer u kapitalističkom društvu privatni kapital još uvek reprodukuje
klasna obeležja, mada je u toku nezadrživ proces razaranja klasa. S druge
strane, u protosocijalističkom društvu postoji moćna politička elita koja
pomoću države reguliše društvenu reprodukciju, što uslovljava stvaranje

⁷³ Prema Connorovoj analizi rasponi u dohotku između ovih kategorija su smanjeni, što je slučaj i u zapadnim društvima, ali nisu promenjeni u korist radnika. Vid., *Socialism, Politics and Equality*, Columbia University Press, New York, 1979, pp. 230—248.

⁷⁴ R. Bahro, *Alternativa*, Globus, Zagreb, 1981.

ne klasnog već slojnog modela društva. Ukoliko se zanemare ove različi-
tosti upada se u teorijska preterivanja koja, s jedne strane, prikazuju ka-
pitalističko društvo kao besklasno društvo, a s druge, strukturu socijali-
stičkih društava izlažu u vidu dihotomnog klasnog modela.⁷⁵

Tragajući za dubljim uzrocima reprodukcije društvenih nejednakosti
u socijalizmu Bahro dolazi do zaključka da je klasno obeležena podela
duhovnog i telesnog rada osnovno jezgro socijalne diferencijacije. Ta po-
dela nastaje sa stvaranjem prvih civilizovanih društava čije su suprot-
nosti iznedravale pokretačke snage društvenog razvoja. Nisu ugnjeteni,
smatra Bahro, izgubili svoja »stara prava«, već su dospeli u subalteran
položaj uključivanjem lokalnih zajednica u šire celine čije su nove funk-
cije upravljanja monopolisale vladajuće grupe. Svako složeno društvo koje
poznava kooperacijske radove širih razmera nužno se diferencira na ma-
njinu koja poseduje sintetsko znanje o upravljanju društvom (vrši opšti
rad) i potčinjenu većinu kojoj u podeli rada pripada konkretizovan i otu-
đen fizički rad. Stalna je tendencija da se manji ili veći deo podeljenog
i pojednostavljenog rada koji obavlja masa proizvođača pretvara u kon-
centrisani opredmećeni rad kojim upravlja poseban klasni subjekt u ime
zajedničkog interesa. Taj opredmećeni rad postaje sredstvo zapovedanja
živim radom za svrhu kvalitativnog i kvantitativnog povećanja otuđenog
bogatstva. »Organizatorsko ovladavanje podjelom rada u kooperaciji od
početka je informacijski problem, problem strukture svijesti koja se po-
javljuje kao odnos ličnosti. Hijerarhija podjele rada izražava institucio-
nalno hijerarhiju informacijskih veza, a čitav taj aparat odražava napo-
kon raščlanjivanje materijalnog reprodukcijanskog procesa prema stupnju
obrade, oblicima i stupnjevima kombinacija, kao i nužnu unutrašnju po-
djelu procesa obrade informacija. Svi individualni koji sudjeluju u koope-
raciji raspolazu i sviješću kao prirodnom silom, ali ne sudjeluju svi po-
glavito u tome svojstvu.«⁷⁶

Zbog posebnog karaktera funkcija u procesu proizvodnje i oblika sve-
sti (nivoa znanja) subalterne klase nisu u stanju da anticipiraju pozitivno
neki novi životni oblik. Robovi su se borili za povratak u rodni kraj, kme-
tovi za »stare pravice«, a »proletarijat se spontano bori za sudjelovanje
u načinu života buržoazije, bar one najbliže, sitne — očajavanje ranoga
proletarijata potjecalo je odatle što on, potisnut ispod životnog minimuma,
nije mogao razviti nikakvu nadu u takvu perspektivu.«⁷⁷ Nove perspek-
tive ne otvaraju potčinjene klase manuelnih radnika koje ne poseduju
sintetsko znanje o društvu, već frakcije gornjih klasa koje u krizno vre-
me organizuju mase za sprovođenje reforme ili revolucije. »Sasvim je
nevjerovatno — smatra Bahro — »da neka ugnjetena — dosad u svom
realnom životnom procesu uveliko od spomenute sinteze isključena — klasa
staroga društva sama konstituira novi tip društva«, a ako bi se to i do-
godilo, »sigurnije je da bi se ona morala unutar sebe temeljito diferen-
cirati, tj. bar iz sebe stvoriti jedan novi sloj.«⁷⁸

Nužnost diferenciranja koje nameće vladajuća podela rada prisutna
je i u socijalističkim društvima koja razvijaju visoko kompleksnu tehniku
i organizaciju reprodukcijanskog procesa. Same političke promene nisu u
stanju da ozbiljnije preokrenu ove tokove i s njima povezano stratifiko-

⁷⁵ Ibid., s. 137—138.

⁷⁶ Ibid., s. 127.

⁷⁷ Ibid., s. 125.

⁷⁸ Ibid., s. 126.

vanje. U tim složenim sistemima utelovljeni su najodlučniji materijalni odnosi podređenosti i nadređenosti kao i funkcije koje zahtevaju psihofizičke razlike krajnjih raspona. Usled toga, socijalističko društvo se raslojava, a taj proces se odvija iznad jednostavne dihotomije telesni — duhovni rad. Prema Bahrou, prosta dihotomija manualni — nemanuelni rad nije podesna za analizu stratifikacije industrijskog društva, jer se unutar duhovnog rada zbiva složen proces diferenciranja kao rezultat tehničke podele rada u oblastima proizvodnje i obrade informacija. Intelektualna delatnost ne svodi se isključivo na rukovodeću delatnost vladajuće klase ili elite, a to se nije u potpunosti događalo ni u ranijim društvenim formacijama u kojima su znatan deo regulativnih poslova vladajuće grupe prepuštale činovničkom aparatu. U savremenom industrijskom društvu uopšte, a u socijalističkom posebno, država i državno-privredna birokratija predstavljaju aktivnu nadgradnju podele rada, oblik njene svedruštvene organizacije i njen duhovni informacijski model. U podeli rada država odražava na svojim različitim nivoima i granama strukturu celokupnog procesa reprodukcije. Razvija se vertikalna podela rada u kojoj se pokazuje tendencija polarizovanja društvenog radnika udvostručenjem materijalnog reprodukcionog procesa u sirovinsko-energetskom i informacijskom procesu koji mu je upravljački i regulativno nadređen. Centralna uloga države u podeli rada omogućuje birokratiji uvid u celinu regulativnog procesa i stvara hijerarhijski poredak u kojem su niži funkcioneri orijentisani na birokratsku disciplinu umesto na individualni i ekonomski uspeh. U sirovinsko-energetskom kompleksu takođe se stvara vertikalni sklop interesnih suprotnosti prema diferenciranju radnih funkcija u proizvodnji. Mada nadgradnja nadodređuje bazu, u procesu društvenog diferenciranja, po Bahrou, deluje »prirodni paralelogram sila« koji birokratsko uplitanje može delimično iskriviti, ali ga ne može odstraniti.⁷⁹

U takvoj globalnoj organizaciji društva formira se stratifikacijski obrazac za koji Bahro smatra da se ne može analizirati u kategorijama klasne strukture. Diferencirane skupine zaposlenih s različitim funkcijama i nivoima stručnosti ne mogu se podvesti pod marksistički pojam društvene klase. O klasama se realno i pojmovno može govoriti samo u okviru »onih društvenih formacija u kojima se socijalna povezanost stječe u rukama ponekad tipičnih privatnih vlasnika što pod svojim vodstvom monopoliziraju radne uvjete«.⁸⁰ Socijalna struktura socijalističkog društva upravo je subjektivni način postojanja modernih proizvodnih snaga, ona je struktura društvenog ukupnog radnika i zbog toga su modeli slojevitosti daleko podesniji za njeno opisivanje. Osnovicu raslojavanja ukupnog društvenog radnika predstavlja podela rada sa svojim hijerarhijskim radnim funkcijama i njima odgovarajućim nivoa znanja. Ipak, ova diferencijacija sama po sebi ne stvara slojnu strukturu: stratifikacija nastaje potčinjavanjem individualne podeli rada. Već u procesu rane socijalizacije individui se preprogramiraju za obavljanje odgovarajućih uloga u raščlanjenom procesu proizvodnje i upravljanja.

Kako su hijerarhija radnih funkcija, nivoi rukovođenja i stupnjevi obrazovanja poredani stepenasto, onda i stratifikacijski obrazac dobija piramidalni oblik. Vrh piramide zauzima birokratija kojoj u podeli funkcijskih nivoa društvenog rada pripada analiza i sinteza u tehničkoj i socijalnoj oblasti društvene reprodukcije. Ona je ukotvljena u jezgro razu-

⁷⁹ Ibid., s. 130.

⁸⁰ Ibid., s. 137.

denog informacijskog sistema i na osnovu toga raspolaže daleko većom moći od srednjih i nižih društvenih slojeva. Iako monopolizuje društveni rad, elita ne monopolizuje celokupni duhovni rad. Moderni industrijalizam stvara u sredini piramide relativno autonoman i, u opštoj podeli rada, čvrsto ukorenjen društveni sloj koji se izdvaja iz procesa neposredne proizvodnje. Sačinjavaju ga specijalisti tehničkih i društvenih nauka, dakle visokoškolski kadar čija se glavna funkcija ne iscrpljuje u naučnom zasnivanju tehnologije, kao što je to bio slučaj u fazi rane industrijalizacije, već se proširuje u jezgro proizvodnog procesa posrednom saradnjom stručnjaka i mehaničara. Pripadnici ovog »višeg srednjeg« sloja u novim okolnostima obavljaju različite vrste poslova: od stvaralačko-naučnog specijalističkog rada u istraživanju prirodnih i socijalnih procesa, preko reproduktivnog naučno-specijalističkog rada pri regulaciji poznatih prirodnih procesa i socijalne kooperacije, do složenog empirijskog specijalističkog rada u procesu preoblikovanja prirodne materije i informacija. Prema Bahroovom mišljenju — koje se razlikuje od ranije navedenog Poulantzasovog shvatanja — delatnost pripadnika visoko obrazovanog sloja ne pojavljuje se kao podfunkcija vladajuće grupe ukoliko se tom delatnošću obavlja samo posredovanje u procesu proizvodnje. Mada su u strukturi moći daleko ispod elite, specijalisti se lako mogu uključiti u menadžment na osnovu stručnog znanja kojim raspolažu, kao što je relativno lako kretanje i u suprotnom pravcu. Ovaj malaz se sasvim slaže s Katzovom tezom o pokretljivosti između pripadnika inteligencije i upravljačke klase u sovjetskom društvu.

Niži srednji sloj na stratifikacijskoj piramidi predstavlja stručni školski kadar srednjeg obrazovnog nivoa koji obavlja standardizovanje poslove u fabrikama i ustanovama. Prema mestu u podeli rada on je izvan osnovnog proizvodnog procesa, pridodat je specijalističkim štabovima i kao takav, zajedno sa stručnjacima, istupa protiv radnika i seljaka kao eksponent otuđene tehnike i tehnologije. Po svojoj opštoj funkciji u organizaciji društvenog rada — unapređenje proizvodnje i tokova informacija — srednji slojevi su objektivno uključeni u strukturu moći koja izvire iz dominacije opredmećenog nad živim radom. Ipak, birokratsko ograničavanje partikularnih interesa često pogađa ove slojeve i tako povećava njihovo nezadovoljstvo vlastitim položajem u sistemu. Latentne suprotnosti između elite i srednjih slojeva praćene su nepoverenjem i latentnim neprijateljstvom radnika koje je usmereno ne samo protiv običnih službenika i ekonomskog osoblja, već i protiv specijalista raznih struka. Ambivalentnost položaja stručnjaka i službenika uslovljena je i dodatnom okolnošću koja proizlazi iz birokratske organizacije: s jedne strane, manja radna prinuda omogućuje veću komociju i lenost no što je to slučaj u kapitalizmu, a s druge, takva komocija se ispoljava u padu produktivnosti i usporenom rastu materijalnog standarda. Sigurnost radnih mesta pripadnici srednjih i nižih slojeva plaćaju nižim standardom.

Donji deo piramide zauzimaju radnički slojevi koji se međusobno značajno diferenciraju s obzirom na proizvodne funkcije i nivo stručnosti. Glavna linija podele unutar manualnih slojeva ne ide između radnika i seljaka (zadružnih i kooperativnih) koji su u Istočnoj Nemačkoj gotovo izjednačeni po svom društvenom položaju, već između stručnih radnika koji obavljaju stvaralački rad (izrada alata, kalupa, mašina) i rutinskih radnika u pravoj osnovnoj proizvodnji (dovršavanje, montaža, pakovanje i skladištenje masovnih proizvoda). Istraživači često previdaju veoma velike razlike u položajima ovih grupa u proizvodnji, koje su istovremeno udru-

žene s velikim razlikama u platama i ugledu. U pogledu kreativnosti i plata viši sloj radnika približava se položaju višeg tehničkog kadra.

Na osnovu analiziranih procesa Bahro zaključuje da se srednji i niži stupnjevi stratifikacijske skale diferenciraju na sličan način kao i odgovarajući nivoi u kapitalističkom društvu. Nužnost proizvodne ekspanzije za država i razvija hijerarhijske kontrolnih i radnih funkcija u oba sistema, što ima za posledicu slične procese u podeli rada i društvenom raslojavanju. Da bi se promenio stratifikacijski obrazac socijalističkog društva, neophodno je, po Bahrou, načelo privredne efikasnosti zameniti principom zadovoljavanja društvenih potreba, a akumulirani »višak svesti« preusmeriti od kompenzatorskih ka emancipatorskim interesima. Ostajanje pri sadašnjim ciljevima društvenog razvoja i postojećoj birokratskoj organizaciji znači automatsko zadržavanje izložene vertikalne podele rada.

Bahroova analiza stratifikacije socijalističkog društva potvrđuje ovde razmotrene hipoteze o neskladu distributivnih obrazaca moći i dohotka, te o dubljoj diferencijaciji radničkih slojeva. Međutim, njegov teorijski pristup i širi uporedni okvir analize omogućili su mu da ukazuje na glavne uzroke (konvergenije i divergenije stratifikacione strukture u dva sistema iste industrijske civilizacije. Nastavljajući se na Marxove i Engelsove iskaze o neophodnosti autoriteta u kooperaciji širokih razmera i primenjujući ih na praksu rukovođenja u socijalističkim društvima, Bahro je ispravno došao do generalnog zaključka da složeni sistem industrijskog društva nužno zadržavaju vertikalnu podelu rada. Efikasna kontrola i regulacija takvih sistema zahteva i kompleksne informacijske sisteme čiji se stepenasto poredani nivoi institucionalno pokazuju kao hijerarhijske kontrolne instance, radne funkcije i, konačno, društveni slojevi. Posledica razvoja proizvodnih snaga i uslozňjavanja proizvodnih sistema jeste diferenciranje duhovnog rada i stvaranje nemanuelnih slojeva kako u tehničkoj, tako i u informativno-upravljačkoj oblasti društvene reprodukcije.

Bahro opravdano ukazuje da slični procesi diferencijacije u oba sistema ne dovode do sasvim identičnih socijalnih struktura. Kao posledica postojanja obuhvatne birokratske organizacije i autoritativne podele rada, u protosocijalističkom društvu nema klasa niti osnovne suprotnosti između proletarijata i gornjih grupacija. Umesto takve suprotnosti javlja se potencijalno sukobljavanje između političke elite i svih ostalih subalternih slojeva. Bahroova teza o nestabilnosti i nezadovoljstvu srednjih slojeva više podupire Parkinovu nego Katzovu argumentaciju o položaju inteligencije u socijalističkom društvu. Ipak, Bahrou se može zameriti što utemeljeno teorijsko razmatranje nije adekvatno poduprto empirijskom analizom položaja društvenih slojeva. Tako nas dosta jasno obrazložena shema stratifikacijskog sastava društva ostavlja bez potpunijeg uvida u fenomenološku ravan socijalne strukture. Osim toga, njegova razmišljanja o alternativnim pravcima razvoja nude primamljive i izazovne ciljeve, ali skicirani metodi za prevladavanje stare podele rada izazivaju sumnje i nedoumice.

Stratifikacijski obrasci socijalističkih društava: Jugoslavija

Pojedini rezultati razmotrenih ispitivanja strukture socijalističkog društva, a posebno stavovi R. Bahroa o delovanju opštijih faktora u njenom oblikovanju, relevantni su za komparativnu analizu koncepcija o srednjim stupnjevima stratifikacijske piramide jugoslovenskog društva. Priličan broj

naših sociologa (koji se bave izučavanjem društvene strukture, a posebno oni koji sociostrukturne promene prate u polju sukoba sila »revolucija—restauracija«,⁸¹ konstatovali su da postoje činioci koji postavljaju objektivne granice izvođenju planiranih društvenih preobražaja. Postojanje karakterističnih obeležja klasne podele rada u okviru nove društvene organizacije uslovljava oblikovanje takvog rasporeda grupa u socijalnom prostoru koji na pojedinim tačkama pokazuje osetnije razlike, a na drugima velike sličnosti s rasporedom grupa u kapitalističkom društvu. Centralna uloga države u upravljanju društvenom reprodukcijom i ograničen domet efektivne privatne svojine dovode do većih razlika u društvenom položaju birokratije i sitnosopstveničkih slojeva. Politička elita stiče daleko veću moć u odnosu na druge slojeve no što je to slučaj s političkom elitom u kapitalističkom društvu čiju društvenu moć stalno ograničava snaga pluraliteta ekonomski moćnih skupina. Nasuprot tome, sitnosopstvenički slojevi u jugoslovenskom društvu pokazuju veću unutrašnju diferencijaciju i nestabilnost ekonomskog položaja u odnosu na relativno veću homogenost i stabilnost položaja tradicionalne sitne buržoazije na Zapadu. Daleko manje izražene razlike pokazuju se u položaju nemanuelnih srednjih slojeva koji se na osnovu višeg obrazovanja uključuju u privredne i neprivredne delatnosti društvenog sektora. Slične funkcije i položaji u proizvodnji, raspodeli, obradi i prenosu informacija, kao i slične mogućnosti napredovanja u hijerarhijski ustrojenim organizacijama stvaraju utisak da se dejstvo opštih čimilaca jače ispoljava upravo u širokoj sredini stratifikacijske strukture čije granice nisu jasno omeđene na rubovima. Međutim, ne postoje samo sličnosti u vertikalnoj dimenziji socijalne strukture. Daleko je upadljivija podudarnost na području sektorske i profesionalne podele rada. Industrijalizam, kao opšti pojam za razvoj i primenu mašinske snage u proizvodnji, vrši nagla pomeranja aktivnog stanovništva iz jednih sektora u druge i pri tome menja njegov profesionalni sastav.

I pored toga što su ove promene privlačile i još privlače pažnju jugoslovenskih sociologa, one nisu sistematski ispitivane tako da još uvek nemamo celovitijeg uvida u raspored društvenih grupa i njihove međudnose u višedimenzionalnom socijalnom prostoru. To se posebno odnosi na srednje i više slojeve koji su u pojedinim istraživanjima tek delimično osvetljeni. Veliki broj socioloških radova o klasnoslojnoj strukturi društva pretežno je teorijskog karaktera. U njima se zapaža neravnoteža između obimne elaboracije pojmovno-hipotetičkog okvira i oskudne iskustvene evidencije koja bi trebalo da podupre polazne teorijske pretpostavke. Usled toga se polazne predstave o karakteru socijalnog diferenciranja, broju i poretku klasa (slojeva) najčešće naslanjaju na *ad hoc* prikupljene podatke kojima se ne može valjano verifikovati stav da postulirana klasna, odnosno slojna struktura zaista ima odgovarajuća obeležja u društvenoj stvarnosti. Ređi su slučajevi da pojedini sociolozi proveravaju polazne teze na sistematski prikupljenoj iskustvenoj evidenciji i da, pri tome, utvrde koliki je značaj izabranih atributa i utvrđenih klasnih podela za objašnjavanje dinamike društvenih promena. Pored toga, često se zapostavlja pitanje konzistentnosti osnovnih komponenti društvenog položaja, tako da se ponekad dobijaju oprečne ocene o istovremenom postojanju i homogenosti i heterogenosti položaja osnovnih društvenih grupa na skalama stratifikacije. Stoga se i često vođene rasprave o pravoj prirodi socijalnog diferencira-

81. M. Pečujlić, »Promene u strukturi jugoslovenskog socijalističkog društva«, u: *Marxistička teorija o društvu*, Naučna knjiga, Beograd, 1976, s. 299—341.

nja u jugoslovenskom društvu — klasno ili slojno — obično svode na ja-love sporove u kojima se »dinamičnost« klasnog pristupa i »statičnost« stratifikacijskih koncepcija gotovo stapaju u jednu celinu bez posebnog heurističkog značaja. Prenaglašavanje razlika između ova dva pristupa daleko je relevantnije za stabilnost oficijelne ideološke predstave o stanju i pravcima strukturacije društva nego za spoznaju dubljih procesa koji, čak i mimo klasnoslojnog diferenciranja, uslovljavaju strukturalne promene.

Nećemo se baviti širim pretresanjem različitih teorijskih pristupa izučavanju društvene strukture te njihove teorijsko-spoznajne i praktične vrednosti,⁸² već ćemo shodno našoj temi izložiti nekoliko koncepcija klasnoslojnog sastava jugoslovenskog društva u kojima je nešto šire prikazan sastav i položaj srednjih slojeva. Pri tome ne smatramo relevantnim pitanje imena koje pojedini istraživači daju ovim skupinama, već način na koji se izlaže njihova socijalna supstanca i njihov odnos prema drugim slojevima.

Prema Stipi Šuvaru,⁸³ jugoslovensko društvo je još uvek klasno društvo (doduše, »okrnjeno« klasno zbog likvidacije eksploatorske klase), ali svoju klasnu podeljenost ne duguje konstelaciji novih društvenih činilaca, već nasleđu prošlosti koje se uvlači u društvenu strukturu preko bitnih obeležja klasne podele rada. Mada navodi više atributa ove podele, Šuvar se opredeljuje za podelu rada na stvarno proizvodni i neproizvodni kao glavnu odrednicu klasne podele društva na radničku klasu i »kontraklasu«.⁸⁴ Radnička klasa je u najamnom odnosu prema kontraklasi jer ova egzistira na podlozi državnog ili grupnog monopola vlasti pa je u stanju da određuje veličinu i način raspodele viška rada koji stvara proizvođačka klasa. Osim dveju osnovnih klasa, autor identifikuje i treću — klasu sitnih proizvođača s vlastitim sredstvima proizvodnje — čija se glavina ni po čemu ne razlikuje od radnika sem po svojinskom statusu. Samo mali deo sitnih vlasnika koji unajmljuje tuđu radnu snagu čini ostatak klase najamnih vlasnika.

Podela radnika na umne i fizičke koja je navedena u teorijskom okviru kao bitno obeležje klasne podele rada ne nalazi mesto u postupku utvrđivanja klasnih grupacija. Usled toga, Šuvarov pojam radničke klase dobija na obimu jer obuhvata i sve nemanuelne radnike — tehničku inteligenciju, službenike i rukovodioce — koji u proizvodnji i raspodeli stiču dohodak po učinku. Svi drugi umni radnici koji u proizvodnji materijalnih dobara i usluga ne dele radnički položaj jer su im dohodi fiksni, ne pripadaju radničkoj klasi već kontraklasi, skupini neproizvodnih radnika koju autor kasnije naziva »srednjim slojevima« ili »srednjom klasom«.⁸⁵ Ta privilegovana srednja klasa i ne liči na klasu u uobičajenim značenjima. Ona je heterogena kompozicija različitih slojeva koju od radničke

82. O tome postoji šira literatura. Vid. na primer.: S. Šuvar, *Sociološki presjek jugoslovenskog društva*, Skolska knjiga, Zagreb, 1970, s. 19–26; Đ. Uskoković, *Sociologija i društvena nejednakost*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1973; M. Popović, »Teorijske pretpostavke i pojmovni elementi istraživanja«, u: M. Popović i sar., *Društveni slojevi i društvena svest*, IDN, Beograd, 1977, s. 23–28; M. Ristić, *Promene društvene strukture i srednji slojevi u jugoslovenskom društvu*, dipl. rad, Filozofski fakultet u Beogradu, 1981; D. Sekulić, »O pristupima izučavanju stratifikacione strukture jugoslovenskog društva«, *Sociologija*, 1/1983, itd.

83. S. Šuvar, *Sociološki presjek jugoslovenskog društva*, naved. delo.

84. S. Šuvar, *ibid.*, s. 11–16. Pojmove proizvodnog rada i kontraklasne Šuvar preuzima od A. Dragičevića uz male promene njihovog značenja: pojam stvarno proizvodnog rada je nešto proširen, čime je i pojam »kontraklasne« automatski sužen. Vid., A. Dragičević, *Reforma i revolucija*, Narodne novine, Zagreb, 1968, s. 25–53.

85. S. Šuvar, »Srednji slojevi' ili 'srednja klasa' u jugoslovenskom socijalističkom društvu«, *Marksiističke sveske*, Sarajevo, 1–2/1972.

klase odvajaju i drugi klasni kriterijumi: privatno vlasništvo nad uslovima proizvodnje, monopol političke moći, monopol preduzetničke funkcije u uslovima grupnog vlasništva, monopol intelektualnog rada, itd. Privilegovani srednji slojevi obuhvataju više skupina koje se, izgleda, međusobno razlikuju prema vrsti monopola koji je dominantan u održavanju njihovog društvenog položaja: sloj privatnih preduzetnika, sloj rentijera i mešetara (teško prepoznatljiv sloj koji svoju finansijsku moć zasniva na trgovini, mitu, špekulaciji i sl.), sloj političko-upravne birokratije koji dominira, sloj poduzetničko-poslovne birokratije koji vrši upravljanje proizvodnjom i sloj kulturnih stvaralaca i reproduktivne inteligencije u oblasti nauke, umetnosti, obrazovanja, masovnih medija, itd.

U opisu interesa, mentaliteta i svesti srednjih slojeva Šuvar podvlači njihov konformizam, samoživost i grabežljivost. Pošto su dobro situirani, ovi slojevi se plaše svakog društvenog rizika koji bi im, eventualno, doneo nesigurnost i socijalnu degradaciju. Njihov društveni položaj i na podlozi toga oblikovan mentalitet ne dovode ih u nepomirljive antagonističke odnose s radničkom klasom, ali ih stavljaju u situaciju da blokiraju svaku radikalniju društvenu promenu.⁸⁶

Šuvarova polazna pretpostavka o klasnim atributima podele rada kao činocima klasnog diferenciranja u jugoslovenskom društvu neosporno stoji, ali dodatna teza da je takva podela rada ostatak prošlosti ne doima se ubedljivo. Objašnjavanje osnova društvenog diferenciranja isključivo faktorima nasleđa zatvara onu teorijsku perspektivu iz koje se mogu sagledati opšte tendencije i posebni faktori koji, iz suprotnosti unutar novog načina proizvodnje, uzrokuju raslojavanje društva. Kriterijum klasne podele ljudi na proizvodne i neproizvodne suviše je precenjen u odnosu na podelu fizički — umni rad. Posledica toga je odveć široko određenje radničke klase unutar koje su prikrivene značajne podele. Drugi problem ove koncepcije odnosi se na nedoslednu primenu drugog bitnog kriterijuma klasnosti — monopola vlasti, usled čega izostaje preciznije određenje »kontraklasne« ili hijerarhijskog poretka srednjih slojeva. Različiti monopol kao dodatni kriterijumi klasnog razvrstavanja nisu adekvatno vrednovani, pa se zato dešava da se izjednačuje monopol političke moći sa ostalim vrstama monopola. Sâm atribut neproizvodnog rada ne može od konglomerata stvoriti klasnu celinu, pa se klasni sastav svodi, u stvari, na jednu osnovnu klasu okruženu nizom različitih slojeva. Ako se tome doda tvrdnja da nema nepomirljivih antagonističkih odnosa između privilegovanih srednjih slojeva i radničke klase, onda se postavlja pitanje da li je radnička klasa zaista klasa u marksističkom značenju ovog pojma ili je takođe konglomerat različitih slojeva koji se, kao skupina, značajnije razlikuju od privilegovanih srednjih slojeva i stoga zauzimaju donji deo stratifikacijske lestvice.

Klasni karakter socijalnog diferenciranja koje poprma oblik dveju različito smeštenih klasa pronalaze i drugi istraživači koji takođe polaze od Marxove teorije društvene strukture i socijalne dinamike. Kod Ivana Kuvačića i Milana Kangrga izložena je predstava protivrečne i dinamične društvene celine u kojoj se osnovna linija sukobljavanja povlači između radničke klase i srednje klase. Ali, za razliku od Šuvara, Kangrga i Kuvačić koriste drugačiji metodološki pristup da bi utvrdili osnovne elemente i temeljnu protivrečnost klasnog sastava jugoslovenskog društva. Kod oba autora težište analize klasa i klasnih sukoba pomereno je s ravni produk-

86. *ibid.*, s. 82–95.

cionih odnosa na područje kulture, posebno ideologije, interesa, morala i psihologije. Ispitivanjem ideološkog profila jugoslovenske srednje klase oni nastoje da izdvoje osnovna obeležja klasne identifikacije i klasnog razgraničenja. U odnosu na Szczepanskog i Katza oni su dosledniji u primeni Marxove teorije klase: klasno društvo kao protivrečna i dinamična celina predstavlja se dvoklasnim obrascem, a ne hijerarhijskim poretom društvenih grupa. Umesto Šuvarovog konglomerata srednjih slojeva, ovde se identifikuje, unutar sebe višestruko diferencirana, klasa čije je osnovno obeležje jedinstvenost interesa i aktivnosti u borbi protiv radničke klase i levo orijentisanih pokreta. Ova karakteristika jugoslovenske srednje klase, koja je u usponu i čija ideologija postaje dominantna, čini je sličnom srednjoj klasi kapitalističkog društva. Ali osim sličnosti u stavovima prema progresivnim klasama i pokretima, naša srednja klasa ispoljava slične crte s njenim kapitalističkim pandanom i u sferi ekonomije i u sferi politike. Jugoslovenska srednja klasa insistira na tehničkom napretku, produktivnosti rada, podizanju materijalnog standarda i povećavanju potrošnje. Slično kapitalističkoj, i naša srednja klasa zahteva jačanje državnosti, organizovanosti, reda i poretka.⁸⁷

Međutim, uza sve navedene sličnosti, jugoslovenska srednja klasa pokazuje u obrascima ponašanja i niz specifičnosti koje je izdvajaju od drugih srednjih klasa. Oba autora pronalaze razlike u crtama mentaliteta, ideologije i praktičnog delanja i objašnjavaju ih posebnim okolnostima njenog nastanka i uobličavanja. Kangrga ističe njenu permanentnu potrebu da maskira svoje samožive, gramzive interese ideologijom revolucionarnog pokreta čijom zaslugom je i došla do privilegovanog položaja. Kuvačić naglašava neukorenjenost naše srednje klase u kontinuitetu tradicije što, inače, obeležava kapitalističku srednju klasu. Naša srednja klasa, uglavnom, nije ostatak prošlosti, već novi proizvod sastavljen od pripadnika različitog socijalnog porekla. Mada postoje jake tendencije oživljavanja oblika »stare srednje klase« — u koju spadaju zanatlije, slobodne profesije, ostaci sitne buržoazije — glavni su srednje klase čini »nova srednja klasa« koja daje posebna obeležja ideologiji.⁸⁸ U poslednje vreme nova srednja klasa se naglo razvija čemu znatno doprinosi slobodnije delovanje tržišnih odnosa tako da se, prema Kuvačiću, može govoriti o »neproizvodno-parazitskom bumu« ove društvene grupe, za koju je kapitalistički napredak ostao, više ili manje, skriven uzor napretka.⁸⁹ Njena potrošačka psihologija buja, a skorojevički apetiti za naglim bogatjenjem vode masovnom kršenju pravnih i moralnih normi. U sticanju bogatstva naša srednja klasa nije ograničena privatnom svojinom i tržišnim odnosima koji kapitalističku srednju klasu prisiljavaju na racionalnije ekonomsko ponašanje. Osećajući se nesigurnom, naša srednja klasa nastoji da sadašnji trenutak maksimalno iskoristi za svoje materijalno situiranje ne misleći, pri tome, na bilo kakvu dugoročnu perspektivu razvoja. »Njena mnogobrojnost i položaj u privrednim, političkim, upravnim, trgovačkim i raznim društvenim organizacijama, a posebno u sredstvima masovnih komunikacija, osiguravaju moć i utjecaj koji u postojećim uvjetima ravnoteže snaga nije moguće neutralizirati na duže vrijeme.«⁹⁰ Moć klase učvršćuje se njenom spregom

87. M. Kangrga, »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslovenske srednje klase«, *Praxis*, 3—4/1971; I. Kuvačić, »Ideologija srednje klase«, *Praxis*, 3—4/1972; I. Kuvačić, *Sukobi*, Razlog, Zagreb, 1972.

88. I. Kuvačić, »Ideologija srednje klase«, *ibid.*, s. 368.

89. I. Kuvačić, *Sukobi*, *ibid.*, s. 95—107.

90. *ibid.*, s. 188.

sa upravnom i političkom elitom koja, u interesu obezbeđenja svoje pozicije, traži oslonac u grupacijama srednje klase i njihovim interesima. Da bi neutralizovala klasnu borbu i unapredila privatni interes, srednja klasa u svom ideološkom programu zamenjuje vrednosti i ciljeve, što se posebno ispoljava u okretanju prošlosti, tradiciji i nacionalizmu. Tako se, umesto ciljeva i vrednosti revolucionarnog pokreta, nacionalizam uvlači u jezgro ideologije srednje klase i postaje njeno bitno obeležje.

U odnosu na Šuvarovu koncepciju klasne strukture, Kuvačićev dihotomni model saobraćeniji je Marxovoj teoriji: društvo se sastoji od dve, asimetrično postavljene i antagonističke klase čije sukobljavanje može biti, u većoj ili manjoj mjeri, modifikovano delovanjem dominantne ideologije. Klasna podela ne ide linijom koja razdvaja proizvodni od neproizvodnog rada niti granicom između privatnih vlasnika i »nevlasnika« sredstava za proizvodnju, već se proteže između posjednika moćnih i posjednika subalternih društvenih položaja. Pojam klase prilično je sužen svođenjem njegovog sadržaja na ideološki komponentu. Takav postupak izoštrava analitičku optiku u posmatranju fenomenološke ravni na kojoj se ispoljavaju manifestni i latentni sadržaji svesti i mehanizmi njihove transformacije. Ali, on istovremeno otežava identifikaciju postulirane srednje klase koja se teško prepoznaje u heterogenom socijalnom supstratu koji pokriva. Suprotstavljanje radničkoj klasi na području ideoloških sukoba nije dovoljan kriterijum za uključivanje različitih, često suprotstavljenih, grupa u jednu klasnu celinu. Pridržavanje dihotomne sheme neminovno vodi teorijskom zapostavljanju značaja vertikalnih podela koje, većom ili manjom snagom, zasecaju frontalnu osu sukobljavanja. Etničke i regionalne podele koje karakterišu jugoslovensko društvo stvaraju različite ideološke orijentacije kod pripadnika srednje klase tako da unutarklasni sukobi mogu biti relevantniji za objašnjavanje društvenih promena od međuklasnih napetosti i konflikata. Različite prakse društvenog zatvaranja koje sprovode moćne grupe tzv. srednje klase uzrokuju unutrašnja diferenciranja radničke klase i njenu neorganizovanost u tolikoj mjeri da se opravdano može postaviti pitanje njenog »klasnog statusa«. Svaka teorija koja hoće klasnim sukobom da objašnjava društvenu dinamiku u višestruko izdvojenom socijalnom prostoru izvrnuta je opasnosti da, otkrivajući jednu, previdi drugu, često značajniju stranu pojave.

Gledišta o klasnom sastavu jugoslovenskog društva ostavljaju otvorenim pitanje u kojoj mjeri teorijske predstave o klasnim podelama izražavaju bitne podele društvenih grupa u stvarnosti? Problem nije samo u tome što nacionalne podele presecaju klasne, već i u pomanjkanju važnih klasnih obeležja kod osnovnih grupa unutar relativno homogenog etničkog prostora — nema zajedništva interesa, jedinstvene političke organizacije i klasne borbe širih razmera. Ukoliko je stanje društvenih odnosa takvo da »individue ne moraju da vode zajedničku borbu protiv neke druge klase«, već parcijalnim aktivnostima unutar fabrika unapređuju svoje uskogrupne interese, onda se pre radi o potencijalnim klasama ili kvazi-klasnim grupacijama nego o realno egzistirajućim klasama. Ustrojstvo globalne organizacije društva, karakter produkcionih odnosa i sastav radništva otežavaju prerastanje ekonomskog pokreta u široko organizovan politički pokret s jasno formulisanim programom klasne borbe.

Posebne okolnosti u kojima se odvija socijalno diferenciranje u jugoslovenskom društvu uticale su na stvaranje drugačijih gledišta o prirodnoj socijalnoj strukturi. Prema jednoj grupi shvatanja, jugoslovensko društvo

nije stabilizovana klasna formacija pa, shodno tome, nema ni »čiste« klasne strukture. Ono je u fazi stalne društvene mene koja vodi postepenoj smeni klasnim elementima prožetog grupisanja s besklasnim profesionalnim podelama ljudi. Drugi istraživači socijalne strukture takođe utvrđuju postojanje mešovitenih oblika klasnog i slojnog diferenciranja, ali pri tome ne nalaze linije klasne polarizacije i konfrontacije. Ovde ćemo prikazati gledišta Mirolava Pečujlića i Mihaila Popovića u čijim istraživanjima se analizira i položaj srednjih slojeva u jugoslovenskom društvu.

M. Pečujlić ističe dva bitna obeležja socijalnog diferenciranja u jugoslovenskom društvu. To su vrsta svojine nad sredstvima za proizvodnju i na osnovu toga oblikovana specifična uloga društvenih grupa u procesu društvene reprodukcije.⁹¹ Prema karakteru svojine obrazuje se i poseban tip društvenog grupisanja: privatnosvojinski odnosi su podloga klasnog grupisanja koje karakteriše stabilizovane strukture prethodnih formacija, državna svojina uslovljava birokratsko grupisanje prisutno u ranoj fazi socijalizma, a konstituisanje društvenosvojinskih odnosa osnov je socio-profesionalnog grupisanja koje odgovara samoupravnoj društvenoj strukturi. Utkidanjem privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, kao i s njom povezane eksploatacije tuđeg rada i upravljanja ljudima, nestaju najdublje egzistencijalne nejednakosti. Menjanjem produkcionog odnosa menja se i karakter društvenih grupa koje, površno posmatrano, zadržavaju slična mesta u podeli rada kao što je to slučaj i u klasnoj formaciji. Međutim, ako se dublje sagleda novi način proizvodnje, zapaža se promena karaktera osnovnih grupa. Tako, na primer, birokratija kao upravljačka grupa nije klasa već kvazi-klasna grupacija jer »ima monopol upravljanja ali ne na osnovu sopstvenog svojinskog prava, već na osnovu delegacije prava. Birokratija nema sopstvenu ekonomsku bazu zasnovanu na ličnoj svojini, pa otuda ni istorijski trajno i stalno mesto u produkcionom odnosu, kao klasične klase.«⁹² Zbog takvog društveno-ekonomskog položaja birokratija može da utiče na revolucionarni preobražaj društvenih odnosa kao što ih može gurati u pravcu klasne restauracije, što zavisi od odnosa snaga revolucije i restauracije. Kako je odnos ovih snaga promenljiv u toku socijalističkog preobražavanja društva, to su promenljivi i oblici stratifikacijskog sastava.

Polazeći od navedenih teorijskih pretpostavki, Pečujlić istražuje strukturalne promene u posleratnom jugoslovenskom društvu i konstatuje da postoje tri perioda sa odgovarajućim načinima stratifikovanja: revolucionarna faza, faza restauracije klasnih obeležja društvene strukture i period uvođenja samoupravljanja koje, zavisno od progresivnih snaga, stvara pretpostavke za proces profesionalnog grupisanja.⁹³ U svim fazama razvoja prepoznatljive su osnovne skupine socioprofesionalne strukture: birokratija (u prvom periodu naziva se rukovodeći kadar), srednji slojevi, radnička klasa i seljaštvo. Njihove funkcije ostaju u osnovi iste u posmatranom razdoblju, ali se menjaju distance i odnosi između grupa. U ranoj fazi rukovodeći kadar eliminiše eksploatatorsku klasu i vrši ujednačavanje društveno-ekonomskog položaja širokih slojeva stanovništva. Elita je otvorena grupa koja sledi ciljeve izgradnje novog, besklasnog društva. Ona izvodi program ekstenzivne industrijalizacije što stvara potrebe za obim-

91. M. Pečujlić, *Klase i savremeno društvo*, Savremena administracija, Beograd, 1967; »Promene u strukturi jugoslovenskog socijalističkog društva«, u: *Marksiistička teorija o društvu*, Naučna knjiga, Beograd, 1976.

92. M. Pečujlić, *Klase i savremeno društvo*, ibid., s. 87.

93. M. Pečujlić, »Promene u strukturi jugoslovenskog socijalističkog društva«, ibid., s. 299—341.

nom regulacijom, koordinacijom i prenosom informacija. Na toj osnovi formira se široka lepeza grupacija između radnika, neposrednih proizvođača i upravljačkih vrhova, koju Pečujlić naziva srednjim slojevima. Prispadnici srednjih slojeva nisu upravljači državnosvojinskim monopolom, već transmisija nove vlasti — izvršiocu stručnih, administrativnih i pomoćnih delatnosti. S obzirom na funkcije i nivo stručnosti dele se na rutinsko i više činovništvo te poseban srednji sloj tehničke inteligencije.

Neposredno proizvođački slojevi — radništvo i seljaštvo — podvrgnuti su u ovoj fazi radikalnim promenama. Oko jezgra radničke klase, koje sačinjavaju stari majstori čiji je društveni položaj u svim dimenzijama bitno poboljšan, formira se sloj nekvalifikovanih radnika, regrutovan sa sela i obeležen izraženim crtama najamne psihologije. Unutar seljaštva, koje je bilo oslonac revolucije, zbiva se proces ujednačavanja ekonomskih položaja. Likvidirana je seoska buržoazija, a merama preraspodele zemljišnog fonda i poreskom politikom poboljšan je položaj seoskog proletarijata. Karakteristično obeležje stratifikacijske strukture ranog perioda jeste smanjivanje distanci u pogledu dohotka, ugleda i moći između srednjih slojeva i viših radničkih slojeva. To se posebno ispoljava u povećavanju političke moći stručnih radnika i smanjivanju moći tehničke inteligencije u procesu odlučivanja. Između činovništva i radnika gotovo su izbrisane razlike u pogledu plata, radnog vremena i odgovornosti u izvršavanju radnih zadataka.⁹⁴

Međutim, ova idila, prema Pečujliću, vrlo brzo nestaje i proces transformacije socijalne strukture ulazi u fazu naglašenog diferenciranja koje pokazuje obnovu klasnih obeležja i povećavanje distanci između društvenih slojeva. »Grupacija profesionalnih upravljača pokazuje po svom objektivnom položaju izrazitu tendenciju preobražaja u sloj birokratije, »posednika države«.⁹⁵ Ona brani državnu svojinu, ali kao izvor svoje moći, svoje legitimnosti. Koncentracija moći na vrhu lišava proizvođače bitnijeg uticaja i kontrole, a razlike u dohotku se šire. Izjednačavanje društvenih položaja činovnika i radnika biva blokirano, a srednji slojevi koji naglo rastu uzdižu se na stratifikacijskoj lestvici iznad radnika. Inferioran položaj poljoprivredne delatnosti utiče na proširivanje i produbljivanje jaza između sela i grada tako da se ekonomsko stanje seljaštva naglo pogoršava.

Zahuktali proces birokratskog grupisanja sa crtama ograničenog klasnog diferenciranja nije bitno zaustavljen ni u periodu uvođenja samoupravljanja. Na osnovu protivrečnosti između samoupravljanja i birokratizma formirala se specifična hibridna tvorevina — spoj decentralizovanog birokratizma i parcijalnog samoupravljanja. Snažna tehnokratska restauracija izražava se na planu socijalne stratifikacije u tri relativno osamostaljene i moćne grupe: politički vrh, finansijska i industrijska tehnokratija. U preraspodeli ekonomske moći (ukidanje centralizovanih investicionih fondova) nisu profitirali niži slojevi, već su ojačali decentralizovani republički politički centri koji su odigrali ulogu babice u rađanju »birokratskog kapitala«. »Međutim, socijalni nosilac koji se uzdigao na talasu ove tendencije nije jedinstvena »nova klasa«. To je neobično razučena formacija različitih boja i interesa, konglomerat slojeva povlašćenih u odnosu prema osnovnom proizvođačkom sastavu, posebno prema indu-

94. Ibid., s. 309—313.

95. Ibid., s. 315.

strijskim radnicima.⁹⁶ Slično Šuvaru, Pečujlić u ovu skupinu uključuje sve one društvene grupacije koje poseduju privilegije u prisvajanju društvenog bogatstva: političku birokratiju, dobrostojeće slobodne profesije, deo reproduktivne inteligencije, tehnokratiju, tanak sloj »radničke aristokratije« i razne vrste špekulanata i mešetara. Između tehnobirokratije, čiji izvor moći počiva na sprezi vlasti i novca, i srednjih slojeva pomućuje se jasna linija razdvajanja. Ipak, Pečujlić podvlači da se vodeći društveni sloj ne sme poistovećivati s tehničkom inteligencijom, nosiocem stručnog rukovođenja, jer je ovaj kadar, kao i radnici, subordinisan u hijerarhiji vladanja. Položaj u strukturi moći koji imaju radnici i tehnički kadar nije čvrsto povezan s njihovim mestom u raspodeli dohotka. Moćne grupe u dobrostojećim organizacijama nastoje da prošire bazu svog vladanja pa u tu svrhu proširuju privilegije na srednje i niže slojeve. Time se vrši prelivanje viška rada i uspostavlja eksploatacija između delova proizvođačkog sastava.

Pod takvim okolnostima sastav skupine privilegovanih grupa postaje složen i nestabilan, što se odražava i na heterogenost njenih interesa i ideoloških orijentacija. Za razliku od Kuvačića, Pečujlić ne nalazi bitno ideološko obeležje koje bi omogućilo teorijsko svrstavanje ovih grupacija u novu društvenu klasu. Privilegovani slojevi su interesno pocepani, politički i moralno heterogeni, i uz to formiraju izrazito divergentne ideološke poglede.

Raslojavanje u društvenom sektoru prati sličan proces u redovima sitnih vlasnika proizvodnih sredstava. Stihijnim delovanjem robne proizvodnje uzdrman je revolucijom iskovan socijalni savez između radnika i tradicionalnih srednjih slojeva. Deo privatnika u gradovima naglo se bogati, a svoju ekonomsku moć zasniva na nelegalnoj eksploataciji »lutajuće radne snage«. Kao i Šuvar, i Pečujlić ističe bujanje sloja mešetara i špekulanata koji neproizvodno obrću pozamašan kapital u vidu nekretnima i novčanih sredstava. Ovim grupama pridružuje se i sloj bogatih seljaka koji su se okrenuli tržištu i započeli kidanje veza s društvenim formama priređivanja.⁹⁷

Prateći rastezanje i stezanje harmoničke socijalne stratifikacije, Pečujlić iznosi pretpostavku da će eventualna nadmoć snaga restauracije izazvati obnovu klasne podele rada i klasne strukture. Ukoliko se to dogodi, započeta tendencija raslojavanja oblikovaće panoramu socijalnih grupa u kojoj će biti jasno prepoznatljive: radnička klasa diferencirana na slojeve industrijskih radnika, radnika-seljaka i najamnih radnika u privatnom sektoru; siromašno seljaštvo; konglomerat srednjih slojeva sastavljen od privatnih sopstvenika u gradu, masovnog dela nemanuelnih radnika (slobodne profesije, stručnjaci i činovnici) i srednjih slojeva na selu; te najzad, osnovni nosioci političko-ekonomskog monopola. U suprotnom slučaju, ako prevagne samoupravljanje, odvijaće se proces približavanja niza slojeva industrijskim radnicima zbog ujednačavanja socijalnih temelja njihove egzistencije.⁹⁸

Pojedini rezultati Pečujlićeve analize u skladu su s ranije iznetim ocenama o nekim opštim tendencijama klasnoslojnog strukturisanja socijalističkih društava. Pre svega, pokazuje se da ubrzana industrijalizacija nameće vertikalni sklop društvene podele rada u kojem su grupe koje

96. Ibid., s. 329.

97. Ibid., s. 331-332.

98. Ibid., s. 340.

obavljaju razmravljeni, konkretizovani rad jasno razdeljene od upravljačke elite koja vrši opšti rad — sintetsku funkciju u koordinaciji raznovrsnih oblika kooperacije. Međutim, polarizaciju stanovništva na upravljačku elitu i bezuticajnu masu ne prati i odgovarajući raspored grupa u raspodeli društvenog bogatstva. Umesto dihotomnog distributivnog obrasca postepeno se formira stupnjeviti obrazac koji se ne poklapa strogo ni s raspodelom moći, niti s profesionalnom podelom zaposlenih, a ne ide striktno ni linijom koja deli radnike od srednjih slojeva. Decentralizacija političke vlasti i ekonomske moći i delovanje tržišta zasjecaju navedene podele i stvaraju složen i nestabilan poredak grupa u odnosima raspodele. Ipak, ova složena diferencijacija ekonomskih položaja ne može da odstrani i prikrije tendenciju sve većeg razdvajanja društvenih položaja službenika i radnika. Uz ove opšte tendencije u oblikovanju društvene stratifikacije Pečujlić ukazuje i na specifičnost strukturalnih promena u jugoslovenskom društvu — decentralizacija vlasti i uvođenje samoupravljanja nisu stvorili egalitarniji obrazac raspodele društvene moći između tehnobirokratije i drugih društvenih slojeva. Umesto toga, stvoren je pluralitet interesno podeljenih upravljačkih vrhova koji, radi jačanja i širenja baze svoje moći, obezbeđuju privilegije delovima nižih slojeva i tako ih čine još heterogenijom skupinom.

Pečujlićevo određenje osnovnih grupa socijalne strukture i njihovih međudnosa slično je stratifikacijskom obrascu poljskog društva koji je dao Wesolowski. Značajnija je razlika u tome što Pečujlić uže definiše vladajući sloj birokratije, odnosno tehnobirokratije koji se po funkciji u društvenom sistemu i strukturi gotovo podudara s Katzovom vladajućom klasom. Međutim, Pečujlić ne drži da je birokratija klasa i pored toga što, zahvaljujući svome položaju, koncentriše izuzetno veliku društvenu moć i kontroliše privredne tokove. Birokratija je prema ovom stanovištu kvazi-klasna grupacija različita od »klasičnih vladajući klasa«. Uvažavajući razlike koje neosporno postoje između birokratije u socijalističkom društvu i buržoazije u kapitalizmu, Pečujlić je poricanje prave klasnosti birokratije zasnovao na preteranom uvažavanju privatnosvojinog odnosa u određenju klasnog karaktera društva. Utkidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju i stvaranje državne, odnosno društvene svojine ne znači i automatsko eliminisanje dva bitna elementa svojinskog monopola — vladanja nad ljudima i eksploatacije tuđeg rada — što i sâm autor konstatuje u analizi procesa socijalne diferencijacije u jugoslovenskom društvu. Za odgovor na pitanje da li je birokratija društvena klasa nije dovoljno koristiti samo kriterijum zakonski određene privatne svojine, već je nužno uzeti u obzir i monopol vlasti i odnos dominantne grupe prema potčinjenim grupama u društvenom sistemu. Ukoliko se ovi elementi adekvatno ocene, onda proizlazi da birokratija u postojećim socijalističkim društvima nije klasa, ali ne zbog toga što nema lične svojine kao ekonomske osnove svoje moći ili zbog, navodno, nestabilnog mesta u produkcijom odnosu, već usled toga što naspram sebe nema potpuno neprivilogovanu, organizovanu i suprotstavljenu veliku društvenu grupu koja bi, na nivou globalnog društva, vodila frontalnu borbu za promenu načela distributivne pravde.

Između tehnobirokratije i raslojenog radništva Pečujlić identifikuje heterogen agregat srednjih slojeva za čije razvrstavanje ispravno koristi više kriterijuma. Mada su i gornje i donje granice ove skupine nejasno omeđene, analiza pokazuje da se srednji slojevi odvajaju od tehnobirokratije, ne samo prema svom malom uticaju, već i prema funkcijama stručnog ru-

kovođenja i obavljanja administrativnih poslova. U odnosu na niže manuelne slojeve granica se povlači prema podeli rada na umni i fizički i prema različitim funkcijama u procesu proizvodnje. Za određivanje srednjeg statusa delova sitnih vlasnika proizvodnih sredstava koriste se različita poseda i ekonomska moć u tržišnim odnosima. Koristeći takva merila, Pečujlić je u srednje slojeve uključio i bogatiji sloj seljaka što nije bio slučaj kod drugih istraživača stratifikacije socijalističkih društava čija smo shvatanja izlagali. Ovo proširivanje srednjih slojeva u jugoslovenskom društvu ne proizilazi toliko iz različitih teorijskih pristupa, koliko iz prirode same pojave: slobodnije delovanje tržišta omogućuje takvo pomeranje dela seljaštva na skali prihoda da ih ekonomska moć kvalifikuje za ulazak u grupaciju srednjih slojeva.

Pečujlić iznosi zanimljiva zapažanja o sastavu i mentalitetu pojedinih grupa, ali njihovo diferenciranje smešta u faze socijalnog grupisanja koje su preterano spregnute s promenama vrednosno-normativnog obrasca. Birokratsko grupisanje, označeno kao prelazna faza ka socioprofesionalnom diferenciranju, ne doima se kao »privremena faza« okoštavanja (klasne podele rada, već pre (kao početak trajnijeg procesa društvenog raslojavanja koji je inherentan svim socijalističkim društvima. Ispod nivoa na kojem vode borbu sociološki neidentifikovane snage revolucije i restauracije nazire se, u stvari, dublja protivrečnost između neprevladanog klasnog oblika podele rada i povremenih, ograničenih intervencija upravljačkih grupa usmerenih na njegovu izmenu. Dosadašnja iskustva socijalističkih zemalja pokazuju da su takvi zahvati ograničenog dometa, posebno u situaciji kada se podupire brzi privredni rast i efikasna ekonomija.

Pečujlićevo gledište o prelaznom i hibridnom karakteru društvenog grupisanja (koje rezultira u složenoj stratifikacijskoj strukturi nije usamljeno u jugoslovenskoj sociologiji. Znatno broj sociologa koji se na izvestan način bave istraživanjem socijalne strukture savremenog jugoslovenskog društva konstatuju niz specifičnosti u položaju osnovnih društvenih grupacija i u njihovim međusobnim odnosima. Osobnosti socijalnog strukturisanja teorijski se više osvetljavaju u onim istraživanjima u kojima se težište analize klasnoslojnog sastava pomera s nivoa normativnih promena na ispitivanje odnosa društvene moći i deobe društvenog rada. Iz takve perspektive se pokazuje da nacionalizacija sredstava za proizvodnju ne podrazumeva i ukidanje svojine kao monopola u odlučivanju o uslovima proizvodnje i načinu raspodele sredstava. Osim toga, uviđa se da profesionalna podela rada postaje sve samostalniji izvor novih oblika socijalnog diferenciranja u socijalističkom društvu. Prema gledištu Mihaela Popovića osnova socijalnog diferenciranja ljudi u periodu »državnog socijalizma« je mešovito klasnoslojno (karakter. Osnovne društvene grupacije i njihovi međudodnosi zadržavaju klasna obeležja u izvesnoj meri, ali istovremeno poprimaju karakteristike neklasnog tipa, pa se klasni sastav društva postepeno transformiše u novi oblik društvene stratifikacije.⁹⁹ Mešoviti karakter socijalne diferencijacije objašnjava se specifičnim obeležjima načina proizvodnje u socijalističkom društvu čiji su produktivni odnosi znatno modifikovani revolucionarnim promenama. Izvršena je nacionalizacija sredstava za proizvodnju pa je državni kapital postao glavna političko-ekonomska sila, a upravljačka grupa je koncentrisala političku i ekonomsku moć u svojim rukama. Time, međutim, ustanova vlasništva, shvaćena

99. M. Popović, *Problemi društvene strukture*, BIGZ, Beograd, 1974, s. 209–231; M. Popović, »Teorijske pretpostavke i pojmovni elementi istraživanja«, u: M. Popović i sar., *Društveni slojevi i društvena svest*, IDN, Beograd, 1977, s. 23–41.

u sociološkom smislu, nije izgubila izuzetan značaj za konstituisanje strukture socijalističkog društva. Klasičan majamni odnos radništva je likvidiran, ali se, usled nejednake raspodele društvene moći, zadržava novi oblik subordinacije radnika otuđenim centrima političke i ekonomske moći.¹⁰⁰ S druge strane, menja se i značaj društvene podele rada i na njoj zasnovane profesionalne pokretljivosti za proces društvene diferencijacije. Odvajanje profesionalne strukture, njenih kriterijuma i principa od klasnoslojnog sastava i njegovih barijera, što je karakteristično za industrijska društva, postaje u socijalističkom društvu važan faktor novog tipa socijalne diferencijacije.¹⁰¹

Na podlozi novog načina proizvodnje oblikuje se nova socijalna struktura čiji osnovni elementi nisu društvene klase u onom smislu kako su ih definisali K. Marx i V. I. Lenjin. Umesto »klasičnih klasa« obrazuju se posebni društveni slojevi koji se, prema Popovićevom mišljenju, razlikuju od klasa kao fundamentalnog oblika slojevitosti. Pripadnici ovih slojeva ne razlikuju se, kao vlasnici i nevlasnici sredstava za proizvodnju, već prvenstveno po tome što zauzimaju različita mesta u društvenoj podeli rada na datom stupnju istorijskog razvitka društva. Specifična razlika koja deli ove slojeve od društvenih klasa i ostalih slojeva (u širem i užem značenju pojma sloja) jeste, dakle, njihova društvena uloga (funkcija) koju obavljaju u datom društvenom sistemu. Privredne i političke elite u modernim društvima spadaju u ovu vrstu slojeva i, zbog svoje specifične uloge, ne mogu se izjednačiti ni sa klasama niti, pak, sa slojevima kao frakcijama klasa.¹⁰² Odnose između ovih slojeva ne karakteriše primarno eksploatacija, mada se ne isključuje prisustvo njenih elemenata. Bitno obeležje njihovih međudodnosa jeste profesionalna i s njom povezana društvena nejednakost koja se razlikuje od klasnih suprotnosti. »Slojevi u međusobnom odnosu nisu antagonističke, konfliktne grupe kao klase, mada u klasnom društvu mogu svojim ponašanjem da izražavaju na određen način konfliktne klasne interese i odnose.«¹⁰³ Iz nejednakih funkcija ovih slojeva proizilazi i njihovo različito mesto u raspodeli društvene moći. Društvene grupacije koje svoj položaj zasnivaju na različitim funkcijama i različitim posedovanju ekonomske i političke moći »karakteristične su za klasnu transformaciju modernog industrijskog kapitalističkog društva zbog temeljnih promena koje se zbivaju sa svojim i društvenom podelom rada.«¹⁰⁴

U periodu »državnog socijalizma« klasna struktura u značajnoj meri poprima oblike nove slojne strukture u kojoj klasne suprotnosti ustupaju mesto novom tipu slojnih nejednakosti. Ove nejednakosti između slojeva karakteriše prvenstveno njihov rang u hijerarhijskom sistemu društvenih funkcija, a ne sukobljenost koja bi proizlazila iz različitih položaja u strukturi svojinskih odnosa. Zbog promena svojinskih odnosa, dinamične podele rada i sve naglašenije profesionalne pokretljivosti »društveni položaj slojeva u socijalizmu nije više klasno čist nego klasnoslojno heterogen. Osnova socijalne diferencijacije sadrži još uvek elemente neprevaziđene klasne

100. M. Popović, *Problemi društvene strukture*, ibid., s. 227.

101. M. Popović, ibid., s. 228.

102. M. Popović, »Teorijske pretpostavke i pojmovni elementi istraživanja«, ibid., s. 34.

103. Ibid., s. 34.

104. Ibid., s. 34–35.

suprotstavljenosti (elemente najamnog odnosa) i istovremeno (karakterističke slojne nejednakosti novog tipa).¹⁰⁵

Na osnovu iznetih pretpostavki Popović zaključuje da postoje tri bitne komponente koje određuju položaj slojeva u stratifikacijskoj strukturi: mesto u društvenoj (profesionalnoj) podeli rada, odnos (distanca) prema društveno-političkoj moći (vlasti), uključujući i ekonomsku moć (kao društvenu suštinu svojine, te mesto u raspodeli materijalnog bogatstva koje uključuje i odnos prema privatnoj svojini u privatnom sektoru. Redosled elemenata izražava i njihovu važnost pri konstituisanju društvenih položaja. Mesto u društvenoj podeli rada »ima relativno najveći značaj, jer od toga ko ima kakvu ulogu (funkciju) u društvu zavisi pre svega kakvu će imati ekonomsku i političku moć, a time i kakvo će mu biti mesto u raspodeli materijalnog bogatstva». ¹⁰⁶ Zajednički društveni položaj pripadnika sloja određuje i druga bitna obeležja sloja: zajedničke interese te isti ili sličan način života, odnosno »stil života«. Na osnovama zajedničkog društvenog položaja, zajedničkih interesa i istog ili sličnog stila života oblikuje se i svest slojeva u kojoj su prepoznatljive, manje ili više izgrađene vrednosne orijentacije, odnosno ideologije.

U skladu s iznetim teorijskim pretpostavkama i rezultatima istraživanja socioekonomskih promena u posleratnom jugoslovenskom društvu, ¹⁰⁷ Popović izlaže stratifikacijsku strukturu društva (koja sadrži četiri osnovna sloja i nekoliko podslojeva unutar osnovnih grupacija. Na vrhu je sloj političkih i privrednih rukovodilaca koji uključuje dva uža sloja — profesionalne političare i privredne rukovođioce. Između elitnog sloja i grupacija manuelnih proizvođača smešteni su srednji socijalistički slojevi koji su podeljeni na dve skupine: više i visoke stručnjake u svim oblastima društvenog rada te administrativne i slične rutinske službenike sa srednjom i nižom stručnom spremom. Treći osnovni sloj obuhvata grupacije neposrednih proizvođača koji su u najvećoj meri zadržali obeležja klase (radnička klasa). Poslednje mesto zauzimaju slojevi privatnih sopstvenika sredstava za proizvodnju u koje su uključeni poljoprivrednici, seljaci-industrijski radnici, zanatlije i ostali privatnici. ¹⁰⁸

Elementi izložene stratifikacijske strukture ne tretiraju se kao statističke kategorije ili socijalni agregati u Mahominovom istraživanju, već kao realno postojeće društvene grupe koje liče na Katzove klase ili slojeve Wesolowskoga. Navedeni redosled predstavlja, u stvari, hijerarhijski poređak slojeva u jugoslovenskom društvu koji je izveden na osnovu glavnih komponenti društvenog položaja. »Viši slojevi su oni koji su bliži centrima političke i ekonomske moći, koji imaju po pravilu više obrazovanje, viši dohodak i viši životni standard u celini. Niži slojevi poseduju ova obeležja u manjem stepenu odnosno u manjem obimu». ¹⁰⁹ Od navedenog redosleda jedino odstupaju bogatiji slojevi privatnika čija se velika ekonomska moć ne poklapa s njihovom političkom moći. Međutim, nije samo sličan društveni položaj obeležje koje deli slojeve jugoslovenskog društva. Teorija postulira povezanost društvenog položaja s odgovarajućim interesima, stilovima života i sadržajima svesti. Generalna hipoteza u

105. Ibid., s. 36.

106. Ibid., s. 36.

107. M. Popović, »Neke najznačajnije karakteristike društveno-ekonomskog razvoja socijalističke Jugoslavije«, u: M. Popović i sar., *Društveni slojevi i društvena svest*, ibid., s. 7—21.

108. M. Popović, »Teorijske pretpostavke i pojmovni elementi istraživanja«, ibid., s. 40—41.

109. Ibid., s. 41.

empirijskom istraživanju stratifikacije (koje su izveli M. Popović, S. Boičić, V. Pešić, M. Janićijević i D. Pantić, ¹¹⁰ upravo ukazuje na čvršću povezanost objektivnih i subjektivnih obeležja pojedinih slojeva: »... glavni slojevi međusobno se razlikuju prema interesima, stilu života, klasno-slojnoj svesti, i prema vrednosnim orijentacijama pri čemu sve ove karakteristike proizlaze prvenstveno iz njihovih posebnih društvenih položaja u sistemu samoupravnog socijalizma». ¹¹¹

U sprovedenom empirijskom istraživanju koje predstavlja redak primer verifikacije polaznih teorijskih pretpostavki o stratifikaciji jugoslovenskog društva, istraživači u posebnim oblastima sistematski nalaze svedočanstva o diferencijaciji navedenih slojeva prema njihovim glavnim obeležjima. Ovde se nećemo zadržavati na detaljnom registrovanju nalaza, već ćemo izneti neka karakteristična zapažanja o obeležjima srednjih slojeva koji su i ovde zadržali atribut veoma heterogene grupacije. Prema Milosavu Janićijeviću, gornji i donji slojevi stratifikacijskog obrasca su kompaktnije celine koje se prema elementima društvenog položaja jasnije odvajaju od srednjih stupnjeva. Najniži deo sačinjavaju mestručni radnici, a vrh sastava zauzimaju ljudi na vodećim mestima u privrednom, državnom i političkom životu. Između ekstremno smeštenih slojeva nalaze se stručni radnici koji, po svom položaju, maginju poziciji srednjih službenika (oko 2/3), dok jedna trećina slabije plaćenih, s većim porodicama i nezaposlenom suprugom spadaju u najniži sloj radničke klase. Većina administrativnih službenika zauzima sredinu stratifikacijske strukture i u pogledu prihoda skoro su izjednačeni s kategorijom stručnih radnika. Međutim, do potpunog izjednačavanja društvenog položaja radnika i službenika ne dolazi, jer ovi »u proseku imaju nešto veću društvenu moć i više obrazovanje, što njihove aspiracije čini okrenutim prema sloju inteligencije». ¹¹² Viši srednji slojevi (stručnjaci-inteligencija), prema Janićijeviću, »imaju sve preduslove da se »priključe« »višoj« klasi, nego da se i u socijalističkom društvu tradicionalno smatraju pripadnicima srednjih klasa, što je uglavnom slučaj u današnjim zapadnim društvima». ¹¹³ Mereno indeksom društvenog položaja sloja, polovina stručnjaka u privredi zauzima viši, a polovina srednji društveni položaj. Kod stručnjaka van privrede distribucija je znatno povoljnija: nešto preko dve trećine ima viši, a blizu jedne trećine srednji društveni položaj. Ipak, treba primetiti da ovo »ujednačavanje« položaja stručnjaka i elite delom proizlazi kako iz nepreciznog merenja stepena moći, tako i iz propusta da se u indeks moći rukovodilaca uključi vrednost njihove osnovne funkcije. ¹¹⁴ Otuda i ispada da od tri glavne odrednice društvenog položaja — nivo obrazovanja, materijalni standard i društvena moć — ova poslednja pokazuje najslabije dejstvo, što se ne podudara s polaznim premisama.

Analiza socijalnog porekla društvenih slojeva pokazuje prilično visoku stopu međugeneracijske društvene pokretljivosti koja je uglavnom uslovljena strukturalnim promenama u jugoslovenskom društvu. Prema rezultatima anketnog istraživanja, gradski slojevi su poreklom čvrsto vezani

110. M. Popović i sar., *Društveni slojevi i društvena svest*; (Anketno istraživanje izvedeno u Srbiji 1974; obuhvaćeno 1000 ispitanika).

111. M. Popović, ibid., s. 41.

112. M. Janićijević, »Opšti metodološki pristup i socijalne osobenosti društvenih slojeva«, u: *Društveni slojevi i društvena svest*, ibid., s. 63.

113. Ibid., s. 63.

114. Ibid., s. 62.

za selo, jer je gotovo svaki drugi pripadnik ovih slojeva seljačkog porekla. Ova veza je izraženija kod stručnih radnika i rutinskih službenika (blizu polovina) nego kod stručnjaka u privredi (trećina) i stručnjaka u vanprivrednim delatnostima (mešto manje od četvrtine). Ukoliko se poreklo pripadnika srednjih slojeva posmatra prema manuelnim, odnosno nemanuelnim zanimanjima roditelja pokazuje se da je većina manuelnog porekla, pri čemu postoje značajne razlike između humanističke inteligencije (52%) i službenika sa srednjom stručnom spremom (73%). Izuzimajući seljake i seljake-radnike, nalazi ovog istraživanja potvrđuju teze o relativno niskoj stopi socioprofionalnog obnavljanja društvenih slojeva. Manje odstupanje od ovoga zabeleženo je kod sloja stručnih industrijskih radnika koji imaju nešto veću stopu samoobnavljanja od prosečne (45%), ali ni ova vrednost ne govori o naglašenom društvenom zatvaranju.¹¹⁵

U istraživanju interesa društvenih slojeva takođe je potvrđena generalna hipoteza o »društvenom položaju kao presudnoj determinanti interesnih razlika među slojevima u SR Srbiji, kao i hipoteze o postojanju osobenih interesa u svakom od četiri osnovna sloja«¹¹⁶ koja su identifikovana u teorijskom okviru istraživanja. Silvano Bolčić je pošao od pretpostavke da su rad, znanje, poredak i svojina one opšte vrednosti koje, mada relativno prihvatljive za sve, pojedini slojevi različito vrednuju i, na osnovu toga, oblikuju svoje dominantne interesne orijentacije. Rezultati istraživanja pokazuju da u strukturi interesa pripadnika određenih slojeva prevlađujući značaj ima onaj interes koji se veže za dobro (vrednost) koje je od posebne važnosti za položaj pripadnika datog sloja.¹¹⁷ Privatnici se najviše zalažu za one »stvari« koje su od značaja za svojinu kao dobro, dok se sve radničke grupacije u najvećoj meri vežu za rad kao svoj osnovni interes. Struktura interesa srednjih slojeva je znatno složenija, jer pored zalaganja za znanje, naglašena su i zalaganja za rad i poredak kao posebna dobra. Mada je i kod službenika i stručnjaka prisutan dominantan interes za znanje, ovi poslednji ga znatno više ističu. S druge strane, službenici pokazuju pozitivniji odnos prema radu kao dobru nego što je to slučaj kod stručnjaka. Shodno karakteru svoga položaja koji se temelji na znanju, »stručnjaci su onaj sloj koji je pravi zastupnik interesa koji se vežu za znanje kao osnovno dobro... Njihov odnos prema »radu« kao dobru znatno je nepovoljniji nego kod službenika, a pogotovo je naglašena razlika u odnosu prema tom dobru između njih i radničkih grupacija.«¹¹⁸ Nalaz o interesnom profilu rukovodilaca nije u skladu sa očekivanjem da će se ovaj upravljački sloj najviše zalagati za poredak kao dobro. Mada su prema poretku pokazali pozitivniji odnos od ostalih slojeva, rukovodioci su, slično stručnjacima, na prvo mesto stavili znanje kao vrednost.

Na osnovu detaljne analize interesnih profila slojeva Bolčić dolazi do zaključka da, i pored uočenih razlika koje su povezane sa objektivnim položajem grupa u sistemu, postoji tendencija interesne homogenizacije, posebno na planu dugoročnih interesa, jer su vrednosti jednakosti, rada i samoupravljanja ono što sve više opredeljuje ponašanje svih grupacija ju-

115. Ibid., s. 54—55.

116. S. Bolčić, »Interesi društvenih slojeva i determinante njihovog formiranja«, u: M. Popović i sar., *Društveni slojevi i društvena svest*, ibid., s. 83.

117. Ibid., s. 84.

118. Ibid., s. 87.

goslovenskog društva.¹¹⁹ Ipak, zapažene razlike u interesnim usmerenostima upućuju na dve linije mogućeg sukobljavanja društvenih grupa. S jedne strane, radi se o podvojenosti interesa u pogledu svojine između slojeva privatnika i zaposlenih u društvenom sektoru. Iako postoje značajne razlike između dveju skupina, ozbiljniji konflikti izostaju zbog posebnih oblika organizovanja privatnika kao i zbog prevladavanja političke orijentacije koja je vršila diskriminaciju privatnog sektora. S druge strane, linija mogućeg sukobljavanja javlja se između radničkih grupacija koje se zalažu za rad kao dominantnu vrednost i stručnjaka koji izraziro cene znanje. Postojeći parcijalni sukobi između ovih slojeva mogu prerasti u oštriju formu sukobljavanja u situaciji kada zalaganje za znanje kao dobro dobija karakter zalaganja za privilegije po osnovu znanja. Na kraju, analiza interesa pokazuje da novi tip društvenog grupisanja ne stvara protivrečnosti interesnih orijentacija koje bi vodile klasnim suprotnostima i frontalnim sukobljavanjima.

Analiza stilova života koju je izvela Vesna Pešić takođe potvrđuje osnovnu hipotezu o povezanosti društvenog položaja sloja i načina zadovoljavanja potreba njegovih pripadnika. Mada procesi modernizacije uslovljavaju homogenizaciju načina i stilova života, ispitivanje raznih tipičnih obrazaca ponašanja pojedinih slojeva pokazuje da svaki osnovni sloj ima svoj poseban stil života.¹²⁰ Analiza obrazaca ponašanja u različitim oblastima života — način stanovanja, potrošnja i upotreba trajnih potrošnih dobara, korišćenje slobodnog vremena, oblici društvenosti i sl. — pokazuje da »najveći broj poljoprivrednika ili gotovo dve trećine živi tradicionalnim stilom života, pripadnici radničke klase u tri četvrtine slučajeva žive radničkim stilom života, dok pripadnici srednjih slojeva u gotovo dve trećine slučajeva žive statusno orijentisanim stilom života. Što se tiče sloja rukovodilaca, pokazuje se da i oni u većini slučajeva tj. 70% žive »statusno« ali jedna četvrtina živi ekskluzivnim stilom života, a što je u poredenju sa ostalim slojevima najveći procenat.«¹²¹

U odnosu na radnike čiji životni stil karakteriše borba za egzistenciju i teškoće u zadovoljavanju primarnih potreba, srednji slojevi ispoljavaju statusni, potrošački stil života. Zahvaljujući znanju i stručnosti koje poseduju, kao i bliskosti i povezanosti s moćnim društvenim grupama, pripadnici srednjih slojeva imaju viši standard pa su u mogućnosti da neguju takav način zadovoljavanja potreba koji je opredeljen nonnom socijalne distinkcije. Težnja za isticanjem potrošačke moći, preuzimanje svega što je »moderno«, kopiranje uvoznih obrazaca ponašanja i sl., tipične su crte njihovog potrošačkog i prestižnog mentaliteta. Prema mišljenju V. Pešić, taj stil života nije primeren stupnju razvoja društva niti autentičnim ljudskim potrebama, već je prvenstveno podređen funkciji izražavanja društvene i ekonomske moći. On se ne ispoljava samo u potrošnji čiji je cilj sticanje statusnih simbola, već i u načinu korišćenja slobodnog vremena i u uspostavljanju prijateljskih veza.

Ipak, potrošnja radi pokazivanja moći i sticanja prestiža nije ravnomerno zastupljena među svim srednjim slojevima. Značajne razlike se pokazuju u stilovima života između stručnjaka i rutinskih službenika, što je očigledno uslovljeno razlikama u materijalnom položaju. Stručnjaci koji

119. Ibid., s. 118—119.

120. V. Pešić, »Društvena slojevitost i stil života«, u: M. Popović i sar., *Društveni slojevi i društvena svest*, ibid., s. 189.

121. Ibid., s. 189.

svoj društveni položaj zasnivaju na visokom obrazovanju, većem dohotku i društvenom uticaju, nosioci su statusnog stila života i njegov su najbolji reprezentant. »Gotovo tri četvrtine u ovoj skupini svoje potrebe zadovoljava prema normi isticanja prestiža i društvenog položaja, a manji broj slično radnicima (15%) i ekskluzivno (12%)«. ¹²² Niži položaj službenika uticao je na njihovu zanimljivu distribuciju prema vrsti stila života — oni su se gotovo podjednako podelili između statusnog i radničkog stila života. Mada uočene razlike u stilovima života srednjih slojeva upućuju na tezu o »proletarizaciji« belih okovratnika u savremenom društvu, V. Pešić oprezno zaključuje da bi se »teško moglo tvrditi, bar prema podacima kojima raspolazemo, da su razlike između kvalifikovanih radnika i rutinskih službenika nestale. Kada su u pitanju njihovi životni stilovi, službenici su češće od radnika motivisani normom statusa u zadovoljavanju svojih potreba (razlika je značajna: kvalifikovanih radnika koji žive statusno ima oko četvrtina, dok takvih službenika ima preko 50%)«. ¹²³ No, bez obzira na postojeće, teško zanemarljive razlike u društvenim položajima i stilovima života između stručnih radnika i rutinskih službenika, može se očekivati, smatra V. Pešić, da se one izgube u skoroj budućnosti i da glavna demarkaciona linija ne ide između manuelnog i nemanuelnog rada, već između rutinskog rada (radnici i službenici) i stručnokreativnog rada (intelektualci i stručnjaci).

Heterogenost društvenih položaja srednjih slojeva (koja se ispoljava u diferencijaciji interesa i stilova života nalazi odgovarajući izraz i u sadržajima njihove svesti. Prema Janićijevićevom ispitivanju klasnoslojne samoidentifikacije društvenih slojeva uočljivo je da se »privatnici i radnici jasnije opredeljuju za pripadnost određenoj klasi — »seljačkoj«, »privatničkoj« ili »radničkoj« — nego pripadnici srednjih slojeva kod kojih se zapaža nejasna, difuzna i kolebljiva klasna svest. ¹²⁴ Kod sva tri ispitivana srednja sloja — službenika, tehničke i humanističke inteligencije — izražena je velika disperzija stavova u pogledu klasnoslojne samoidentifikacije. Pretpostavke o tome da će se službenici zbog svog materijalnog položaja, a tehnička inteligencija zbog položaja u proizvodnji, više identifikovati s radničkom klasom nisu potvrđene istraživanjem. »Naprotiv, relativno veću sklonost identifikovanja s radničkom klasom ispoljavaju nemanuelni slojevi koji su, po prirodi svoje profesionalne delatnosti, udaljeniji od radnika. Naime, približno tek svaki deseti predstavnik »tehničke« inteligencije identifikuje se s radničkom klasom ili s »radnim ljudima«, dok ovaj vid »klasne« pripadnosti bira čak svaki treći predstavnik srednjih službenika, »humanističke« inteligencije, odnosno kategorije rukovodilaca. ¹²⁵ Dok se jedna trećina službenika identifikuje s radnicima, druga trećina se svrstava u »srednju« klasu, a svaki šesti u kategoriju »službenika« ili »inteligencije«. Tehnički kadar uglavnom se opredeljuje za »inteligenciju«, a veoma mali broj za radničku klasu. Ideja o pripadnosti »srednjoj« klasi manje mu je bliska nego službenicima. Sudeći prema ovim nalazima koji su u skladu sa podacima Wesolowskog, nema znakova jače integrisanosti tehničkih stručnjaka i radnika ni u jugoslovenskom društvu. Humanistička inteligencija je, pak, mnogo bliža službenicima nego inženjerima i teh-

^{122.}
Ibid., s. 191.

^{123.}
Ibid., s. 191.

^{124.}

M. Janićijević, »Klasna svest i društvena struktura«, u: M. Popović i sar., *Društveni slojevi i društvena svest*, ibid., s. 268.

^{125.}
M. Janićijević, ibid., s. 267.

ničarima u pogledu svoje klasne samoidentifikacije. Stručnjaci van privrede se u podjednakoj meri opredeljuju za radničku i srednju klasu, pri čemu je značajan broj i onih koji se svrstavaju u »inteligenciju« kao poseban sloj. Korene ambivalentnosti društvene svesti srednjih slojeva Janićijević ne sagledava toliko u nivelaciji proizvodnih i neproizvodnih funkcija koja deluje u pravcu »približavanja« svih slojeva u tzv. novu srednju klasu, koliko u protivrečnim ideološkim vizijama uloge i mesta srednje klase u savremenom društvu.

Za razliku od zbrkanosti koja prati klasna samoopredeljenja pripadnika srednjih slojeva, analiza njihovih ideoloških profila pruža daleko jasniju sliku. U istraživanju ideoloških orijentacija društvenih slojeva Dragoimir Pantić je pošao od dve osnovne hipoteze koje su, u stvari, izvedene iz opšte pretpostavke celokupnog istraživanja. Prema prvoj hipotezi, postoji tendencija da se ideološke orijentacije organizuju u ideologije i da na način njihovog organizovanja (sastav ideologije) bitno utiče slojna pripadnost, pojedini njeni elementi, zatim interesi, životni stil, (samo)identifikacija i neke karakterističke ličnosti pripadnika slojeva. ¹²⁶ Pri tom je položaj sloja bazična, a ostala obeležja posredujuće varijable. Druga pretpostavka upućuje na zavisnost obima i intenziteta ideoloških orijentacija od položaja sloja na stratifikacijskoj skali. D. Pantić je izabrao devet ideoloških dimenzija pomoću kojih utvrđuje ideološku usmerenost: tradicionalizam — modernizam, individualizam — kolektivizam, egalitarizam — neegalitarizam, otvorenost prema svetu — izolacionizam, privatno vlasništvo — društveno vlasništvo, samoupravna orijentacija — nesamoupravna orijentacija, materijalna — nematerijalna orijentacija, humanitarna — nehumanitarna orijentacija, te religioznost — nereligioznost. Shodno drugoj hipotezi, očekuje se da će sledeće ideološke orijentacije biti izrazitije ukoliko je položaj sloja viši: modernizam, neegalitarizam, otvorenost, nereligioznost i samoupravna orijentacija.

Rezultati analize dobijeni primenom složenih tehnika merenja ne potvrđuju samo polazne pretpostavke već i proširuju njihovu važnost na veze između društvenog položaja s jedne, te humanitarne, nematerijalne i kolektivističke orijentacije, s druge strane. Ispostavlja se da su sve pozitivne strane analiziranih ideoloških dimenzija izrazitije prisutne kod viših društvenih slojeva. Što je društveni položaj sloja viši to je, po pravilu, izraženija moderna, kolektivistička, neegalitaristička, internacionalistička, samoupravna, nematerijalna, humanitarna i nereligiozna orijentacija. Izvesna odstupanja od ove pravilnosti znatnije su izražena kod manuelnih nego kod nemanuelnih slojeva. Istraživanje pokazuje da ne postoji čisto ideološko diferenciranje pripadnika slojeva jer se javljaju »mešoviti« tipovi unutar pojedinih slojeva. Osim toga, kod svih slojeva većina pripadnika usvaja samoupravnu, materijalnu i nereligioznu orijentaciju. Značajne razlike se ispoljavaju u stepenu raširenosti i intenzitetu zastupanja određenih usmerenja.

Na osnovu utvrđenih razlika Pantić izlaže klasifikaciju ideoloških profila jugoslovenskih slojeva prema četiri tipa ideologije — tradicionalističkoj, liberalističkoj, etatističkoj i samoupravnoj — koji su dobijeni grupisanjem odgovarajućih elemenata korišćenih ideoloških dimenzija. U postupku razvrstavanja glavna linija podele povučena je između slojeva privatnika i slojeva u društvenom sektoru. Ideološki profil seljaka najviše se približava tradicionalističkoj ideologiji, ali su zapažena značajna odstupanja od čistog tipa u pogledu dominacije materijalne i nereligiozne orijentacije.

^{126.}
D. Pantić, »Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva«, u: M. Popović i sar., *Društveni slojevi i društvena svest*, ibid., s. 291.

Ideološki profil gradskih privatnika najviše odstupa od ostalih profila, jer su kod njih iznadprosečno prisutne četiri dominantne ideološke orijentacije: tradicionalizam, individualizam, neegalitarizam i orijentacija na privatnu svojinu.¹²⁷ Na osnovu raširenosti takvih usmerenja, Pantić zaključuje da se sloj gradskih privatnika približava tipu liberalističke ideologije.

Svi ostali slojevi koji pripadaju društvenom sektoru imaju samoupravni ideološki profil, s tom razlikom što izdiferenciranost i određenost samoupravne ideologije raste uporedo s višim rangom društvenog sloja. Kod nestručnih radnika najslabiji je intenzitet prihvaćenosti samoupravnog ideološkog sistema zbog prisutnosti elemenata tradicionalizma i etatizma. Stručni radnici imaju određeniji samoupravni ideološki profil, ali se ovde zapaža prisutnost egalitarističkih stremljenja u daleko većoj meri nego kod srednjih slojeva. Ideološki profil službenika više je diferenciran od radničkog, a odraz je samoupravnog ideološkog sistema, jer mu pečat daju skoro maksimalni procenti zastupljenosti nereligioznosti, samoupravne orijentacije i usmerenosti na društveno vlasništvo. Od orijentacija iz drugih ideoloških sistema javlja se samo egalitarizam, ali on je kao usmerenje na poslednjem mestu i ima samo prostu većinu.¹²⁸ Ideološki profil inteligencije još je određeniji jer su kod ovog sloja prisutne sve dominantne orijentacije iz sastava samoupravnog sistema kao vladajuće ideologije. Mada su ideološke orijentacije tehničke i humanističke inteligencije slične, među njima postoje izvesne razlike u obimu i redosledu pojedinih usmerenja. Kod tehničke inteligencije je nešto proširenija materijalna orijentacija, a kod humanističke modernizam, otvorenost, humanitarnost i, naročito, kolektivizam i samoupravna orijentacija. Najzad, najviši društveni sloj — sloj rukovodilaca — pokazuje u najvećoj meri izdiferenciranost i određenost ideološkog profila, jer osam od devet orijentacija koje su dominantne imaju apsolutnu većinu. Prema Pantiću, »ovaj profil više nego ijedan drugi predstavlja izraz samoupravne vladajuće ideologije«.¹²⁹

U analizi ideoloških profila pažnja istraživača uglavnom je usmerena na pribavljanje argumentacije za potvrdu polaznih teza, bez dubljeg razmatranja načina i stepena »iskrivljenosti« svesti o kojoj se prosuđuje na osnovu verbalnih iskaza. Talko ispada da su slojevi koji monopolisti društvenu moć najdosledniji zastupnici njene ravnomerne distribucije. S druge strane, teza o većoj nematerijalnoj orijentaciji bogatijih i obrazovnijih slojeva u jugoslovenskom društvu ne deluje naročito ubedljivo, posebno kad se poredi sa ocenama o ponašanju srednjih slojeva koje su iznete u radovima I. Kuvačića i V. Pešić. Pored toga, ostaje i otvoreno pitanje da li su samozivost, grabežljivost i privatizam toliko prisutniji kod privatnika nego kod zaposlenih u društvenom sektoru. Navedena i slična pitanja jasno pokazuju da se ispitivanje osetljivog područja ideoloških orijentacija ne može svesti isključivo na analizu verbalnih iskaza ispitanika, već se mora izvoditi kombinovanom primenom i drugih relevantnih metoda.

Za razliku od Mahonina, Popović je počeo od pretpostavke da su teorijski utvrđene socioprofesionalne skupine realni društveni supstrati koje karakterišu ne samo slične ili iste komponente društvenog položaja, već i slični interesi, životni stilovi i sadržaji klasnoslojne svesti, što je istraživanjem i potvrđeno. Umesto nalaza o naglašenoj nekonzistentnosti ele-

127.
Ibid., s. 379.
128.
Ibid., s. 377.
129.
Ibid., s. 378.

menata društvenog položaja, što je karakteristično za čehoslovačko društvo, u istraživanju jugoslovenskog društva sistematski se nalaze daleko veće međuslojne od unutar-slojnih razlika. Iako su razlike među slojevima sistematski raspoređene shodno značaju njihovih funkcija u društvenom sistemu i zahvataju ekonomske, interesne i ideološke dimenzije, one ne poprimaju oblik klasnih nejednakosti, suprotnosti i sukobljavanja. Potencijalne linije sukobljavanja unutar društvenog sektora koje se naziru iz različitih interesnih orijentacija nižih i viših slojeva ne prerastaju u otvorene frontalne sukobe zbog dve činjenice: prvo, ne postoji odnos eksploatacije kao trajan i institucionalizovan odnos i, drugo, interesno divergentni slojevi prihvataju istu vladajuću ideologiju. Prema Popovićevom stanovištu, glavna odrednica socijalne diferencijacije nije nejednaka raspodela društvene moći koja bi, kao transformisani oblik svojinskog monopola u oblasti ekonomskih odnosa mogla da dovede do klasnog grupisanja, već položaj u profesionalnoj podeli rada koji još uvek uslovljava stvaranje nejednakosti, ali ne više klasičnog klasnog tipa. Ipak, ni u teorijskom pristupu, a ni u empirijskom istraživanju nije šire ispitivana sprega između podele rada i podele društvene moći koje, očigledno, nastupaju udružene u stvaranju novih oblika socijalne diferencijacije.

U Popovićevom teorijskom pristupu stratifikaciji socijalističkog društva jasno su razgraničeni srednji slojevi od vladajućeg sloja na jednoj i radništva na drugoj strani. Istraživanje pokazuje da su pretpostavljeni kriterijumi diferencijacije — funkcija u sistemu, distanca prema političkoj i ekonomskoj moći te dohodak — zaista teorijski relevantni. Mada se pokazuje da se rubni segmenti srednjih slojeva po određenim obeležjima mešaju sa susednim slojevima, istraživači ipak misu skloni da prihvate teze o izjednačavanju manuelnih i nemanuelnih slojeva. S druge strane, istraživanje Popovića i saradnika pruža dovoljno argumenata za zaključak da su i jugoslovenski srednji slojevi veoma heterogeni i, po raznim dimenzijama svoje životne situacije, diferencirani. Iako se ne zapaža nesigurnost njihovog ekonomskog položaja, oni ispoljavaju priličnu kolebljivost i konfuznost u pogledu ocene svoje klasne pripadnosti. Ipak, izgleda da se najizrazitija protivrečnost njihove životne situacije ispoljava u istovremenom prihvatanju vrednosti samoupravne ideologije i vrednosnih obrazaca srednje klase razvijenih industrijskih društava. Ukoliko zalaganje za samoupravnu ideologiju prihvatimo kao deklarativno izjašnjavanje koje ima funkciju da obezbedi sigurnost položaja, onda se može zaključiti da naši srednji slojevi pokazuju razvijenu sposobnost prilagođavanja koju iziskuju postojeće društvene okolnosti.

Na osnovu prethodnih izlaganja različitih shvatanja strukture socijalističkih društava može se izvući nekoliko opštih zaključaka. Pre svega, zapaža se da veliki broj istraživača nalazi razlike između stratifikacije socijalističkog i klasne strukture kapitalističkog društva i da ove razlike objašnjavaju promenama u produkcionim odnosima, iz čega proizlazi izrazita dominacija političke elite nad »ostatkom« populacije. Koncentracija političke i ekonomske moći koju vrši birokratija utiče na veće diferencijacije rubnih delova stratifikacijskih obrazaca dvaju društava. U srednjim delovima stratifikacione strukture, u kojima se poredak društvenih slojeva obrazuje pod jačim dejstvom profesionalne podele rada i razvoja proizvodnih snaga, sličnosti društvenih struktura su daleko veće. S druge strane, mnoga istraživanja pokazuju da se u »državnom socijalizmu« sistematski reprodukuju društvene nejednakosti, bilo zbog neprevladane klasne podele rada, bilo zbog karaktera novog produkcionog odnosa. No,

dez izbira na to kakav se atribut pridaje postojećim društvenim nejednakostima, sociolozi se uglavnom slažu u oceni da polarizaciju u raspodeli moći ne prati polarizacija ni u raspodeli dohotka niti polarizacija socio-profesionalnog sastava. Zakonomernost u razvoju proizvodne snage rada i diferencijaciji radnih funkcija uslovljavaju sve veći rast srednjih slojeva i sve veće grupisanje slojeva oko srednjih vrednosti distributivnog obrasca. Ravnomernija raspodela dohotka, prema nekim istraživačima, uslovljena je i merama ekonomske politike koje birokratija koristi da bi sačuvala legitimnost svoje vlasti i društvenog poretka čiji je glavni predstavnik.

Razmatranja o srednjim slojevima ili srednjoj klasi pokazuju da su rast i situiranost »novih« srednjih slojeva praćeni istovremeno padom i siromaštvom tradicionalnih srednjih klasa. Slojevi privatnika pretežno su doživeli pad na svim dimenzijama stratifikacijske skale, a povremeno bogaćenje pojedinih njihovih segmenata nije pouzdan znak da se privatni vlasnici sredstava za proizvodnju sigurno vraćaju na izgubljene srednje pozicije. Nasuprot tome, srednji slojevi u državnom sektoru — koji svoj položaj zasnivaju na znanju i stručnosti i koji su povezani s centrima političke i ekonomske moći — imaju izuzetno dinamičan rast i uspešnu društvenu promociju što ih približava pripadnicima srednje klase u kapitalističkom društvu. Njihov položaj u raspodeli materijalnih dobara i kulturnih vrednosti, kao i njihovo mesto u društvenoj podeli rada, toliko su povoljni da ih mnogi istraživači svrstavaju u najviši društveni sloj, ali pri tome uvek ističu razlike između njih i birokratije na dimenziji društvene moći. Što se tiče donje granice koja deli srednje od nižih slojeva, mišljenja su prilično podeljena. Dok je, prema nekim gledištima, u socijalističkim društvima došlo do brisanja razlika između gornjih slojeva radništva i rutinskih belih kragni, dotle drugi istraživači drže da se razlike i dalje održavaju, što se potvrđuje kompleksnijom analizom porodičnih položaja pripadnika dvaju bliskih slojeva.

U pogledu sociološkog profila novih srednjih slojeva vlada dosta raširena saglasnost da su to veoma raznolike skupine koje se međusobno višestruko diferenciraju: prema stepenu obrazovanja, funkciji u sistemu, granjskoj pripadnosti, dohotku, uticaju, ugledu i društvenoj svesti. Ocenu o heterogenosti ove grupacije koju je Mills na sebi svojstven način formulisao, prihvataju delom i oni sociolozi koji socijalnu strukturu socijalističkog društva opisuju dihotomnim klasnim modelom i podvlače jačanje procesa klasne polarizacije. Ipak, ređa empirijska istraživanja društvene strukture u socijalističkim zemljama pokazuju da rastuća masa srednjih slojeva, sa svojim diferenciranim društvenim položajima i interesnim orijentacijama, može da posluži kao amortizer eventualnog klasnog sukobljavanja po frontalnoj osi društvenog sistema.

U sklopu istraživanja promena sastava srednjih slojeva u posleratnom jugoslovenskom društvu čije ćemo rezultate izneti u narednom poglavlju, vraćaćemo se ponovo na neka već pretresena gledišta i hipoteze relevantne za objašnjavanje naše situacije. Pošto je u središtu našeg istraživanja kretanje tradicionalnih i »novih« srednjih slojeva izazvano opštim zakonomernostima i specifičnim činiocima, razumljivo je da će glavna pažnja biti posvećena proverbi hipoteza o polarizaciji klasnog sastava s jedne, te hipoteza o interpoziciji i ujednačavanju društvene strukture, s druge strane. Pored toga, pokušaćemo da proverimo i često isticanu tezu da je u jugoslovenskom društvu na delu proces preteranog i predimenzioniranog rasta nemanuelnih slojeva, što izaziva poremećaje u efikasnom funkcionisanju društvenog sistema.

III PROMENE SASTAVA SREDNJIH SLOJEVA U JUGOSLOVENSKOM DRUŠTVU

Sprega oblika moći i položaja grupa u podeli rada

Prethodna razmatranja teorijskih predstava o klasnoslojnom sastavu socijalističkog društva pokazuju da se razlike u ocenama karaktera društvenog raslojavanja ne zasnivaju samo na drugačijim uvidima u promenjene društvene odnose, već i na primeni različitih pojmovno-hipotetičkih okvira koji sadrže posebno definisane osnovne elemente društvene strukture. Ukoliko se apstrahuje neizbežan »ideološki koeficijent« uključen u poglede na prirodu novog tipa društva, uočava se da značajne razlike proizlaze iz posebnih shvatanja teorije klasne strukture i teorije društvene stratifikacije, odnosno različitog tumačenja pojmova društvene klase i društvenog sloja. Prema jednoj vrsti gledišta, raširenoj u građanskoj sociologiji, ne postoji suštinska razlika između značenja pojma sloja i pojma klase, kao što, shodno tome, nema ni bitnih distinkcija između stratifikacijske i klasne strukture društva. Posmatrana iz ove teorijske perspektive, socijalna stratifikacija ne znači ništa drugo do diferenciranje ljudi na više i niže spratove koji izražavaju hijerarhijski poredak klasa. U osnovi stratifikovanja stoji nejednaka raspodela prava i privilegija, dužnosti i odgovornosti, društvenih vrednosti i lišavanja, društvene moći i uticaja. Nejednaka raspodela vrednosti, dobara i moći stvara ekonomsku, političku i profesionalnu hijerarhiju društvenih odnosa koje predstavljaju tri glavna oblika društvene stratifikacije.¹ Hijerarhijski poreci se ne poklapaju u višedimenzionalnom socijalnom prostoru pa stoga ne dolazi do dihotomne klasne podele na osnovu koje bi se razvila klasna borba kao osnovna pokretačka snaga društveno-istorijskog razvoja. Kod istraživača strukture socijalističkog društva primena ovalnog pristupa rezultira u predstavi višeklasnog sastava, pri čemu hijerarhijski poredak klasa odražava različita mesta društvenih grupa u raspodeli rećkih dobara i vrednosti (Szczepanski, Katz).

Prema drugoj vrsti shvatanja koja se delimično naslanjaju na Marxovo stanovište, teorija stratifikacije se odvajaju od teorije klasne strukture, jer one imaju različite ciljeve i različite predmete u objašnjavanju dru-

¹ P. Sorokin, *Social and Cultural Mobility*, Glencoe, Illinois, 1959, p. 11.

štenih nejednakosti. Prema izloženom Dahrendorfovom gledištu, pojam društvenog sloja je opisna kategorija kojom se označava hijerarhija društvenih skupina prema izabranim merilima u jednoj vremenskoj tački. Nasuprot tome, pojam klase je analitička kategorija koja služi za objašnjavanje društvene dinamike na osnovu klasnih sukoba kao jednog od činilaca društvene promene. Zbog toga je u analizi klasnog sastava društva najpodesniji dvoklasni model, što se posebno vidi na primeru Marxovih istraživanja. Ipak, Dahrendorf ne odlazi u krajnost i ne poriče postojanje veze između stratifikacije i klasne strukture. Kod njega je vlast kao glavna odrednica klase istovremeno i jedan od glavnih elemenata društvenog položaja sloja.

Prema trećoj, marksističkoj struji mišljenja koje je rašireno u jugoslovenskoj sociologiji, društvena stratifikacija i klasna struktura nisu odvojene, ali ni identične društvene pojave. U osnovi socijalne stratifikacije koja karakteriše sva društva razvijene podele rada nalaze se klasne nejednakosti kao osnovni ili tipični izraz društvene slojevitosti. Klasne nejednakosti i klasne podele su istorijske pojave koje se razvijaju i menjaju uporedo s promenama načina proizvodnje. Kao velike društvene grupe koje se oblikuju u produkcionim odnosima i čija međusobna suprotstavljanja određuju glavni pravac društvenih promena, klase se razlikuju od društvenih slojeva i drugih društvenih skupina. Stoga se pojam klase uzima kao analitička kategorija za objašnjavanje temeljnih društvenih protivrečnosti i strukturalnih promena, a pojam sloja se često koristi kao deskriptivni i operacionalni pojam za istraživanje konkretnih oblika društvene stratifikacije.² Klasna struktura društva se utvrđuje na osnovu različitog položaja grupa u dominantnom i sporednim načinima proizvodnje, pa se shodno tome identifikuju dve osnovne i izvestan broj sporednih klase. Pri tome, teoretičari koji polaze od Lenjinove definicije klase date u »Velikoj inicijativi« više ističu pojedine socioekonomske karakteristike društvenog položaja klase — položaj u sistemu proizvodnje, odnos prema sredstvima za proizvodnju, mesto u društvenoj organizaciji rada, veličina i način sticanja dohotka, eksploatacija — dok »marksisti« koji se naslanjaju na odredbu klase iz »18. brimera Luja Bonaparte« daleko više podvlače aktivističke elemente: klasnu svest, klasnu organizaciju i ideologiju. I u jednom i u drugom slučaju identifikovanje klasnog sastava socijalističkog društva zavisi od toga da li društveni položaj i ponašanje postojećih grupa u vladajućem i sporednom načinu proizvodnje odgovaraju elementima izabраниh definicija klase. Ukoliko se težište stavlja na zakonom utvrđen odnos prema sredstvima za proizvodnju kao na bitno obeležje klasnog položaja, onda se u kontekstu državno-svojinskih ili društveno-svojinskih odnosa poriče postojanje klase u vladajućim odnosima proizvodnje. Slična situacija nastaje i onda kada se odnos eksploatacije uzima kao glavna odrednica klase. Pošto ne postoji klasična ili institucionalizovana eksploatacija između osnovnih društvenih grupa, tvrdi se da ne postoji ni klasna struktura društva u marksističkom značenju ovog pojma.³ Prema gledištima koja naglašavaju značaj podele rada na proizvodni i neproizvodni, u socijalističkom društvu još uvek postoji privilegovana pozicija neproizvodnih grupa, pa se zbog toga oblikuje dvoklasna struktura društva. Ukoliko se, pak, pođe od klasne svesti i klasne organizovanosti kao konstitutivnih elemenata klase u onom smislu kako to Marx odre-

2. Vid. J. Goričar, *Sociologija*, Rad, Beograd, 1977, s. 147.

3. R. Lukić, »Društveno raslojavanje kao uzrok društvenih sukoba u Jugoslaviji«, u: *Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije*, Portorož, 1972.

đuje, onda bi se u postojećim socijalističkim društvima teško moglo govoriti o klasama kao društvenim grupama koje organizovano vode borbu za zaštitu i unapređenje svojih interesa na nivou globalnog društva.

U pogledu karaktera i teorijske važnosti socijalne stratifikacije gledišta su takođe različita. Saglasnost postoji u tome da su slojne nejednakosti konkretniji izraz društvenih nejednakosti koje nastaju na osnovu društvene podele rada, bilo unutar postojećih klase, bilo u socijalnom prostoru između osnovnih i sporednih klase. Značaj ispitivanja društvene slojevitosti za objašnjavanje društvene strukture i njenih promena znatno je manji od važnosti koja se pridaje izučavanju klasnog sastava. Ipak, ovde se javljaju značajne razlike u pristupima koje se zasnivaju na različitim određenjima pojma društvenog sloja. Definisanje ove kategorije varira u širokom rasponu od određenja društvenog sloja kao čisto opisnog pojma, do definicije sloja kao realnog društvenog oblika, odnosno delatne društvene grupe. Prema pomenutom Goričarovom shvatanju, »pojam društvenog sloja je uglavnom kategorija operacionalnog karaktera: upotrebljavamo ga tamo gde imamo posla s konkretnim pojavama društvene slojevitosti, a nedostaje nam bliža sadržajna odredba odgovarajuće pojave ili nam takva odredba nije ni potrebna.«⁴ U odnosu na klasu kao tipičan oblik slojevitosti koji se može tačno definisati, društveni sloj se ne može precizno odrediti jer je teško svesti na zajednički sadržajni imenilac veoma različite konkretne oblike društvene slojevitosti. Za razliku od Goričara, V. Milić i M. Popović određuju društveni sloj kao realan društveni oblik koji nije prost agregat individua već, više ili manje, uobličena i delatna društvena grupa.

Prema Vojinu Miliću, sloj je poseban društveni oblik u kojem pojedinci sličnog ili istog društvenog položaja ostvaruju najintenzivnije neformalne međulične kontakte i, istovremeno, imaju slične kulturne karakteristike i sličan način života. Unutar društvenog sloja razvijaju se slični politički, moralni i kulturni interesi, a postoji i mogućnost za razvoj političke organizacije i ideologije radi unapređenja sopstvenih interesa. Međutim, oblikovanje sloja kao interesne i organizovane grupe praćeno je svim oblicima društvenih sukoba koji su tipični za oblast neformalnih, intimnih društvenih odnosa, kao i čestom bespoštednom konkurencijom između pojedinaca užihi društvenih grupa oko zauzimanja najpovoljnijih društvenih položaja. Za razliku od društvenog sloja, klasa je heterogen društveni oblik koji, po pravilu, objedinjuje više sličnih društvenih slojeva, a poseduje neke specifične osobine koje nisu prisutne kod sloja. Samo društvena klasa ima određenu klasnu ideologiju, razvija sasvim svesnu identifikaciju svojih pripadnika i stvara razne oblike klasne organizacije. Prema Milićevom stanovištu, pojedini društveni slojevi mogu postati klase samo pod određenim društvenim okolnostima, kada usvoje jedinstvenu klasnu ideologiju i obezbede minimalne uslove za političko organizovanje.⁵

Slično određenje sloja kao realnog društvenog oblika sreli smo već i u razmotrenom shvatanju M. Popovića. Pod opštim pojmom sloja Popović podrazumeva »svaku grupaciju koja ima poseban položaj u društvenom sistemu, u njegovoj hijerarhizovanoj, vertikalnoj strukturi, kao i sve odgovarajuće karakteristike koje proizlaze iz zajedničkog položaja, tj. iste osnovne interese, način (stil) života, i odgovarajuće karakteristike slojne

4. J. Goričar, *ibid.*, s. 147.

5. V. Milić, »Jedan pojmovno-hipotetički okvir za proučavanje društvene strukture«, *Sociologija*, 2/1960.

svesti».⁶ Generalni pojam sloja obuhvata sve istorijske oblike vertikalne društvene diferencijacije: sve istorijske tipove klasa, kasti, staleža, elita, itd. Društvene klase su fundamentalni oblik društvene slojevitosti koji karakterišu posebna obeležja: specifičan ekonomski položaj u istorijski određenom društveno-ekonomskom sistemu, odnos prema sredstvima za proizvodnju (vlasništvo sredstava za proizvodnju i vlasništvo radne snage), odnosno eksploatacije, konfliktnost interesa i klasna borba kao pokretačka snaga društvenog razvoja. Pored opšteg pojma društvenog sloja postoji i uže određenje ovog pojma koje obuhvata frakcije postojećih klasa, istorijske oblike slojevitosti (kaste i staleže) te posebne slojeve koji koegzistiraju s klasama u datom društvenom sistemu, ali nemaju obeležja klasa (različite elite, sloj administrativnih službenika i sl.). Ovi posebni slojevi koji nemaju obeležja klasa ne razlikuju se međusobno kao vlasnici i nevlasnici sredstava za proizvodnju već po tome što zauzimaju različita mesta u društvenoj podeli rada ili, preciznije, po tome što obavljaju različite funkcije u datom društvenom sistemu. Za razliku od klasa, čije međudnose karakteriše eksploatacija i interesne suprotnosti, odnose između posebnih slojeva bitno obeležavaju profesionalne i, s njima povezane, društvene nejednakosti. Ove nejednakosti mogu u klasnom društvu da sadrže i izražavaju konfliktne klasne interese, ali u principu slojevi ove vrste nisu konfliktne grupe kao klase. Oni se u savremenom društvu razlikuju po nejednakom posedovanju ekonomske i političke moći, ali ova nejednakost ne proizlazi iz različitog svojinskog statusa, već iz različitih funkcija u datom sistemu društvene podele rada. Slojevi kao što su kaste i staleži pripadaju predistoriji modernog industrijskog društva, a slojevi kao frakcije klasa proizvod su klasnog društva uopšte i menjaju se tako što se prilagođavaju novim društvenim uslovima i odnosima. »Slojevi treće vrste u koje spadaju elite i niže »ne-elitne« grupacije, upravo su karakteristični za klasnu transformaciju modernog industrijskog kapitalističkog i socijalističkog društva zbog temeljnih promena koje se zbivaju sa svojinom i društvenom podeľom rada...«.⁷

Ne ulazeći u dalja navođenja različitih definicija klase i sloja, mogućno je na osnovu iznetih primera zaključiti da se kod naših sociologa zapaža sadržajno razdvajanje ovih pojmova, a da se pri tome klasna i stratifikacijska struktura ne tretiraju kao nezavisne ili paralelne društvene pojave. Stratifikacijska struktura u klasnim društvima razvija se na osnovu diferencijacije funkcija u društvenom sistemu, a ovaj proces zahvata kako pripadnike klasa, tako i društvene skupine koje se, prema teorijskim menilima, ne mogu uključiti u postojeće društvene klase. Ove skupine su posebno karakteristične za moderna industrijska društva u kojima se profesionalna podela rada postepeno osamostaljuje kao činilac društvenog stratifikovanja. Pri određivanju statusa ovih »posebnih slojeva« koji nemaju pojedina bitna obeležja klasa, sociolozi se znatno razlikuju. Za one koji prihvataju Lenjinovo određenje klase, birokratija nije klasa jer nije formalni vlasnik sredstava za proizvodnju i ne učestvuje direktno u prisvajanju viška rada. Bez obzira na to koliko se ova upravljačka grupa mogla osamostaliti od svojih vlastodavaca, ona, po pravilu, ne zasniva svoj položaj na izvornoj vlasti i stoga može biti samo poseban sloj ili »krnja klasa«. Primena ovakvog stanovišta na analizu strukture socijalističkog društva rezultira u predstavi o stratifikovanom društvu koje zadržava iz-

6. M. Popović, »Teorijske pretpostavke i pojmovni elementi istraživanja«, u: *Društveni slojevi i društvena svest*, ibid., s. 33.

7. M. Popović, ibid., s. 34-35.

vesna klasna obeležja, ali nema društvenih klasa u pravom značenju ovog pojma. Za teoretičare koji polaze od Marxovog određenja klasa, upravljačke i proizvođačke skupine u dominantnom produkcionom odnosu mogu biti klase i pored toga što ne postoji pravno utvrđen privatnosvojinski odnos, ali samo pod uslovom da imaju mogućnosti razvijanja svoje klasne svesti, ideologije i svojih klasnih organizacija. Ukoliko takvi uslovi ne postoje, onda se osnovne društvene skupine više približavaju statusu »klasa po sebi« ili više ili manje uobličeni konglomeratima društvenih slojeva.

Od shvatanja prirode osnovnih elemenata klasnoslojne strukture socijalističkog društva zavisi i određenje srednjih slojeva kao heterogene društvene skupine koja pokazuje izuzetno dinamičan rast. Sociolozi (koji pronalaze dihotomnu klasnu podelu u državnom socijalizmu ili etatizmu uključuju srednje slojeve u dominantnu »srednju klasu« ili ih, kao »opslužnu klasu« tretiraju kao privezak vladajuće politokratije.⁸ Na taj način se predstave o dvoklasnom sastavu savremenog kapitalističkog društva, posebno razvijene kod Dahrendorfa i Parkina, prenose na strukturu socijalističkog društva u kojoj se otkriva ista linija glavnog klasnog rasepa. Teoretičari koji strukturu socijalističkog društva posmatraju kao hibridan spoj starih klasnih i novih slojnih elemenata, srednje slojeve uzimaju kao heterogene skupine koje po osnovnim elementima svoga društvenog položaja stoje između višeg upravljačkog sloja i široke skupine nižih manuelnih slojeva. No, bez obzira na pomenute razlike, zastupnici i jednog i drugog gledišta jedinstveni su u tumačenju osnovnih uzroka koji dovode do rasta novih i pada starih srednjih klasa ili slojeva. Razvoj proizvodnih snaga i deoba društvenog rada izazivaju složene procese strukturacije i restrukturacije modernih društava. Sitnorobni način proizvodnje biva potiskivan na margine privrednih tokova, što se odražava i na smanjivanje tradicionalnih srednjih slojeva. S druge strane, usložnjavanje privrednih pogona i državnih regulativnih ustanova zahtevaju sve veće diferenciranje upravljačkih, kontrolnih i nadzornih funkcija koje preuzima masa školovanih stručnjaka i službenika. Istovremeno, rast produktivnosti u primarnom i sekundarnom sektoru oslobađa viškove radne snage koja se permanentno premešta u sektor različitih uslužnih delatnosti i tako povećava masu srednjih skupina. Navedeni procesi u podjednako meri prisutni su i u kapitalističkim i u socijalističkim društvima, a njihovo prisustvo u sistemima različitih produkcionih odnosa upućuje na postojanje dubljih zakonomernosti koje posreduju između procesa podele rada i procesa društvene strukturacije.

Mada se pojmovi društvene strukture i društvene podele rada različito definišu, postoji raširena saglasnost da je društvena podela rada kao globalni društveni proces, ako ne direktni uzročnik, a ono temelj na kojem se oblikuju raznorodne strukture društva. Ovu vezu su prihvatili i marksisti i nemarksi, zastupnici pluralističkog shvatanja društvene strukture kao i pristalice »monističkog« poimanja ove pojave. Neosporno je da društvena struktura, shvaćena kao opšti pojam, predstavlja celinu relativno stabilnih i diferenciranih društvenih odnosa koji se uspostavljaju između ljudi na raznim područjima društvenog života i da, usled toga, uključuje posebne strukture koje se odnose na odgovarajuće vidove društvene stvarnosti. Pri tome je potrebno istaći da društvena struktura kao mreža odnosa označava upravo odnose uzajamne zavisnosti koji se uspostavljaju između društvenih grupa u procesu celokupne društvene reprodukcije. Iz

8. Vid. B. Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, Globus, Zagreb, 1984, s. 67-68.

7 Srednji slojevi u Jugoslaviji

celine tih odnosa, po svom značaju za život ljudi, posebno se izdvajaju odnosi međusobne zavisnosti koji se oblikuju u procesima materijalne proizvodnje, raspodele i razmene dobara. Na toj osnovi nastaju profesionalna i stratifikacijska struktura kao posebno značajni oblici opšte društvene strukture. To je ono područje društvene stvarnosti na kojem se stvara »sistem međuljudskih odnosa, distanci i hijerarhije, kako u neorganizovanoj, tako i u organizovanoj formi«. ⁹ Profesionalna i klasnoslojna struktura društva istorijske su i međusobno povezane pojave. Obe su uslovljene globalnim procesom društvene podele rada koji predstavlja sintetski izraz dijalektičkog odnosa između razvoja proizvodne snage rada i širenja ljudskih potreba. Deobom rada u društvu vrši se izdvajanje pojedinih delatnosti i prenosi na pojedine individue ili grupe individua kao njihovo trajno ili privremeno zanimanje, što znači da je nastajanje novih zanimanja i novih profesionalnih grupa neposredna posledica podele rada. Pri tome se razvijaju odnosi razmene i proširuju tržišta, što pojačava uzajamnu zavisnost proizvođača i stvara potrebe za novim društvenim ustanovama koje treba da obezbede efikasnu regulaciju društvenih odnosa.

U pretkapitalističkim formacijama u kojima prevladuje autoritarna podela rada profesionalna struktura se sporo menja, a tržište uglavnom zadržava u okvirima užih zajednica. Pod takvim okolnostima profesionalna struktura društva je bliska aproksimacija kastinske i staleške strukture. Uporedo s razvojem kapitalističkog društva, anarhična podela rada potiskuje autoritarnu podelu, a sadejstvo društvene i manufakturne podele rada ubrzava razvoj proizvodnih snaga. Profesionalna struktura sve se više diferencira, a njena veza s klasnom strukturom postaje sve labavija. Profesionalna pokretljivost i klasna otvorenost postaju obeležja modernih društvenih sistema u kojima su privredni rast, ekonomska racionalnost i pravna jednakost osnovne društvene vrednosti. Stari oblik društvene podelu rada na upravljače i proizvođače, koji se ulgvanom poklapao s podelom ljudi na umne i fizičke radnike, danas je višestruko modifikovan usled razduženog diferenciranja koje je zahvatilo i područje umnog i oblast fizičkog rada. Upravljači su postali manji deo rastuće mase nemanuelnog rada, a složeni intelektualni poslovi prožimaju procese fizičkog rada, tako da su pojedini sociolozi nagovestili skoro iščezavanje granice koja vekovima razdvaja dva dela stratifikacione strukture. Uporedo s ovim promenama odvijaju se procesi razdvajanja funkcija vlasništva od funkcija kontrole, a participacija neposrednih proizvođača zadire u tvrdokornu hijerarhiju privredne organizacije u kojoj su strogo podeljeni upravljački i izvršilački poslovi.

Međutim, uprkos naznačenim tendencijama, osnovne linije klasne podelu rada nisu izbrisane i njeni karakteristični oblici daju pečat i postojećim društvenim strukturama. Podela rada na umni i fizički, kao i podela na upravljače i izvršioce, pretvara horizontalno, funkcionalno diferenciranje društvenih grupa u hijerarhijske poretke izraženih socijalnih distanci. Dok se sociolozi slažu u pogledu tumačenja opšte veze između društvene podele rada i oblika društvene strukture, saglasnosti nestaje kad su u pitanju objašnjenja neposrednih uzroka koji dovode do hijerarhijskog poretka funkcionalno diferenciranih grupa. Ovde nećemo ponavljati stavove ranije razmatranih gledišta kojima su tumačeni različiti faktori ove pojave, već ćemo podvući mišljenje o nužnosti hijerarhijskog po-

retka koje je zajedničko kako Marxu i Engelsu, tako i funkcionalistički orijentisanim sociolozima.

Marx i Engels, kao što smo pokazali, hijerarhiju organizacije objašnjavaju složenosti i isprepletenosti socijalne i tehničke koordinacije u kooperativnim radovima širokih razmera. Ukoliko su proizvodni sistemi kojima se prisvaja priroda za čoveka složeniji, tim je izraženija i potreba za autoritetom koji će vršiti koordinaciju mnoštva izdvojenih i međusobno zavisnih radova. Kod funkcionalista, nužnost hijerarhijske funkcije i izdvajanja regulativnih ustanova proizlazi iz imperativnih potreba funkcionisanja složenog društvenog sistema. Teoretičari organizacije rada koji stvaraju pod Marxovim uticajem drže da je ukidanje podele rada neophodan uslov za ukidanje postojećeg hijerarhijskog oblika organizacije u kojem se rad deli na upravljački i izvršilački. Pri tome, jedni smatraju da je bitno ukinuti kapital-odnos u kojem dominira težnja za profitom da bi se na mesto postojeće hijerarhije i kontrole podigla nova organizacija u kojoj neće biti nadređenih i podređenih, kao ni isključive podele na fizičke i umne radnike. Zastupnici drugog gledišta, koje bismo mogli nazvati »tehnoškim«, ne smatraju da je likvidacija kapitalističkih društvenih odnosa dovoljan uslov za tako radikalno preobražaj društvenih odnosa. Mada i ova struja stremi ukidanju hijerarhije, razdobljenog i otuđenog rada, ona se razlikuje od »socijalnoklasnog« stanovišta po tome što drži da je klasna podela rada uslovljena stanjem i razvojem tehnologije. Postojeće stanje tehnologije koje karakteriše velika koncentracija i centralizacija sredstava ne dozvoljava ukidanje stare podele rada, ali nije isključeno da ovi procesi neće stvoriti mogućnosti za oblikovanje novih tehnologija čija će primena biti moguća u okvirima nove, nehijerarhijski ustrojene organizacije rada. Samo na kvalitetno višem stupnju tehničko-tehnološkog razvoja moguće je prevladati klasnu podelu rada s njenim rdavim posledicama.

»Tehnološko« gledište izgleda daleko realnije jer uzima u obzir uzajamnu uslovljenost socijalne i tehničke koordinacije proizvodnih i širih regulativnih procesa u društvenom sistemu. Upravljanje stvarima samo je u utopijskim vizijama odvojeno od upravljanja ljudima. Društveni i tehnološki oblici kooperacije uključuju onu vezu koja se u marksističkoj teoriji postavlja kao odnos između produkcionih odnosa i proizvodnih snaga. Društveni oblici u kojima se vrši »razmena materije« između ljudi i prirode odgovaraju dostignutom »tehničkom stupnju« i nivou društvene podele rada. Tehnologija koja se primenjuje u proizvodnji, kao i tehnička sredstva koja se koriste pri usmeravanju i koordinaciji različitih delatnosti u društvenom sistemu nisu neutralne društvene činjenice, već značajne determinante društvenih odnosa i društvenog organizovanja. Razvoj nauke i tehnologije u sistemima orijentisanim na stalan privredni rast pokazuje sve veću složenost postupaka u preradi materija kao i sve složenije organizacijske sisteme koji ih primenjuju u praksi. Hijerarhija društvenih položaja u preduzećima i državnim ustanovama ostaje i dalje bitno obeležje organizacije koje uspešno odoleva učestalim zahtevima za njenim ukidanjem. Praksa pokazuje da ni jedna organizacija značajna za funkcionisanje sistema nije ukinula hijerarhiju društvenih položaja. Naravno, krutost poretka i veličina socijalnih distanci variraju zavisno od prirode društvenog sistema, karaktera delatnosti organizacije, njene veličine, obrazovnog sastava njenih pripadnika, itd. No, bez obzira na sve specifičnosti, privredne organizacije industrijskih društava razvijaju složene sisteme upravljanja u kojima se strateški važni položaji izdvajaju iz mase kontrolnih, nadzornih i informacijskih funkcija. Hijerarhiju strateških, operativnih i

⁹ S. Ossowski, *Klasna struktura u društvenoj svijesti*, Naprijed, Zagreb, 1981, s. 18.

radnih funkcija sasvim dobro izražava odgovarajuća stratifikacijska struktura.

Da ukidanje kapitalističkih odnosa i ekonomije zasnovane na profitu nije dovoljan uslov za likvidaciju klasnih oblika podele rada i društvene stratifikacije najbolje pokazuje primer postojećih socijalističkih ili, preciznije, etastičkih društava. Ukoliko se revolucionarnim prevratom izvrši promena produkcionih odnosa (akcija »revolucionarne klase (kao proizvodne snage«), to ne znači da je izvršena i radikalna promena celokupnog načina proizvodnje. Na podlozi »klasične tehnologije« i hijerarhijske organizacije rada jedan oblik društvene moći transformiše se u drugi, a osnovni oblici društvene podele rada markiraju glavne segmente društvene stratifikacije. Za razliku od buržoazije koja je u krilu feudalnog poretka razvila osnove novog načina proizvodnje i političkom borbom širila prostor za njegovu ekspanziju, radnička klasa, odnosno njena partija, najpre je izvršila promenu svojinskih odnosa da bi potom pristupila izgradnji osnove za novi socijalistički način proizvodnje. U tom periodu, od samog početka, nužno se razvija oštra podela na upravljачku elitu i radničku masu, a unutar ove sve se vidljivije diferenciraju bele (kragne od fizičkih radnika. Imperativi postojeće tehnologije i podele rada deluju, zajedno s novom centralističkom organizacijom privrede i društva, na oblikovanju nove vertikalne diferencijacije socioprofesionalnih skupina. Naglašena podela na upravljачke i izvršioce nije kompenzirana brisanjem podele na manuelna i nemanuelna zanimanja. Tradicionalno visoko vrednovanje pi-sarskih poslova u seljačkim društvima pojačano je u ovom periodu velikom glađu za administrativcima i stručnjacima koji su bili neophodni za izvršavanje obimnih planskih zadataka. Ali ni kasnije, ikada su otklonjeni »deficitni« u profesionalnom sastavu, nije došlo do ekonomskog i statusnog izjednačavanja radnika i službenika. Štaviše, u jugoslovenskom društvu nakon perioda obnove razlike su se počele povećavati u korist službenika, o čemu svedoči razmatrano Pečujlićevo istraživanje.

Ipak, samom činjenicom društvene podele rada i imperativima tehničko-tehnološkog podsistema ne može se na zadovoljavajući način objasniti proces reprodukcije klasnoslojnih nejednakosti kojim se grupe ljudi trajno vežu za različito vrednovane društvene uloge i položaje. Ranije smo razmatrali jednostranosti funkcionalističke teorije prema kojoj se nejednaka raspodela nagrada tumači nužnošću funkcionisanja društvenog sistema. Pri tome se polazi od pretpostavke da klasno pokreklo nema uticaja na izgled potencijalnih kandidata koji konkurišu za vrednije društvene položaje. S druge strane, ni marksistička teorija koja klasnu reprodukciju izvodi iz privatnovlasničke kontrole kapitala ne pokazuje se podobnom za analizu društvenih nejednakosti u socijalističkom društvu. Stoga je razumljivo da se pri ispitivanju društvene stratifikacije počne od pojma društvene moći kao najopštije analitičke kategorije, a da se pojam efektivne svojine, shvaćen u širem sociološko-ekonomskom značenju, tretira kao oblik ispoljavanja moći na području ekonomskih odnosa. Pojam društvene moći različito se određuje, ali iz mnoštva definicija mogu se izvući bitne karakteristike značajne za sagledavanje odnosa između strukture moći i društvene slojevitosti. Pre svega, pojam društvene moći označava odnos u kojem jedna strana ima mogućnost da donosi, ili da propušta donošenje odluka od važnosti i za drugu stranu koja nema takve mogućnosti da učestvuje u odlučivanju. Društvena moć je socijalno zasnovana, a njen najvažniji izraz predstavlja sposobnost društvenih grupa da mobilizuju i kontrolišu resurse značajne za delovanje društvenog sistema. Svojima u širem

sociološko-ekonomskom značenju i nije ništa drugo do monopol kontrole u oblasti proizvodnje i distribucije proizvoda. U kapitalističkom društvu ovaj oblik društvene moći još se uvek pretežno zasniva na legalno utvrđenim privatnosvojinskim pravima nad sredstvima za proizvodnju. Dekompozicija kapitala nije oduzela prvenstvo ekonomskoj moći privatnih vlasnika u usmeravanju osnovnih delatnosti društva. Vlasnici kapitala imaju mogućnost da koriste ekskluzivnu praksu zatvaranja i da time ograničavaju drugim grupama pristup sredstvima rada i života.

U socijalističkom društvu glavnina sredstava za proizvodnju je nacionalizovana, pa je privatnovlasničku kontrolu resursa zamenila kontrola profesionalno-upravljачke grupe čija se moć zasniva na delegaciji prava. Kao kolektivni vlasnici ili kolektivni preduzetnici, rukovodioci u partijsko-državnom aparatu i privrednim organizacijama planiraju i usmeravaju društveno-ekonomski razvoj i, na osnovu takve funkcije u društvenoj organizaciji rada, poseduju koncentrisanu političku i ekonomsku moć. Takvo mesto u podeli rada omogućuje birokratiji moćan i privilegovan društveni položaj koji se po pravima i privilegijama izdvaja iznad položaja viših srednjih slojeva. Kao vladajući sloj birokratija takođe koristi ekskluzivnu praksu zatvaranja, ali zbog čuvanja legitimnih osnova sistema i zaštite sopstvenih interesa ona ima granice u zatvaranju pristupa sredstvima rada koje teško može da pređe, a da legitimnost poretka ne dovede u pitanje. Razvijena praksa ekskluzije pri selekciji kadrova za upravljачke položaje nije praćena sličnom praksom zatvaranja u oblasti raspodele dohotka. Dihatoma raspodela društvene moći nastupa zajedno sa stupnjevitom raspodelom materijalnih dobara i društvenog ugleda.

Odstupanja distributivnih obrazaca dohotka i ugleda od polarizovane raspodele objedinjene političko-ekonomske moći mogu se objašnjavati drugim oblicima ispoljavanja društvene moći koji imaju svoje relativno samostalne izvore u društvu i privrednom sistemu. Jedan od takvih oblika, veoma važan za oblikovanje složene stratifikacijske strukture, nazvaćemo, u nedostatku adekvatnijeg termina, »statusnom moći«. Ovaj oblik ispoljavanja društvene moći u reprodukciji društvenih nejednakosti nije direktno, već posredno povezan s glavnim oblikom koncentrisane moći. Osnov statusne moći društvenih grupa predstavlja posedovanje posebno cenjenih znanja i veština neophodnih za obavljanje važnih funkcija u sistemu, a konkretni oblik njenog ispoljavanja je zauzimanje povoljnijih položaja u profesionalnoj podeli rada. Prednosti grupa na osnovu višeg obrazovanja i stručnosti omogućuju povoljnije izgleda potomstvu da stekne formalna školska svedočanstva koja otvaraju vrata privilegovanim položajima u društvenoj podeli rada. Raspolaganje »kulturnim kapitalom« omogućuje veću samoreprodukciju viših srednjih slojeva, a istovremeno im povećava izgleda za ulazak u viši upravljачki sloj. Statusna moć visoko obrazovanih profesija varira zavisno od potreba sistema čije promene signaliziraju tržište i ekonomska politika. Ponuda i potražnja stručnjaka, uslovljena naučno-tehnološkim razvojem kao i planovima društveno-ekonomskog razvoja, utiče na porast statusne moći jednih, i pad moći i ugleda drugih profesionalnih grupa. Ipak, ove varijacije u socijalističkom društvu podležu kontroli centra političke moći koji obuzdava zahteve statusno moćnih profesionalnih grupa za većim učešćem u raspodeli društvenih nagrada. S druge strane, ekskluzivna praksa zatvaranja koja pojačava monopolni položaj u distribuciji znanja uvođenjem rigoroznih prijemnih ispita za upis u visoke škole, nailazi na izvesne teškoće proširivanjem mreže obrazovnih

ustanova i visokom participacijom društvenih zajednica u troškovima školovanja.

Poseban oblik društvene moći koji utiče na društveno raslojavanje u socijalističkom društvu jeste ekonomska moć zasnovana na privatno-svojinskom monopolu nad sredstvima za proizvodnju. Ovaj oblik društvene moći potisnut je van dominantnog načina proizvodnje i ograničen na sitnu robnu proizvodnju u oblasti poljoprivrede, privatnog zanatstva i uslužnih delatnosti. Klasični oblik ekonomske moći permanentno je ograničavan političkom moći tako da glavina privatnih vlasnika nad sredstvima za proizvodnju spada u najniže slojeve socijalističkog društva. Ukoliko se može govoriti o trajnije ustanovljenom odnosu eksploatacije u fazi industrijskog preobražaja ovog tipa društva, onda je on svakako bio uspostavljen između slojeva sitnih robnih proizvođača i grupacija državnog, odnosno društvenog sektora. Ekskluzivna praksa zatvaranja, zbog usitnjenosti sredstava i niskoj akumulativnosti delatnosti, teško je izvodljiva na privatno-svojinskom monopolu. Pored toga, masa sitnih robnih proizvođača u privatnom sektoru teško stvara monopolni položaj na tržištu, što je karakteristično za brojne proizvođačke skupine u društvenom sektoru. Pa ipak, ekonomska moć pojedinih grupa privatnih proizvođača raste usled delovanja tržišta koje pokazuje veliku tražnju za pojedinim vrstama roba i usluga. Dosašnje iskustvo pokazuje da su uslovi privređivanja u privatnom sektoru veoma promenljivi i da je, shodno tome, društveno-ekonomski položaj tradicionalnih srednjih slojeva nestabilan. U stvari, ekonomska moć seljaštva i zanatlija zavisi od stanja proizvodnje u vladajućem sektoru i od mera ekonomske politike kojima upravljačka grupa reguliše uslove privređivanja i način raspodele dobara.

Najzad, postoji i jedan noviji oblik ispoljavanja društvene moći koji se može označiti izrazom »pasivne moći«. Pod pojmom pasivne moći podrazumevamo onaj isti sadržaj društvenog odnosa koji Parkin naziva »uzurpacijom«. Pasivna moć je »drugo lice društvene moći«; ona ne obuhvata vršenje radnje na osnovu mogućnosti upravljanja i kontrole, već propuštanje radnje koja je, inače, uobičajena u proizvodnom sistemu. Propuštanje radnje, koje se najčešće ispoljava kao štrajk ili usporeno obavljanje posla, ima za cilj da iznudi promene u postojećem načinu raspodele dohotka. Pasivna moć se zasniva na porastu značaja specijalističkih grupa radnika koji u podeli rada obavljaju izuzetno značajne i za funkcionisanje sistema veoma osetljive radne funkcije. Porast pasivne moći ima dublje uzroke u objektivnim zakonomernostima koje dovode do isprepletenosti funkcija podele rada, velikih kapitalno-intenzivnih sistema i uključivosti nacionalnih privreda u međunarodnu podelu rada. Pasivna moć kao jedan od uzroka društvenog raslojavanja, posebno unutar radničkih slojeva, uopšte se ne mora ispoljavati u svojim aktualnim oblicima, već se često realizuje prećutnim dogovorom »aktivne« i »pasivne« strane, koje su u podjednako meri svesne novog stanja odnosa. »Radnička aristokratija« i u socijalističkim društvima ne obrazuje se samo na osnovu veće stručnosti i povoljnije pozicije preduzeća na tržištu, već i na temelju važnosti funkcije unutar sistema. Ustupci koje daje moćna strana nisu samo rezultat straha od ekonomskih gubitaka kao što je to slučaj u kapitalizmu, već su i proizvod brige upravljačkih grupa za održanje legitimnih osnova društvenog sistema. Korišćenje pasivne moći u njenim različitim oblicima ne karakteriše samo specijalističke grupe radnika, već i grupe nemanuelnih slojeva koje su zauzele strateški osetljiva mesta u privrednim i društvenim delatnostima.

Pregled oblika društvene moći upućuje na vezu između njihove snage i distribucije, s jedne, te osnovnih segmenata stratifikacijskog sastava, s druge strane. Nosioci funkcija umnog rada uglavnom poseduju dominantne oblike društvene moći — političko-ekonomsku i statusnu — i, na osnovu toga, zauzimaju povoljnije položaje u profesionalnoj podeli rada. Fizički radnici i privatni vlasnici imaju veću distancu prema oba glavna središta društvene moći, a samo manje skupine koriste snagu privatnosvojinskog monopola i pasivne moći. Povoljnije mesto u strukturi političke moći i profesionalnoj podeli rada omogućuje nemanuelnim slojevima bolje izgled u raspodeli društvenih nagrada i procesu slojnog samoreprodukcovanja. Socijalne distance u odnosima moći u značajnoj meri prate distance u raspodeli dohotka i društvenog ugleda kao drugim bitnim komponentama društvenog položaja. Kao što je vidljivo iz istraživanja strukture socijalističkih društava, manja distanca prema središtu koncentrisane političko-ekonomske moći i viši nivo obrazovanja znače, po pravilu, i bolje imovno stanje i veći društveni ugled. Međutim, korelacija između osnovnih elemenata društvenog položaja slojeva važi uglavnom na nivou opšte podele stratifikacijskog sastava na sloj upravljačke elite, srednje slojeve, radnike i privatnike. Pri detaljnijoj klasifikaciji, pak, zapažaju se vidnija odstupanja i nekonzistentnosti društvenih položaja uže određenih slojeva. Tako na primer, Wesolowski izveštava o neskladu između dohotka, obrazovanja i ugleda kod skupina srednjih slojeva u poljskom društvu koji je uslovljen ekonomskom politikom i granskom pripadnošću ispitanika. Kod Mahonina je još jače istaknuta nekonzistentnost položaja pojedinih slojeva u pogledu moći, dohotka i kulturnog profila u čehoslovačkom društvu. Slične rezultate srećemo i kod Staneta Saksida i saradnika koji su ispitivali društvenu stratifikaciju i pokretljivost u jugoslovenskom društvu.¹⁰ Mada se u slučaju ovog jugoslovenskog istraživanja ne radi o utvrđivanju položaja grupa već o stepenu povezanosti atributa položaja pojedinaca, rezultati su izuzetno zanimljivi. U jugoslovenskom društvu ispitanici se rangiraju u tri relativno nezavisne, a sociološki relevantne, hijerarhije: obrazovno-profesionalnoj, koja proizlazi iz podele rada, političkoj hijerarhiji i imovinskoj hijerarhiji. Položaj pojedinca u obrazovno-profesionalnoj hijerarhiji relativno je nezavisan od položaja u druge dve hijerarhije. Slično stoji i u pogledu položaja u hijerarhiji političke aktivnosti koji je nezavisan od položaja na dimenziji imovine i društvenog statusa. Najzad, položaj u potrošačkoj hijerarhiji (posedovanje materijalnih dobara) pokazuje veliku nezavisnost od položaja u profesionalnoj i političkoj hijerarhiji. I pored toga što u ovom empirijskom istraživanju nije analiziran društveni položaj porodica i grupa, što bi verovatno povećalo korelaciju između rangova u relevantnim hijerarhijama, nalazi sugerišu postavljanje dveju pretpostavki. S jedne strane, položaj u profesionalnoj strukturi (obrazovno-profesionalna hijerarhija) ispoljava se kao nezavisna dimenzija društvene stratifikacije, što je u skladu s našom pretpostavkom o statusnoj moći kao relativno nezavisnom izvoru društvenog raslojavanja. S druge strane, klasičan oblik ekonomske moći, bilo u posedovanju efektivne svojine, bilo u raspolaganju značajnim materijalnim dobrima, može biti samostalan izvor raslojavanja među skupinama koje su nisko rangirane na skalama obrazovanja i dominantne političke moći. Relativnoj nezavisnosti »potrošačke

10. S. Saksida i sar., »Društvena stratifikacija i pokretljivost u jugoslovenskom društvu«, u: *Klase i slojevi (Sistem i čovek)*, knj. V, Zagreb, 1977.

hijerarhije« verovatno doprinosi i posedovanje pasivne moći koja izražava strateško mesto grupa u mreži operativnih funkcija sistema.

U pogledu društvenog ugleda kao atributa društvenog položaja koji se veže za statusnu, ekonomsku i političku moć grupa, način vrednovanja u socijalističkom društvu nije doneo bitne promene. Istraživanja hijerarhije zanimanja prema društvenom ugledu ne pokazuju krupnija odstupanja od skale ugleda profesija u kapitalističkom društvu.¹¹ Manje varijacije na skalama (koje se javljaju u socijalističkim društvima mogu se delom pripisati promeni značaja određene delatnosti u sistemu, a delom uticaju kulturnog nasleđa. Ma da su pojedina manuelna zanimanja više rangirana od nekih prostih službeničkih poslova, što se vidi iz Connorovog pregleda, ipak, uopšte uzev, i dalje opstaje uočljiva granica između fizičkog i umnog rada. Statusna moć različitih profesija na jasan način se izražava ikako na skalama ugleda, tako i u obrazovno-profesionalnoj hijerarhiji položaja.

Na osnovu prethodnih razmatranja može se izvući opšti zaključak da društvene nejednakosti u novom tipu društva imaju različite izvore i da nisu puki ostatak prošlosti, već bitno obeležje društvenih odnosa koji se oblikuju u dominantnom i sporednim načinima proizvodnje. Ono što se pojedina istraživačima ukazuje kao nasleđeno i privremeno u reprodukciji društvenih nejednakosti predstavlja, u stvari, nužan proizvod procesa ukupne društvene reprodukcije kojega obeležava hijerarhijska sprega radno-profesionalnih i upravljačko-regulativnih funkcija. Društvena stratifikacija sa svojim osnovnim segmentima samo izražava složen hijerarhijski poredak razuđenih funkcija društvene podela rada. Nosiocce sličnih ili istih uloga u socijalno-koordinativnom procesu društvene reprodukcije (usaglašavanje interesa — politička moć), nosiocce istih ili sličnih funkcija u tehničko-tehnološkom procesu reprodukcije (obavljanje različitih vrsta radova — statusna moć) i posednike sličnih mesta u raspodeli bogatstva (proizvod raspolaganja određenom vrstom moći) možemo označiti kao društvene slojeve u opštem značenju ovog pojma. Moć, dohodak i ugled ovih skupina (kao osnovni atributi njihovog društvenog položaja) mogu pokazivati manji ili veći stepen nekonzistentnosti. Ukoliko su društveni položaji kongruentniji, a socijalne distance se trajnije održavaju, te se unutar skupina razvijaju intenzivni neformalni odnosi, artikulišu zajednički interesi, oblikuje poseban stil života i vrednosne orijentacije, onda se može govoriti o društvenim slojevima kao realnim društvenim oblicima koji nisu prosti socijalni agregati niti puke deskriptivne kategorije. Ispitivanje društvenih slojeva i njihovih međudnosa ne služi samo za utvrđivanje konkretnih oblika društvenih nejednakosti, već i za tumačenje društvenih sukobljavanja i strukturalnih promena. Istorijsko iskustvo svedoči da su sukobljavanja između vladajućih slojeva često bila značajnija za odvijanje društvenih promena nego sukobi između nedovoljno uobličjenih društvenih klasa. Kao velike društvene grupe, klase su heterogeni društveni oblici sastavljeni od više društvenih slojeva sličnog društvenog položaja. U slučaju osnovnih klasa koje se obrazuju u vladajućem produkcionom odnosu društveni položaji pripadnika vladajuće i potčinjene klase asimetrično su smešteni u procesu kontrole proizvodnog procesa i raspodele proizvoda. Asimetričnost položaja u procesu proizvodnje izaziva eksploataciju kao »društveno uslovljeni oblik asimetrične proizvodnje životnih prilika«, a izraz životne prilike označava »izglede koji se pružaju pojedincu da učestvuje u društveno

11. Vid. uporedni pregled rangova i ocena ugleda zanimanja u: Ksenija Savin, »Društveni ugled zanimanja u nas«, *Sociološki pregled*, 1-2/1981, s. 126-7. Uporedni pregled prestižne hijerarhije zanimanja u nekoliko socijalističkih zemalja dat je u Tabeli XXIX.

stvorenim ekonomskim i kulturnim dobrima«.¹² Dominantna klasa kumulira vrednosti svih atributa društvenog položaja, a subordinisana klasa izložena je praksi obuhvatne društvene ekskluzije.

Međutim, suprotni društveni položaji i odnos eksploatacije ne moraju nužno izazvati klasne suprotnosti i klasnu borbu između različitih skupina društvenih slojeva. Nužan uslov za to je stvaranje klasne svesti o vlastitom društvenom položaju u sistemu, razvijanje klasne ideologije i klasnih političkih organizacija, što omogućuje artikulaciju klasnih interesa i njihovo isticanje i zastupanje na nivou globalnog društva. Ukoliko nema zajedništva interesa, političke organizovanosti i izgrađene ideologije, te ukoliko su pripadnici skupina sličnog društvenog položaja nesposobni da sami zastupaju i unapređuju svoje osnovne interese, ne može se govoriti o postojanju klasa (kao društvenih grupa čiji međusobni sukobi određuju pravac strukturalnih promena. Samo strukturalno određeni asimetrični društveni položaji i postojanje »klasnog nagona« — da upotrebimo Poulantzasove izraze — nisu dovoljni uslovi za oblikovanje društvenih klasa. Francusko parcelno seljaštvo iz 19. veka, ili današnje jugoslovensko seljaštvo nisu društvene klase u smislu dinamičnih snaga društvene promene bez obzira na to što je reč o skupinama oštećenim u asimetričnom proizvodnji životnih prilika. Bez svesti o društvenim suprotnostima, bez klasne organizovanosti i sopstvenog ideološkog pogleda, subordinisane skupine u produkcionim odnosima su »kvazi-klase«, potencijalne klase ili klase po sebi, a ne delatne društvene grupe u marksističkom značenju ovog pojma. To su, u stvari, skupine društvenih slojeva sličnog društvenog položaja koje mogu postati klase samo pod specifičnim društveno-istorijskim okolnostima, kada se ukažu mogućnosti slobodnog artikulisanja različitih i suprotnih interesa, političkog organizovanja i korišćenja raspoloživih tehničkih sredstava radi efikasne uzajamne komunikacije. U pretkapitalističkim formacijama takvi uslovi nisu postojali, pa se »klase« starih društava isto toliko razlikuju od klase modernog društva koliko se stari oblici kapitala razlikuju od njegovog modernog izdanja. Tek razvojem kapitalističkog društva, koji karakteriše pravna jednakost građana, tržišna regulacija alokacije i vrednovanja resursa, te rastavljenost proizvođača od pretpostavki rada, slične skupine društvenih slojeva poprimaju razvijena klasna oblika. Formiranje i rasformiranje klasa su društveni procesi koji pokazuju nizove prelaznih stanja i stupnjeva. Teorijski razdvojeni društveni oblici — kao što su profesionalne grupe, društveni slojevi i društvene klase — u stvarnosti pokazuju višestruka prožimanja i raznovrsne oblike tako da stanje društvenih odnosa može, u većoj ili manjoj meri, odgovarati pretpostavljenom modelu društvene strukture.

Stratifikovanje društva u konjunktornoj situaciji

Posmatranje društva kao dinamičke celine društvenih odnosa pokazuje smene različitih vremena (vreme dugog trajanja i zgnusuto vreme) i pojavu konjunktornih situacija u kojima se stiču uslovi za transformaciju jednih društvenih oblika u druge. Strukturalno uslovljene nejednakosti u podeli i organizaciji društvenog rada u konjunktornim stanjima mogu se približavati ili udaljavati od postuliranog modela »čistog klasnog sastava«. Ovde nije reč samo o tome da »srednji stupnjevi« pomućuju granice iz-

12. Anthony Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies*, Harper and Row, New York, 1973, p. 130.

među osnovnih klasa, kako to Marx primećuje za onovremeno englesko društvo, već i o izgradnji ili razgradnji klasnih oblika na koje deluju činioci društvene promene, shvaćeni u njihovom objektivnom ili subjektivnom izrazu. Konjunktura stanja mogu dovesti do zaoštavanja društvenih suprotnosti, smanjivanja »razmene« pripadnika klasa, stvaranja klasnih organizacija i izbijanja klasne borbe, kao što mogu izazvati smanjivanje društvenih nejednakosti, povećanu vertikalnu pokretljivost i onemogućavanje razvoja klasne svesti i klasne organizovanosti. Od spleta okolnosti zavisi u kojoj pravcu će krenuti proces društvenog diferenciranja i kakve će društvene oblike poprimiti. Na transformaciju društvenih slojeva i klasa značajno utiču i specifične nacionalne, verske i rasne strukture konkretnih društava koje, u okviru prakse ekskluzivnog zatvaranja, mogu otežavati formiranje klasnog sastava, kao što mogu i uticati na njegovo brže oblikovanje kumulacijom ekonomskih i nacionalnih (verskih, rasnih) razlika duž iste linije društvenog razdvajanja.

Nedovoljno uvažavanje činjenice da realni oblici vertikalne diferencijacije pokazuju kontinuirana prelazna stanja i da konjunkturalne situacije mogu »pomutiti« klasne podeljenosti često dovode do kontradiktornih procena karaktera stratifikacijske strukture socijalističkih društava u njihovom postrevolucionarnom periodu. Apriorni iskazi o postojanju »prijateljskih« i »neprijateljskih« klasa nisu podvrgnuti proverbi putem sistematskih istraživanja čiji bi rezultati pokazali osobenosti društvenog stratifikovanja u jednoj izuzetnoj konjunkturalnoj situaciji. Postojanje klasa u socijalističkim društvima uopšte nije sporno ukoliko se prihvati jedna takva definicija klase kao što je Sorokinova, prema kojoj se izjednačavaju sadržaji pojmova društvenog sloja i društvene klase. Nemoguće je osporavati tvrdnju da u ovom tipu društva postoje grupe hijerarhijski poređane prema različitim pravima i odgovornostima, privilegijama i lišavanjima, moći i uticaju. Ukoliko, pak, prihvatimo Marxovu, Dahrendorfovnu ili Milićevu definiciju društvenih klasa, prema kojoj se postojanje klase uslovljava postojanjem klasne svesti o društvenoj situaciji, klasne organizovanosti i ideoloških programa, onda se s pravom može poricati teza da u postojećim socijalističkim društvima postoje oblikovane klase. Na osnovu naših prethodnih razmatranja može se primeniti drugačiji ugao posmatranja klasnosti, odnosno besklasnosti ovoga tipa društvene strukture. Umesto iskaza »struktura je klasna« ili »struktura nije klasna«, može se postaviti hipoteza da su socijalistička društva u dosadašnjem razvoju imala izuzetnu konjunkturalnu situaciju u kojoj su stare klasne strukture razorene, a nove još nisu jasno oblikovane. Usled višestrukog spleta različitih okolnosti proces socijalne diferencijacije obrazovao je poseban vertikalni sklop društvenih oblika koji još uvek značajno odstupaju od onog klasnog modela društva koji postulira marksistička teorija. Smirivanjem konjunkturalnog stanja, koje započinje nastupanjem vremena »sporog trajanja«, stratifikacijski sastav društva može biti podvrgnut bržem ili sporijem procesu transformacije osnovnih slojeva u društvene klase, kao što, naravno, tok klasnog uobličavanja može biti prekinut novom konjunkturalnom situacijom.

Posleratno jugoslovensko društvo upravo sada izlazi iz jedne takve konjunkturalne situacije u kojoj su razoreni zatečeni klasni oblici stratifikacijske strukture, a novi nisu jasno uobličeni. Od završetka II svetskog rata do početka osamdesetih godina društvo je prelazilo put nekapitalističke industrijalizacije čije su metode ostavile pečat na proces društvenog diferenciranja. Odnosi ljudi u proizvodnji nisu uspostavljeni posredstvom privatnih vlasnika kapitala, već putem delanja moćnog partijsko-državnog

aparata. Stvaranjem jedinstvenog centra objedinjene političke i ekonomske moći položeni su osnovi za primenu vanekonomske primude u akumulaciji viška rada i njegovom planskom usmeravanju u prioritetne delatnosti. Promenama u globalnoj organizaciji društva i produkcionim odnosima ubrzani su procesi industrijalizacije i deagrarizacije, što je rezultiralo radikalnom promenom socioprofesionalne strukture. Na početku ovog konjunkturalnog perioda u masi aktivnog stanovništva izrazito je preovladavalo sitno i srednje seljaštvo, da bi početkom osamdesetih godina bile formirane tri nešto ujednačenije skupine seljačkih, radničkih i nemanuelnih slojeva. Vanekonomske metode formiranja i distribucije akumulacije, kao i izmene u sektorskoj podeli rada, uzrokovali su visoke stope horizontalne i vertikalne društvene pokretljivosti. Migracije radne snage iz agrara u industriju i uslužne delatnosti koje su obezbeđivale povoljnije životne prilike zaposlenima, značile su istovremeno i društveno-ekonomsku promociju migranata. Otvorenost društva merena stopom socijalne mobilnosti uglavnom se duguje strukturalnoj pokretljivosti zasnovanoj na privrednom rastu i otvaranju novih radnih mesta u industrijskom i tercijskom sektoru. Connorova, Janićijevićeva i Selkulićeva istraživanja pokazuju da je cirkulaciona pokretljivost i u konjunkturalnom periodu niskog obima, pa se može zaključiti da se »razmena« između osnovnih slojeva uglavnom odvijala u jednom pravcu: najčešće iz nižeg u viši manuelni sloj, a daleko ređe spuštanjem preko granice koja razdvaja umni od fizičkog rada. Mada se ne može tvrditi da se rastom socijalne mobilnosti automatski brišu klasne podele, ipak ostaje činjenica da izrazito dinamična i otvorena društva karakterišu fluidnija klasna struktura i slabije izražene klasne suprotnosti. Malaksavanje privredne aktivnosti započeto krajem šezdesetih, a posebno izraženo osamdesetih godina nagoveštava smanjivanje strukturalne pokretljivosti i povećavanje samoreprodukcije osnovnih društvenih slojeva. Uz pojačano ekonomsko raslojavanje ovi procesi mogu dovesti do formiranja interesnih koalicija u širim društvenim okvirima koje će poprimati jasnija klasna obeležja.

Autoritarna podela društvenog rada i vanekonomske načine akumulacije koji su omogućili radikalnu transformaciju socioprofesionalne strukture ipak nisu omogućili i rastakanje vertikalnog diferenciranja društvenih grupa u njihovu, isključivo horizontalnu diferencijaciju. Nacionalizacijom sredstava za proizvodnju u većem i značajnijem delu društveno-ekonomskih delatnosti klasična moć privatnih vlasnika zamenjena je objedinjenom ekonomsko-političkom moći nove društvene elite koja u podeli rada ima ključnu funkciju planiranja i upravljanja procesima ukupne društvene reprodukcije. Kontrola, nadzor i izvršavanje planskih zadataka pripali su srednjim i nižim društvenim slojevima koji su lišeni mogućnosti da učestvuju u donošenju društveno značajnih odluka. Polarizacija društvenih grupa u odnosima dominantne političke moći nije bitnije promenjena ni u drugom periodu ove konjunkturalne situacije, naime kada je uvođenjem samoupravljanja izvršena decentralizacija državne organizacije i političke vlasti. Političke elite užih društveno-političkih zajednica dobile su daleko veću moć u oblasti usmeravanja i kontrole proizvodnih resursa na sopstvenom teritoriju.

Međutim, i pored izrazito neravnomerne raspodele političko-ekonomske moći, ovaj period karakteriše poseban način raspodele dohotka koji, kao što smo već više puta istakli, ne odgovara polarizaciji društvenih skupina prema njihovom položaju u političkoj hijerarhiji, baš kao što nije u skladu ni s njihovim radnim doprinosima. Umesto dihotomnog obrasca raspo-

dele formiran je stupnjeviti obrazac koji se u grubim linijama podudara sa stepenom stručne sprema pojedinaca i grupa. Prema istraživanjima ekonomista, rasponi u ličnim dohodcima između različitih profesionalnih grupa unutar radnih organizacija i ustanova su, po pravilu, veoma mali pa se često daju ocene o dominaciji uravnilovke u odnosima raspodele. Ipak, ova relativna ujednačenost narušava se izrazitim međusektorskim (gran-skim) i međuregionalnim nejednakostima u raspodeli ličnih dohodaka, što dovodi do ekonomskog diferenciranja unutar istih profesionalnih grupa i slojeva. Upporedne analize međusektorske disperzije zarada pokazuju da na ovu pojavu u jugoslovenskom društvu utiču, s jedne strane, opšti ekonomski činioci, a s druge, poseban institucionalni mehanizam u odnosima raspodele dohotka koji izražava različiti položaj grupa u strukturi ekonomske i političke moći. U kapitalističkim društvima međusektorska disperzija zarada zavisi pretežno od tehnološke razvijenosti privrednih grana i tržišne konkurencije, dok politički faktor ima dopunsko dejstvo. Zaposleni u granama visoke tehnologije i visoke produktivnosti, kao i visokog stepena koncentracije ponude, imaju znatno veće zarade od zaposlenih u »starim«, radnointenzivnim granama koje su, po pravilu, izložene konkurenciji i ne mogu prevaleći porast troškova na cene. Međutim, u društvima s visokom međugranskom disperzijom postoji i odgovarajuća disperzija dohodaka svih zaposlenih. Nasuprot tome, jugoslovensko društvo koje zauzima natprosečan rang po veličini međugranskih raspona, zauzima istovremeno i natprosečan rang prema jednakosti disperzije dohodaka svih zaposlenih. Otuda proizlazi da su razlike za rad iste vrste u Jugoslaviji znatno iznad takvih prosečnih razlika u mnogim razvijenim društvima. Najviše dohotke isplaćuju radne organizacije u kapitalno-intenzivnim granama koje, istovremeno, raspolazu i monopolskom moći na tržištu, a povećavanje ličnih dohodaka ostvaruje se ne toliko po osnovu veće produktivnosti rada, koliko po osnovu zahvatanja dela dohotka koji funkcionalno pripada akumulaciji kao i po osnovu monopolskog dohotka. Sistem sticanja i raspodele dohotka je »tako postavljen da u sebi ne sadrži objektivne kriterijume raspodele dohotka prema osnovama njegovog sticanja. Nivo ličnih dohodaka predstavlja se kao direktna funkcija nivoa dohotka po zaposlenom. Pri tome se ne ulazi u faktore diferencijacije dohotka po zaposlenom koji su u velikoj meri objektivno uslovljeni. Tako u fond ličnih dohodaka mogu da se preliju delovi dohotka koji ne potiču od uloženog živog rada radnika, već pripadaju akumulaciji i raznim oblicima monopolskog dohotka.«¹³ Diferenciranje ekonomskih položaja društvenih grupa koje je u periodu »državnog socijalizma« bilo velikim delom uslovljeno ekonomskom politikom planskih organa, u razdoblju samoupravljanja podleže posebnoj vrsti ekonomske moći koja se zasniva na monopolizaciji društvenih sredstava za proizvodnju. Izražene granske i regionalne razlike u odnosima raspodele nisu slučajna ili privremena odstupanja od načela raspodele prema radu, već karakteristika čvrste strukturisanih društvenih odnosa. Ovaj oblik socijalnog diferenciranja ne poklapa se s linijama profesionalne i stratifikacijske podele društvenih grupa, pa stoga predstavlja ograničenje procesu oblikovanja slojeva i klasa kao grupa zajedničkih interesa i vrednosnih orijentacija.

Upporedo sa specifičnom diferencijacijom po osnovu raspodele ličnih dohodaka javljaju se i nejednakosti u raspodeli sredstava iz fondova zajedničke potrošnje. Monopolska pozicija na tržištu ili povoljniji položaj u

13. Sofija Popov, *Međunarodna uporedna analiza sektorskih raspona ličnih dohodaka*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1979, gl. I.

sistemu vlasti omogućuje jednoj grupi radnih organizacija i ustanova da raspolazu daleko većim sredstvima za zadovoljenje stambenih i drugih važnih potreba u odnosu na organizacije koje imaju nizak organski sastav kapitala ili su daleko od centra političke moći. Ako se tome dodaju razlike u dohodcima pojedinaca i grupa nastale kao posledica polulegalnih ili ilegalnih poslovnih transakcija, kao i razlike stvorene u oblasti tzv. »sive« ili »sekundarne« ekonomije, onda se dobija veoma složena predstava o ekonomskim nejednakostima u društvu. Poreski sistem u Jugoslaviji nije podešen tako da otklanja velike razlike nastale ne po osnovu uloženog rada, već na osnovu monopolskih pozicija. On uglavnom koristi instrumente posrednog oporezivanja (porez na promet robe i usluga, doprinosi iz ličnih dohodaka) koji donose sigurne budžetske prihode, a zapostavlja direktno oporezivanje prihoda građana kao i ekstra dohotka radnih organizacija. Mada razlike u »dubini kese«, kako to Marx izjavljuje, nisu merilo nečije klasne pripadnosti, one ipak u jednoj konjunktornoj situaciji utiču na drugačiju konstelaciju grupnih interesa i stremjenja od one koja bi trebalo da se formira prema strukturalnom određenju društvenih položaja.

Pored izuzetno visoke strukturalne pokretljivosti i specifične raspodele dohotka, na stvaranje klasnih situacija u periodu konjunktуре značajno utiču ustrojstvo političkog sistema i nacionalne podele. Promene ustavnog poretkā i decentralizacija vlasti izvedeni sedamdesetih godina aktuelizovali su ponovo problem odnosa između nacionalnih i klasnih zajednica. Bez državnoopravne tradicije i razvijene industrije mali balkanski narodi ušli su u ovu konjunkturu situaciju kao razbuđene etničke grupe čija nacionalna svest ubrzano sazreva i traži učvršćenje sopstvenog identiteta kako na području kulture, tako i u oblasti politike i privrede. Perspektiva stvaranja novog besklasnog društva postepeno je ugrađivana u čvrste okvire nacionalne emancipacije, a konstituisanje proletarijata kao nacije prihvaćeno je od strane pojedinih grupa kao pretpostavka same ljudske emancipacije. Uobličavanje nacionalnih ekonomija stavljeno je u funkciju stvaranja državne suverenosti i kulturne autohtonosti, uprkos tome što razdvajanje privrednog sistema vodi neracionalnim oblicima podele rada u društvu. Nacionalni centri moći koriste praksu ekskluzivnog zatvaranja u odnosu na druge federalne jedinice, a na svom prostoru pojačavaju kontrolu nad resursima, podupiru neefikasne organizacije i privredne delatnosti i na taj način vrše integraciju različitih stratifikacijskih segmenata u široke koalicije sličnih interesa. Praksa ekskluzije raste uporedo s produblivanjem kriznog stanja društva, a proces nacionalne emancipacije poprma obeležja nacionalne isključivosti.

Neosporno je da se ekskluzivna praksa zatvaranja temelji na privatnom interesu pripadnika moćnih grupa pojedinih nacija koji se procesom transformacije predstavljaju na višem nivou kao opštenacionalni interes. Međutim, prerastanje nacionalne emancipacije u nacionalnu isključivost poduprto je interesima i kolektivnim psihološkim stanjima nižih društvenih slojeva koji su u kriznoj situaciji osujećeni u svojoj ekonomskoj i socijalnoj promociji. Nisu tako retki slučajevi u istoriji da kriza vladajućeg načina proizvodnje omogućuje procese prestrukturiranja pripadnika ugroženih slojeva iz njihovih klasnih organizacija u vatrene sledbenike grupa koje su nacionalnu ideju podigle na nivo apsoluta. Weberova misao da je nacionalni ponos jedina društvena vrednost koju svi pripadnici zajednice, bez obzira na klasni položaj i društveni status, mogu neograničeno deliti, nije mi danas izgubila na aktuelnosti. Prikradenost u distribuciji opi-

pljivih dobara i vrednosti podstiče motivaciju za većim učešćem u »raspodeli nacionalnog ponosa«, tako pojačava grupnu koheziju, razvija agresivnost i formira subjektivnu predstavu o otvaranju perspektive za društvenu promociju. Istorijske okolnosti čiji su proizvod »zakasnele« nacije i smanjena reproduktivna sposobnost društva stvaraju povoljne izgleda da nacionalne podela potisnu klasno integrisanje, kako na ravni globalnog društva, tako i unutar nacionalnih zajednica. Ovaj proces podstiče i velika nepodudarnost između etničkog rasporeda stanovništva i granica novouobličenih država, jer praksa ekskluzivnog zatvaranja po kriterijumu nacionalne pripadnosti izaziva nacionalne netrpeljivosti i sukobe u mešovitim prostorima. Međurepubličke migracije stanovništva, koje beleže visoke stope, pokazuju da njihov pravac daleko više opredeljuje nacionalni faktor nego ekonomski uzroci. Svaki govor o klasama i klasnim borbama u našem prostoru koji previđa bilo nacionalne podela, bilo našu ekonomsku i kulturnu zavisnost od razvijenog sveta, nije u stanju da valjano protumači uzroke i pravce osnovnih strukturalnih promena.

Vertikalna zasecanja stratifikacijskih segmenata uslovljena su i prirodnom jednopartijskog političkog sistema u kojem se ne priznaje legitimnost antagonističkih interesa društvenih grupa. Toleriša se samo »pluralizam samoupravnih interesa«, a granicu između samoupravnog i »nesamoupravnog« interesa određuje moćnija strana u konfliktu. Pretpostavlja se da mnoštvo samoupravnih interesa stvara samo one različitosti u interesnim orijentacijama koje se mogu usaglasiti i pomiriti sporazumom i dogovorom sukobljenih strana. Ukoliko neka grupa pokuša da unapredi svoje interese mimo institucionalizovanog mehanizma usaglašavanja interesa, postupak se proglašava nelegalnim i antisocijalističkim i podvodi pod pojmove ucene i uzurpacije. Praksa sporazumevanja sprovodi se unutar radnih organizacija i užih političkih zajednica na taj način što se iznalaze kompromisna rešenja u interesu celine, a osnovne suprotnosti se premeštaju u oblast međuopštinskih i međurepubličkih odnosa. Tako je homogenizacija interesa i »iskustava« unutar užih celina praćena napetostima i sukobima između privrednih organizacija i političkih zajednica. Napori političkih zajednica da održe privredni rast i smanje nezaposlenost, što je sasvim razumljivo u situaciji kad lokalne političke vlasti snose odgovornost za privredna kretanja, rezultiraju u stvaranju »svojih« sindikata, profesionalnih i drugih udruženja koja se ne konfrontiraju s lokalnim centrima moći, već zajednički istupaju protiv odgovarajućih organizacija u okruženju. Takva praksa, često krštena terminom »feudalizacije« privrednog i političkog prostora, stvara prepreke organizovanju i interesnoj homogenizaciji društvenih slojeva i klasa. Posmatrano sa stanovišta stabilnosti poretka, ovakvi odnosi mogu biti funkcionalni u izvesnom vremenskom periodu. Međutim, ako se sagledaju njihove štetne posledice za privredni razvoj društva, onda se pomenuta »funkcionalnost« pokazuje kao disfunkcionalnost koja vodi permanentnom slabljenju reproduktivne sposobnosti društva i gomilanju društvenih napetosti.

Različita stanja i društveni procesi u konjunktornom periodu, kao što su magla industrijalizacija, visoka socijalna mobilnost, porast materijalnog standarda, karakter političkog sistema, nacionalne podela i sl., podstiču fluidnost stratifikacijskih oblika i usporavaju sazrevanje društvenih klasa. Njihove posledice posebno se ispoljavaju u specifičnoj diferencijalnoj evaluaciji dohodaka i usloznjavanju linija društvenog sukobljavanja. Međutim, svaka konjunktorna situacija u kojoj tehničko-tehnološki i socio-ekonomski činioći razgrađuju klasnu strukturu, pokazuje, brže ili sporije,

i drugu stranu socijalne diferencijacije koja se opire procesu homogenizacije i koja gura u pravcu klasnoslojne segmentacije društva. Ispod fragmentacije ekonomskih položaja prema regionalnoj i granskoj pripadnosti, te nacionalnih i verskih deoba, probijaju stratifikacijske podela doista slične onima u razvijenim industrijskim društvima. Promena dominantnih oblika društvene moći i uvođenje moderne tehnike i tehnologije uzrokovali su radikalna preobražaja sektorske podela rada, a uporedo s tim eliminisan je klasični najamni odnos i povećana sigurnost mase radnika i službenika (koji su uključivani u sve šire delatnosti sekundarnog i tercijarnog sektora. Ipak, ovim zahvatima nisu odstranjeni temelji na kojima se stvaraju i reprodukuju društvene nejednakosti. Nova organizacija i regulacija društvenog rada spojene su sa starom podelom rada inkorporiranom u preuzeti oblik industrijske proizvodnje. Prihvatanje industrijalizacije kao glavne poluge privrednog napretka značilo je, u isti mah, i preuzimanje one strukture proizvodnih snaga koju je razvio kapitalizam i koja, kao svoj konstitutivni element, sadrži klasne oblike podela rada. Tehnički oblik proizvođenja kojim se prisvaja priroda za čoveka postavlja granice načinu na koji se ljudi međusobno povezuju u proizvodnji. »U stvari, svaka struktura proizvodnih snaga — dakle i svaki specifičan oblik proizvodnje i tehnike — nosi u sebi implicitno izvesnu društvenu određenost i iznuđuje odgovarajuću strukturu društvenog života«. ¹⁴ U preuzetom industrijskom obliku proizvodnje fiksirana je razdvojena struktura proizvodnih snaga, (kako u pogledu odvojenosti kapitala od rada, tako i u pogledu pocepanosti samog rada saobrazno različitim radnim funkcijama. Otuđenost proizvođača od sredstava, odnosno od kapitala kao pokretne forme proizvodnih snaga, stvara prepreke konstituisanju realnog društvenog vlasništva. Protivrečnost između društvenog karaktera novog produkcionog odnosa i stare strukture proizvodnih snaga razrešava se tako što se društveni odnosi prilagođavaju postojećem stupnju industrijskog razvoja. U procesu adaptacije reprodukuju se klasni oblici podela rada u kojima se grupe individua trajno vežu za određene vrste radova: upravljački, izvršni, umni, fizički, prosti, složeni, proizvodni i neproizvodni rad. Podređivanje individua različitim vrstama radova istovremeno je i njihovo podvrgavanje različitim radnim i životnim situacijama.

Podela rada na upravljački i izvršni nužna je posledica diferenciranja društvenih delatnosti koje povećava uzajamnu povezanost ljudi i proširuje krug njihovih zajedničkih interesa. Ovi zajednički interesi, da se poslužimo Marxovom formulacijom, ne pojavljuju se samo u predstavi kao zajednički, već i u stvarnosti kao zajednički interesi individua među koje je rad podeljen. Radi ostvarivanja opštedruštvenih interesa stvaraju se zajedničke funkcije usmeravanja i regulacije diferenciranih delatnosti koje se u podeli rada prenose na posebnu društvenu grupu. Izdvajanje funkcija »opšteg rada« u procesu društvene reprodukcije omogućuje osamostaljivanje ove grupe od mase proizvođača i razvijanje njenih posebnih interesa koji se ne moraju podudarati s opštim interesima društva. Smeštena u državi kao jezgru informacijskog sistema društva, grupa profesionalnih planera i koordinatora koncentriše izuzetnu društvenu moć, posebno u situaciji kad su likvidirani privatno-svojniški monopoli u privredi.

Nasuprot upravljačkoj eliti, industrijski oblik proizvodnje stvara masu subordinisanih slojeva angažovanih u izvršavanju konkretnih proizvodnih

¹⁴ Radovan Rihta i sar., *Civilizacija na raskršću*, Komunist, Beograd, 1972, s. 38.

i regulativnih poslova. Usmerenost na brzi privredni rast i povećanje životnog standarda apsorbuje životne snage glavne zaposlenih u neposrednoj proizvodnji i pratećim delatnostima i ograničava im mogućnosti da se realno uključe u vršenje poslova upravljanja. Tako se iznova uspostavlja podvođenost između apstraktnog i konkretnog rada, funkcije sinteze i pojedinačnih radnih funkcija, teorijskog znanja i empirijski stečenih uskih spoznaja o preoblikovanju predmeta i prenosu informacija. Na toj osnovi izrasle nejednakosti u procesu odlučivanja pokazuju tendenciju konzervacije vladajućeg oblika podele rada u društvu kroz reprodukciju radnih i životnih situacija različitih društvenih slojeva. Promene formalnih svojinskih oblika, političke akcije i pozivanja na svest radničkih masa ne pokazuju se dovoljno snažnim faktorima za izvođenje radikalnog preokreta u postojećoj podeli rada. Ujednačavanje mogućnosti svih zaposlenih za obavljanje funkcija »opšteg rada«, što istovremeno znači i stvaranje realnog društvenog vlasništva, veoma je dugotrajan proces koji pretpostavlja razvoj novog oblika proizvodnje i eliminisanje sadašnjih formi nekvalifikovanog, razdrobljenog i otuđujućeg industrijskog rada. Nalazi empirijskih istraživanja jugoslovenskih sociologa koji su podudarni u otkrivanju nesklada između normirane i realne raspodele uticaja u samoupravnoj privrednoj organizaciji, potvrda su teze da stavljanje industrijalizma u službu socijalističkog napretka nužno proizvodi hijerarhijski ustrojenu organizaciju i oligarhijsku strukturu upravljanja.

Ista industrijska proizvodnja na kojoj se stvara podela između upravljačkih i izvršnih funkcija služi kao osnov za održavanje i reprodukciju društvenih nejednakosti u obliku podele fizičkog i umnog rada. Prema nekim gledištima, procesi kulturnih i tehničko-tehnoloških promena oduzeli su ovom obliku klasne podele rada neke značajne distinkcije koje su u prošlosti bile važne za stratifikacijske podele. S jedne strane, protestantizam je uzdrmao mnoge predrasude hrišćanske i feudalne tradicije u pogledu evaluacije proizvodnog rada kao društvene vrednosti. Posle je kapitalizam, stavljajući profitonosni rad u središte kulturnog ideala, podstakao uključivanje fizičkog rada u konpus utilitarnog delanja dostojnog čoveka u novom, slobodnom i otvorenom društvu. S druge strane, razvoj moderne tehnike i tehnologije izmenio je »prirodni« sadržaj mnogih vrsta teških, opasnih i »prljavih« fizičkih poslova koji su i u postojećim kulturnim obrascima zadržali atribut ponižavajućih i nedostojnih radova za pripadnike visoko obrazovanih slojeva. Uporedo s tim, mnoge vrste mentalnih aktivnosti, nastale s razvojem nauke i tehnike, povezane su sa sve većim fizičkim naprezanjima ljudi koji ih obavljaju.

Ako se navedenim promenama dodaju pomeranja u »tržišnim situacijama« viših slojeva fizičkih radnika i nižih slojeva službeničkog kadra koja rezultiraju u izjednačavanju dohodaka, onda je razumljivo što se u teoriji javljaju dileme u pogledu identifikacije bitnih klasnih distinkcija između manualnog i nemanuelnog rada. Stari pristup koji ističe razliku između rada glavom i ručnog rada sve manje zadovoljava, jer se u različitim delatnostima fizičke i mentalne aktivnosti sve više prepliću. Funkcionalna koncepcija koja nemanuelne poslove izdvaja na osnovu njihove »neophodnosti« u ispunjavanju organizacijskih funkcija koje je ranije vršio sâm vlasnik — administriranje, analiza i planiranje, kontrola i nadzor, komercijala — takođe nije sasvim adekvatna, jer nije u stanju da objasni rast srednjih slojeva u javnom sektoru, u oblasti nauke i tehnike i sl. Prema trećem pristupu koji neki teoretičari nazivaju eklektič-

kim,¹⁵ klasne nejednakosti između manualnih i nemanuelnih slojeva proizilaze iz različitih »radnih sredina« u koje su oni uključeni. Radna sredina radnika je »mehanička«, karakterišu je prosti, težački poslovi, a sredina belih kragi je »birokratska«, jer rade u kancelarijama, tj. na istom mestu na kojem se nalazi i menadžerski sloj. Prema mišljenju Baina i Pricea, ovaj pristup ima izvesnu vrednost za klasičnu fabriku, ali u primeni na druge situacije u kojima je deo fizičkih radnika uključen u različite vrste servisa i ustanova pokazuje vidna ograničenja. Ocenjujući navedene distinkcije manjkavim, znatan broj teoretičara je sklon da ih tretira kao spoljne izraze ili simbole jednog teorijski daleko važnijeg obeležja — stepena učesća u vlasti ili različitih distanci prema centru društvene moći. Distinkcija između manualnog i nemanuelnog rada je konstitutivni element podele društvene moći (vlasti), te tako određena više zadovoljava od manjkavih definicija usredsređenih na »sadržaj« tipova rada. Međutim, ni ovo gledište nije lišeno slabosti, jer u privilegovanu grupaciju onih koji se koriste delegiranim ovlašćenjima svrstava i delove nemanuelnih slojeva koji su na isti način podvrgnuti birokratskoj vlasti ili menadžerskoj komandi kao i slojevi fizičkih radnika.¹⁶

Vrline i mane različitih gledišta pokazuju da se ne može dati celovite teorijsko tumačenje klasne distinkcije između nižih i srednjih slojeva ukoliko se analiza zadržava na deskripciji različitih empirijskih sadržaja radova ili različitih radnih sredina. Posmatranje podele između fizičkog i umnog rada kao podele vlasti u društvu prevazilazi fenomenološku ravan pojave, ali ne pruža zadovoljavajuće objašnjenje varijacija u društvenim položajima nemanuelnih slojeva koje nastaju iz promena njihovog mesta u odnosima posebne vrste društvene moći koja počiva na posedovanju specijalnih znanja. Uspon visokoobrazovanih profesija i pad nižih službeničkih slojeva na skalama moći, dohotka i ugleda nije toliko (ili nije samo) povezan s promenama političke vlasti, koliko s promenama karaktera radnih funkcija za koje se traže odgovarajuće vrste i nivoi znanja. Posedovanje statusne moći ili »kulturnog kapitala« u značajnoj meri određuje mesto u hijerarhiji radnih funkcija ili, kako bi to Bahro kazao, u hijerarhiji nivoa svesti koja je imanentna kvalifikacijski zavisnom diferenciranju slojeva u socijalističkom društvu. Reprodukciju manualnih i nemanuelnih slojeva na različitim nivoima obrazovanja, znanja i svesti na osnovu posebnog izvora moći ne znači da odnosi vlasti nemaju značajan udeo u tom procesu. Upravo obrnuto, olakšana transformacija jednog oblika moći u drugi ukazuje na širenje izgleda moćnijih slojeva da međugeneracijski učvrste postojeće položaje kako u hijerarhiji vlasti, tako i u hijerarhiji znanja.

Bez obzira na sva pomeranja koja uslovljavaju tehnika i kultura u empirijskim sadržajima radova, podela između fizičkog i umnog rada još uvek zadržava osnovni sintetički izraz klasnoslojnih distinkcija između srednjih i nižih grupacija u savremenim društvima. Osobnosti procesa modernizacije sastoje se u tome što se klasna obeležja ove podele sve više zasnivaju na monopolu obrazovanja i znanja i sve više odstupaju od podele vlasti i efektivne privatne svojine. Usled toga se i profesionalna struktura društva koja uključuje hijerarhijsku grupu prema nivou i složenosti znanja sve više ukazuje kao gruba aproksimacija društvene slojevitosti.

15. G. Bain, R. Price, »Who is a white collar employee?«, *Industrial Relations*, vol. 10/1972, pp. 325-39.

16. Vid. Roger King and John Raynor, *The Middle Class*, Longman, New York, 1981, pp. 16-20.

Kao što i empirijska istraživanja pokazuju, u jugoslovenskom društvu diferenciranje rada kao osnovne delatnosti prema dominaciji fizičkih i umnih komponenti predstavlja jednu od glavnih linija društvenog raslojavanja. Srednje i više slojeve ili klase uglavnom sačinjavaju nosioci nemanuelnih profesija, dok su niži slojevi mahom sastavljeni od fizičkih radnika raznih struka. Srednji i niži slojevi ne razlikuju se samo po spoljnim manifestacijama podela između fizičkog i umnog rada — čistoća, napor, bezbednost, radna sredina, funkcije — već i po mestu u hijerarhiji političke i statusne moći. Jednom stečene povoljne pozicije nemanuelnih slojeva u raspodeli obrazovanja, znanja i kulturnih vrednosti uopšte postaju osnov za monopolisanje izgleda (kao u raspodeli materijalnih nagrada tako i u oblasti slojnog reprodukcija). Veoma niske vrednosti pokazatelja socijalne mobilnosti na niže, preko granice koja razdvaja intelektualni i fizički rad, dokaz su ekskluzivnog zatvaranja. Klasne distinkcije ovog oblika podela rada u jugoslovenskom društvu su nešto jače naglašene zbog delovanja specifičnih činilaca u posleratnom periodu. S jedne strane, evaluacija radova u tradicionalnom kulturnom obrascu agrarnog balkanskog društva podsticala je statusne distinkcije u korist činovničkog rada i, zajedno s drugim faktorima, podizala nivo aspiracije mase nemanuelnih radnika koji su žudili da se domognu »finskih« i »lakih« poslova. S druge strane, fazu ekstenzivne industrijalizacije karakteriše izrazita nesrazmera u ponudi i tražnji stručnog rada, pa se postojeći profesijski manjak odrazio na jaču diferencijalnu evaluaciju manuelnog i nemanuelnog rada. Sadašnji kulturni obrazac karakteriše ambivalentnost načina vrednovanja glavnih tipova rada. U vladajućem ideološkom sistemu vrednosti stručni manuelni rad radničke klase veoma se visoko ceni kao jezgro onog proizvodnog rada od kojega zavisi privredni napredak društva. Sa ideološke ravni ovaj sistem evaluacije prenosi se na obrazovne ustanove i privredne organizacije u kojima se sukobljava s realno važećim vrednosnim sistemom koji, shodno razvoju modernih proizvodnih snaga i povoljnijem položaju nemanuelnih slojeva, daleko više rangira nemanuelne delatnosti. Sukob dvaju sistema vrednovanja najreljefnije se ispoljava u jugoslovenskoj reformisanoj srednjoj školi u kojoj se, ispod borbe za povoljnije i »prohodnije« smerove, reflektuje stara protivrečnost između klasnih obeležja fizičkog i umnog rada.

Treća vrsta diferencijacije rada u kojoj se pokazuje jedna značajna stratifikacijska podela stanovništva jeste podela rada na onaj s društvenim i na rad s ličnim sredstvima za proizvodnju. Ova podela, u stvari, izražava različite tržišne, radne i statusne situacije zaposlenih u dominantnom i sporednim načinima proizvodnje. Posmatrano sa stanovišta lokacije glavne mase privatnih i društvenih proizvođača, ova podela se u velikoj meri poklapa s podelom na grad i selo i, kao takva, uključuje značajne društvene nejednakosti koje su odavno formirane između gradskog i seoskog stanovništva. Nasleđenim nejednakostima pridružile su se nove koje su nastale promenom produkcionih odnosa i preraspodelom moći u društvenom sistemu. Merama ekonomske politike vršeno je permanentno prelivanje viška rada iz privatnog u društveni sektor privrede, a pravnim propisima stalno se ograničava obim i vrednost proizvodnih faktora koje sitni robni proizvođači mogu da koriste. U globalu posmatrano, posedovanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju u konjunktornom periodu nije vlasnicima obezbeđivalo bolju tržišnu, radnu i statusnu situaciju, već upravo obrnuto, privatnovlasnički status je najčešće značio postepeni pad vrednosti svih relevantnih obeležja društvenog položaja i potiskivanje slojeva

privatnika na margine društvenog sistema. Ekonomski uspon užeg sloja seljaštva i gradskih privatnika, omogućen u novije vreme jačanjem tržišta i merama ekonomske politike, doveo je do veće diferencijacije unutar privatnog sektora, ali, u celini uzev, ekonomski položaj ovih slojeva je i dalje nestabilan, a perspektiva njihove društvene promocije ostaje neizvesna. Opšti činioci koji s razvojem (krupne robne proizvodnje) deluju na rastakanje tradicionalnih sitnoburžoaskih slojeva, u socijalističkim društvima su udruženi sa specifičnim faktorima koji delom proizlaze iz doktrinarnog nasleđa, a delom iz posebne konstelacije političkih i ekonomskih snaga. Ideološke i teorijske predstave o nespojivosti socijalizma i tržišne privrede uticale su na potiskivanje sitne robne proizvodnje čak i u onim situacijama kad je to bilo disfunkcionalno sa stanovišta optimalnog razvoja sistema.

Ipak, doktrinarnim razlozima teško je u celosti objasniti potiskivanje seljaštva i poljoprivredne proizvodnje u periodu kada zemlja, pritisnuta otplatom inostranih zajmova, daje znatna devizna sredstva za uvoz poljoprivrednih proizvoda. Dublje uzroke naglašene diferencijalne evaluacije rada u privatnom i rada u društvenom sektoru verovatno treba tražiti u interesnim orijentacijama vladajućih slojeva koji nastoje da sačuvaju široku kontrolu nad proizvodnim procesima kao osnovici svoje društvene moći. Svako osamostaljivanje robnih proizvođača na temelju stečene ekonomske moći moglo bi pomeriti relacije kako između politike i privrede, tako i između privatnog i društvenog sektora. Interesi moćnih grupa često se podudaraju s interesima onih slojeva u društvenom sektoru čiji bi ekonomski položaj bio radikalno pogoršan delovanjem ekonomskih zakona. Veća socijalna sigurnost slojeva u dominantnom načinu proizvodnje često ne proizlazi iz veće produktivnosti zasnovane na unapređenju tehnike i tehnologije, već iz položaja u sistemu raspodele moći koji, istovremeno, omogućuje i korišćenje monopolskih dohodaka i pokrivanje gubitaka u poslovanju. Neuspehi privrednih reformi kojima se nastojalo proširiti delovanje tržišta i uvesti racionalno i efikasno ekonomsko poslovanje ne mogu se objašnjavati isključivo otporom birokratije, već i suprotstavljenošću interesa različitih slojeva u društvenom sektoru kojima bi eventualne promene mogle doneti bilo gubitak stečenih privilegija, bilo gubitak radnih mesta.

Analiza različitih oblika društvene moći i diferencijacije osnovnih tipova rada pokazuje da su klasnoslojna obeležja podela rada spregnuta sa odgovarajućim izvorima moći. U osnovi podela između upravljačkog i izvršnog rada stoji neravnomerna distribucija političke moći u društvenom sistemu što dovodi do podela socijalne strukture na upravljačku elitu i skup subordinisanih slojeva koji obavljaju razne vrste izvršnih poslova. Nejednakosti između podređenih manuelnih i nemanuelnih slojeva jednim delom se zasnivaju na različitoj udaljenosti od središta političke moći, a drugim delom proizlaze iz različite statusne moći, što odgovara nejednakostima u raspodeli obrazovanja i stručnih kvalifikacija. Raspodela statusne moći nije tako polarizovana kao što je to slučaj s distribucijom političke moći, ali i ona pokazuje značajnu distinkciju između nivoa kvalifikovanosti glavne nemanuelnih slojeva i nivoa stručne spreme mase fizičkih radnika. Grupe u »tampon zoni«, kod kojih se mešaju nivoi obrazovanja i stručne spreme, diferenciraju se prema spoljnim manifestacijama podela između umnog i fizičkog rada: različiti uslovi rada, drugačije radne sredine i različiti načini i stilovi života. Najzad, podela između udruženog i neudruženog rada koja proizlazi iz različitih svojinskih odnosa i tržišnih situacija uključuje različit položaj društvenog i privatnog sektora

u podeli vlasti, kao i različitu ekonomsku moć koju određuju tržišni odnosi. Delovanjem ekonomske politike masa privatnika dovedena je na donju marginu stratifikacijske skale, a posedovanje sredstava za proizvodnju i tržišne povoljnosti omogućili su tankom sloju seljaka i gradskih privatnika takvu ekonomsku moć koja ih kvalifikuje za ulazak u grupaciju srednjih slojeva. Slobodnijim delovanjem ekonomskih zakona nastaju sve veće razlike između položaja grupa u strukturi političke vlasti i njihovog mesta u raspodeli bogatstva. Ovaj proces ne karakteriše samo skupine uključene u »sitnoburžoaski način proizvodnje«, već zahvata i proizvođačke grupe u društvenom sektoru.

Na osnovu različitih položaja u podeli rada i na osnovu različitih mesta u pojedinim strukturama moći, u jugoslovenskom društvu su oblikovana četiri osnovna društvena sloja koji predstavljaju hijerarhijski poredane heterogene društvene oblike. Na vrhu je elitistički sloj čiji pripadnici vrše funkcije planiranja i upravljanja procesima društvene reprodukcije, a ispod njega smešteni su srednji slojevi kojima u podeli rada pripadaju funkcije opsluživanja, kako u procesu materijalne proizvodnje, tako i u procesu socijalne koordinacije. Donji deo stratifikacijske strukture sačinjavaju manuelni slojevi radnika i privatnika kojima uglavnom pripada prost, konkretan proizvodni rad. Svaki od osnovnih društvenih slojeva pokazuje unutrašnju diferenciranost na uže društvene oblike prema diferencijaciji opšte funkcije sloja, prema nivou obrazovanja i stepenu stručne spreme; te prema načinu sticanja i veličini dohotka.

Elitistički društveni sloj (koji zaposeda vrhove partijskog, državnog i privrednog aparata i koji se nalazi u jezgru informacijskog sistema ima monopol kontrole u proizvodnji i raspodeli materijalnih dobara, selekciji i razmeštaju kadrova na strateške položaje; te monopol u formulisanju ideologije (kao vladajućeg pogleda na istoriju, društvo i čoveka. S takvom ulogom u podeli rada društvena elita je postala posrednik između »spoznatog toka istorije« i medovoljno prosvetene mase trudbeničkih slojeva. Legitimnost ekskluzivnog položaja elita moći zasniva na revolucionarnoj tradiciji i revolucionarnom pokretu čiji cilj ima da bude ostvarenje harmoničnog društva univerzalno bogatih individua. Teškoće u održavanju legitimnosti poretku i vlasti nisu naročito velike sve dok se odvija privredna ekspanzija i raste materijalni standard najširih slojeva stanovništva. Ulazak u elitu ne može se obezbediti pomoću ličnog materijalnog bogatstva ili na temelju volje »vlastite« biračke baze, već isključivo ideološkom privrženosti pokretu i organizaciji, što se dokazuje političkom aktivnošću i stručnim sposobnostima na radnom mestu. Budući da ocenu podobnosti donose više instance u hijerarhiji, zavisnost i odgovornost se usmeravaju prema vrhu, a »baza« ostaje zapostavljena. Na taj način sistem selekcije otvara mogućnosti za širenje karijerističkog i udvoričkog ponašanja i povećava nesrazmer između prava i dužnosti vezanih za ključne uloge u funkcionisanju sistema. Međutim, složeni zahtevi koje postavljaju moderni procesi upravljanja i regulacije prisiljavaju elitu da u procesu selekcije sve više uvažava kriterijum znanja i da visoko obrazovane srednje slojeve uzima kao glavnu bazu za regrutaciju novog kadra. Empirijska istraživanja pokazuju da je visoka stručna sprema sve značajniji kriterijum za ulazak u elitu i da je ovaj društveni sloj najotvoreniji s obzirom na socijalno pokretljivo svojih pripadnika.¹⁷ Tako ispada da su izrazita socijalno-klasna otvo-

17. Mladen Lazić, »O problemima klasne reprodukcije (vertikalne pokretljivosti) u jugoslovenskom društvu«, Preliminarni rezultati empirijskog istraživanja u SR Hrvatskoj, IDI Sveučilišta u Zagrebu, 1986.

renost i naglašena politička zatvorenost dva obeležja koja čine specifični sociološki profil društvene elite.

Dominantni sloj u jugoslovenskom društvu diferencira se po funkcionalnom kriterijumu i prema nacionalnim podelama. Svaka nacionalna elita deli se po funkcijama na dominantnu političku elitu i njoj podređenu privrednu elitu. Sloj viših privrednih rukovodilaca nema sopstvenog izvora društvene moći i teško se može nazvati tehokratijom u striktnom značenju ovog pojma. Osamostaljivanje privrednih organizacija i jače delovanje tržišta pomeraju odnose moći u korist privredne elite, ali stanje je još uvek takvo da je ona u procepu između moćnog političkog centra koji nalaže zaštitu društvenih interesa i nižih slojeva u preduzeću čije potrošačke aspiracije rastu. Distanca između ove dve elite verovatno se smanjuje u onoj meri u kojoj se povećavaju distance i sukobljavanja između nacionalnih elita.

Između elite moći i nižih manuelnih slojeva smešteni su heterogeni srednji slojevi (koji se u teoriji, kao što smo videli, nazivaju najrazličitijim imenima: opslužna klasa (service class), posredna klasa, inteligencija, nova sitna buržoazija, srednja klasa, bele kragne i sl. Svaki od pojedinih naziva približno odgovara jednoj od niza sadržajnih odredbi ove skupine koja se uzima kao bitna *differentia specifica* pojave. Teškoće koje se javljaju pri pokušajima pozitivnog određenja prevazilaze se tako što se nabrajaju distinkcije između srednjeg i susednih slojeva, a zatim se opisuju linije unutrašnjeg diferenciranja prema izabranim merilima. Međutim, primena takvog postupka takođe vodi nesuglasicama i nejasnoćama jer se pokazuje da u stvarnosti nema oštrog granica između rubnih segmenata srednjih slojeva i susednih klasa. Teškoće pozitivnog određenja još se više komplikuju kada se sadržaj pojma srednjih slojeva proširuje uključivanjem tradicionalnih sitnosopstveničkih grupacija koje se vrstom rada, položajem u produkcionim odnosima, obrazovanjem i načinom života izrazito diferenciraju od skupine »novih« slojeva. Ispostavlja se da širi obuhvat iznuđuje apstraktnije odredbe koje nisu dovoljne za identifikaciju osobnosti sociološkog profila ovih grupa.

Na višem nivou uopštavanja različiti srednji slojevi pokazuju se kao jedan od najheterogenijih društvenih oblika čiji pripadnici zauzimaju srednje društvene pozicije na osnovu posedovanja znanja (statusna moć), materijalnog bogatstva (klasični ekonomski oblik moći) ili učešća u izvršavanju naredbi vlasti. U odnosu na društvenu elitu pripadnici srednjih slojeva su u podređenom položaju bez obzira na različite distance pojedinih skupina prema središnjem centru moći. Oni ne učestvuju u donošenju društveno važnih odluka, nemaju samostalne organizacije za zaštitu sopstvenih interesa i nemaju pristupa jezgru informacijskog sistema društva. U odnosu na niže manuelne slojeve radnika i privatnika, skupina srednjih slojeva — zahvaljujući većem bogatstvu, višem nivou obrazovanja i uključenosti u hijerarhiju vlasti — ima povoljnije mesto u raspodeli društvenih nagrada i bolje izgleda za dalju ekonomsku i socijalnu promociju. Osim osrednjosti mesta u hijerarhiji društvenih položaja i povoljnijih životnih izgleda zasnovanih na određenim oblicima moći odnosno vlasti, pripadnici srednjih slojeva nemaju drugih zajedničkih obeležja po kojima bi se jasno diferencirali od gornjeg elitističkog sloja i nižih radničko-seljačkih slojeva. Prema vrsti rada, svojini, obrazovanju, ugledu i stilu života oni se međusobno oštro diferenciraju i, istovremeno, mešaju s pripadnicima susednih slojeva. Međutim, poklapanje pojedinih obeležja užih grupa srednjih slojeva s odgovarajućim karakteristikama položaja pripadnika susednih

slojeva nije dovoljan uslov za razdvajanje srednjih skupina i uključivanje njihovih delova u dva osnovna sloja ili dve temeljne klase. Proces klasne polarizacije koji cepa srednje slojeve tako da se »opslužna« klasa uključuje u vladajuću, može da se razvija samo u situaciji permanentnog proizvođenja asimetričnih životnih prilika za dve glavne skupine i stvaranja klasnih organizacija koje omogućuju klasnu borbu.

Unutrašnja diferencijacija srednjih slojeva u jugoslovenskom društvu stvara četiri homogenija društvena oblika koji pokazuju veću ujednačenost osnovnih i izvedenih obeležja društvenog položaja njihovih pripadnika. Prema različitom položaju u produkcionom odnosu formiraju se osnovni i marginalni srednji slojevi čije se tržišne, radne i statusne situacije bitno razlikuju. Osnovni srednji slojevi uključeni su u privredne delatnosti i službe društvenog sektora, obavljaju pretežno nemanuelne poslove, imaju veće obrazovanje i ugled od nižih slojeva, uživaju veću radnu i socijalnu sigurnost i bliži su dominantnom centru moći. U odnosu na marginalne srednje slojeve, oni su brojniji, stabilniji i perspektivniji, a dinamika njihovog rasta uslovljena je razvojem moderne tehnologije i usloznavanjem procesa upravljanja i informisanja. Marginalni srednji slojevi obuhvataju malobrojne skupine imućnijih privatnih vlasnika sredstava za proizvodnju u oblasti poljoprivrede i različitih uslužnih delatnosti. Pripadnici marginalnih srednjih slojeva pretežno su manuelci nižeg obrazovanja (s izuzetkom male grupe slobodnih profesija) čiji društveni položaj karakterišu nestabilnost tržišne situacije, teži uslovi rada, manja socijalna sigurnost, niži ugled u društvu i veća distanca prema političkoj vlasti. Pored toga, marginalni slojevi, za razliku od osnovnih, imaju daleko neizvesniju razvojnu perspektivu koju delom određuje krupna robna proizvodnja, a delom ideološki i političko-ekonomski činioci. Zbog podređenog položaja sitnoroalnog načina proizvodnje i ograničenog dejstva tržišta, masa privatnih proizvođača, posebno seljaka, učvrstila se na najnižim pozicijama stratifikacijske lestvice, a samo mali broj uspeo je, na osnovu stečenog bogatstva, da se svrsta u srednje slojeve. Inkonzistentnost elemenata njihovog društvenog položaja — relativno visoki prihodi i nizak ugled — verovatno će se smanjivati ukoliko trajnije budu koristili ukazane pogodnosti tržišne situacije. U društvu u kojem novac postaje osnovno merilo svih drugih vrednosti, ugled i uticaj moraju, pre ili kasnije, da se približavaju odgovarajućem nivou bogatstva.

Oba srednja sloja, i osnovni i marginalni, diferenciraju se na dve uže skupine prema nivou obrazovanja i složenosti poslova koje obavljaju njihovi pripadnici. Viši osnovni sloj obuhvata visoko obrazovane stručnjake i srednji rukovodeći kadar angažovan u privredi, društvenim službama i državnoj upravi. Specijalisti raznih usmerenja uključeni su u obavljanje složenih poslova u tehničkoj i socijalnoj strani procesa društvene reprodukcije, čiji raspon ide od fundamentalnih istraživanja prirodnih i društvenih procesa, preko stvaranja i regulacije složenih sistema tehničko-tehnološkog, upravljačkog i informacijskog karaktera, do organizovanja i nadziranja konkretnih proizvodnih procesa, prenosa informacija i obrazovanja kadrova. Značaj funkcija koje obavljaju, posedovanje specijalnih znanja i diploma kao formalnog dokaza stručne kvalifikovanosti, zaštitni su znak ovog sloja i društvena osnovica s koje njegovi pripadnici polažu i stiču prava na veće materijalne nagrade i društveni ugled. Raspoloživa statusna moć omogućuje im veće izgleda na ekskluzivno zatvaranje i slojno samoobnavljanje kao što ih čini i potencijalnim kandidatima za ulazak u društvenu elitu. Protokolom vremena viši srednji sloj potiskuje radništvo

s mesta glavnog snabdevača elite novim kadrovima. Ove nove profesije koje umnožava razvijeno industrijsko društvo znatno se razlikuju od starih slobodnih profesija koje je obeležavao individualizam i direktno saobraćanje s klijentima kojima su prodavane usluge. Današnje visoko obrazovane profesije su skupine pojedinaca timski organizovane na izvršavanje radnih zadataka u velikim, birokratskim ustrojenim preduzećima i ustanovama koje stiču dohodak na isti način kao i masa običnih službenika. Priroda jugoslovenskog društvenog sistema podsticala je ovaj proces transformacije obrazovanih profesija, a kulturna zaostalost zemlje i zahtevi industrijskog razvoja ubrzali su njihov rast i njihovu društvenu promociju. Kao što empirijska istraživanja pokazuju, viši srednji sloj postao je prenosnik novih znanja i kulturnih dostignuća, a istovremeno baštini statusni stil života kojim se, na pojavnjnoj ravni, izdvaja iz mase nižih slojeva.

Niži osnovni sloj ima drugačiji položaj u podeli rada i drugačiju funkciju u organizaciji rada. Pripadaju mu prostiji izvršni poslovi u sociokoordinativnom i tehničko-tehnološkom procesu društvene reprodukcije. To su jednostavnije opslužne funkcije u kojima preovlađuju nemanuelne komponente rada i koje se obavljaju prenosom i razvrstavanjem informacija, rukovanjem simbolima i znacima, normiranjem, kontrolom i nadzorom radnih procesa. Niži sloj sačinjavaju srednje i niže obrazovani službenici, srednji tehnički kadar raznih struka i niže kontrolno-nadzorno osoblje u fabričkim pogonima. Pripadnici nižeg sloja uglavnom dele istu radnu sredinu s upravljačima i stručnjacima, ali se od njih razlikuju po značajnim atributima društvenog položaja: manji im je dohodak, slabiji uticaj, niže obrazovanje i ugled, a nemaju ni mogućnosti da razvijaju statusni stil života u onom obimu u kojem to čine viši slojevi. U odnosu na viši sloj stručnih radnika, niži srednji sloj ne pokazuje značajnija odstupanja u pogledu visine dohotka, ali distinkcije se zadržavaju u sadržajima i uslovima rada, diferencijalnoj statusnoj evaluaciji i izgledima na individualnu i međugeneracijsku pokretljivost. Niži srednji sloj, kao i viši, pokazuje izrazitu dinamiku rasta u jugoslovenskom društvu. Naglo povećanje udela je već u periodu početne industrijalizacije kada su formirane velike potrebe za kadrovima koji su izvršavali konkretne zadatke realizacije planova i prikupljanja akumulacije. Nakon izvesnog usporavanja rasta šezdesetih godina, usledila je nova ekspanzija ovog sloja u periodu nove reorganizacije privrednog i političkog sistema. Uporedo s rastom, odvijao se i proces feminizacije ovog sloja koji je, inače, široko prisutan u svim industrijski razvijenim društvima.

Za razliku od rastućeg i stabilnog osnovnog srednjeg sloja koji je uključen u vladajuću način proizvodnje, marginalni srednji sloj se formira u sporednom načinu proizvodnje s naglašenim oscilacijama tržišne situacije. Višestruko se diferencira prema različitim obeležjima društvenog položaja — vrsti rada, nivou obrazovanja, visini prihoda i teritorijalnom rasporedu. Za identifikaciju višeg i nižeg marginalnog sloja izabrali smo podelu između umnog i fizičkog rada i nivo obrazovanja kao teorijski relevantna merila opšte podele. Prema izabranim kriterijumima, srednji slojevi privatnika diferenciraju se na malu grupu slobodnih profesija i nešto brojniju skupinu imućnijih seljaka, zamatlija i »uslužnika« raznih vrsta. Slobodne profesije uglavnom sačinjavaju visoko obrazovani pojedinci koji svoje intelektualne usluge realizuju na tržištu u neposrednom ili posrednom kontaktu s korisnicima. Advokati, lekari i umetnici (vrhunski i »estradni«) predstavljaju jezgro višeg marginalnog sloja koji održava kontinuitet

privatne inicijative i individualizma u oblasti intelektualnog rada na marginama postojećeg društvenog sistema. Malobrojna skupina slobodnih profesija pokazuje izrazitu stagnaciju u celokupnom posleratnom periodu, a noviji pokušaji njenog proširivanja (privatna lekarska praksa, npr.) nailaze na jake otpore vlasti.

Niži marginalni sloj je heterogena skupina niže obrazovanih, pretežno manuelnih delatnika u privatnom sektoru koji su svoju ekonomsku promociju zasnovali delom na uspešnoj proizvodnji roba i usluga, a delom na veštom trgovinskom biznisu koji se često kosi s normama legalnog poslovanja. Ekonomski osnov na kojem se ovaj sloj uzdiže iz mase nisko rangiranih privatnika, stvara se akumulacijom kapitala iz različitih izvora: prihodi gasarbarajtera, trgovina devizama i nekretninama, korišćenje tržišnih pogodnosti nastalih neefikasnošću društvene privrede, i slično. Svako ograničavanje privatne delatnosti od strane države stvara izgled postojecij, maloj, privatnoj, privredi da se koristi praksom ekskluzivnog zatvaranja na lokalnim tržištima. Monopolski dohoci privatnika formirani u situaciji ograničene konkurencije izazivaju podozrenje društvenog sektora i same vlasti koja svojom ekonomskom politikom omogućuje održavanje monopolskih pozicija. Stalne restrikcije privatne delatnosti permanentno guraju akumulirani privatni kapital u neproizvodnu potrošnju, »berzanske špekulacije« i nekretnine od čega društvo nema posebne koristi. Marginalni srednji sloj seljaka i gradskih privatnika pokazuje naglašene oscilacije u kretanju koje su uslovljene i doktrinarnim i ekonomsko-političkim faktorima. Pri tome se uočava izrazit diferencijalni pristup pojedinim skupinama ovog sloja shodno njihovoj granskoj i teritorijalnoj pripadnosti. Dok su srednji seljaci stalno ograničavani u pogledu veličine poseda, korišćenja najamne radne snage i cena proizvoda, dotle su privatnici u turističko-ugostiteljskoj delatnosti stekli daleko povoljnije uslove za angažovanje kapitala i rada u poslovanju. S druge strane, u toku je diferencijacija privatnika prema njihovoj opštinskoj i republičkoj pripadnosti, a ispoljava se u veoma različitim sistemima oporezivanja i regulaciji drugih uslova privređivanja.

Donji deo socijalne strukture društva sačinjavaju masivni slojevi radnika i seljaka na koje otpada približno 70% aktivnog stanovništva. U toku četiri decenije strukturalnih promena društva kvantitativne relacije između seljaštva i radništva naglo su se menjale tako da je nekadašnju apsolutnu dominaciju seljaštva danas zamenila dominacija radničkih slojeva. Mada i jedan i drugi sloj karakteriše sličan položaj u podeli između umnog i fizičkog rada, oni se značajno razlikuju prema mestima u podeli udruženog i neudruženog rada, odnosno po uključenosti u dominantni i podrđeni način proizvodnje. Društvene nejednakosti između radnika i seljaka koje proizlaze iz različitog položaja u produkcionim odnosima poduprte su nasleđenim nejednakostima između grada i sela. Uključeni u društveni proizvodni i uslužni sektor, radnici su dobili povoljnije mesto u raspodeli uslova rada i dohotka, stekli su veću socijalnu sigurnost i ugled, a pored toga otvorene su im povoljnije perspektive za stručno i opšte obrazovanje kao i za veću socijalnu mobilnost. Usled toga je masovni prelazak iz poljoprivrede u industriju i druge delatnosti predstavljao, istovremeno, i ekonomski i statusni napredak za siromašnu i neobrazovanu seljačku populaciju. Neujednačen tempo industrijalizacije i urbanizacije rezultirao je u formiranju obimnog sloja seljaka — industrijskih radnika (oko 1,7 milion ljudi) koji predstavlja ekonomsku i kulturnu sponu između gradske i seljačke populacije.

Kao što je slučaj i s višim slojevima, niži manuelni slojevi izloženi su procesima unutrašnje diferencijacije. Radništvo se deli na uže slojeve prema kriterijumu stručne spretnosti, položaju u produkcionom odnosu, te granskoj i regionalnoj pripadnosti. Ako apstrahujemo gransko i regionalno diferenciranje i primenimo kriterijume stručne spretnosti i položaja u produkcionom odnosu, onda se unutar mase radnika pokazuju tri posebna sloja među kojima postoje značajne socijalne razlike. U društvenom sektoru oblikovana su dva, podjednako brojna sloja stručnih, te priučenih i nestručnih radnika čije se radne, statusne i ekonomske situacije znatno razlikuju. Distinkcije između rangova pojedinih atributa društvenog položaja kod ova dva sloja često prevazilaze razlike koje se javljaju između odgovarajućih vrednosti u višem sloju radnika i srednjih slojeva. Treći radnički sloj ne izdvaja se prema nivou znanja već prema posebnom položaju u procesu proizvodnje robe i usluga: to je sloj najamnih radnika koji obavlja prostije i teže poslove kod privatnih poslodavaca u sektoru uslužnih delatnosti, a početkom osamdesetih godina brojao je nešto preko sto hiljada ljudi. Ekonomska pozicija ovog radničkog sloja izrazito je nestabilna i glavina najamne radne snage spada u najniže slojeve društva, kako prema ostvarenom dohotku, tako i prema društvenom ugledu. Uporedo s ovim linijama podele odvija se diferencijacija radništva prema tržišnoj situaciji radnih organizacija i grana u kojima su zaposleni. Radnici u preduzećima i ustanovama koji su stekli monopol na tržištu ili privilegovani položaj u sistemu vlasti stiču daleko veći dohodak, pre dobijaju društvene stanove i raspolazu većom »pasivnom moći« u odnosu na radnike u radnointenzivnim granama čije su radne organizacije izložene oštroj, domaćoj i međunarodnoj tržišnoj konkurenciji. Višestruko diferencirano, neorganizovano i između sela i grada razapeto radništvo predstavlja pre konglomerat različitih slojeva nego interesnu zajednicu klasnog tipa koja bi na globalnom planu štitila i unapređivala interese svojih pripadnika.

U odnosu na druge osnovne slojeve seljaštvo pokazuje niz specifičnih obeležja koje ga čine slojem *sui generis*. To je jedini sloj potpuno vezan za seosku sredinu i specifičan način proizvodnje u kojem se mešaju prirodni i tržišni elementi privređivanja. Za obavljanje osnovnih proizvodnih funkcija nema organizovanog i sistematskog stručnog usavršavanja niti se zahteva odgovarajuće svedočanstvo kao formalna potvrda potrebnog znanja. Od svih osnovnih slojeva seljaštvo je najdalje od centra društvene moći; ono nema svojih predstavnika u središtima vlasti, a članstvo u vladajućoj partiji je skoro simbolično. Uz nepovoljno mesto u raspodeli obrazovanja i moći ide i nepovoljna pozicija u korišćenju društvenih sredstava za modernizovanje proizvodnje i izgradnju infrastrukture u seoskim naseljima. Socioekonomsku inferiornost permanentno prati i izrazito niska evaluacija statusne situacije. Dok su se ostali osnovni slojevi u posleratnom periodu povećavali, seljaštvo se i apsolutno i relativno smanjivalo. Od nekadašnjeg stvaraoaca akumulacije i rezervoara radne snage za industriju i druge nepoljoprivredne delatnosti, seljaštvo je postalo ekonomski sputan, a biološki znatno istrošen ljudski potencijal. Ono je sloj u koji se ne ulazi »spolja« i u kojem se sada samoreprodukcija obavlja u smanjenim razmerama. Seljakom se ne postaje — već ostaje, seljak nije učen — već samoučen. Ekonomska snaga seljaštva ne raste zbog realizacije ideološkog projekta novog društva, već zbog nužde održavanja ekonomskog sistema.

I upravo potrebe sistema omogućile su povoljniju tržišnu situaciju poljoprivrednim proizvođačima koju su manje skupine iskoristile za una-

pređenje proizvodnje i sopstvenog ekonomskog položaja. Ranije prisutan proces diferencijacije seljaštva poprimio je u novijem periodu oštrije oblike ispoljavanja. Imućniji seljaci koje smo uključili u srednji marginalni sloj regrutuju se delom iz čistih, a delom iz mešovitih domaćinstava koja imaju veće zemljišne posede, povoljniju lokaciju na tržištu i veću kapitalnu opremljenost rada. Šire posmatrano, to su još uvek sitni robni proizvođači među kojima, zbog nestabilnih uslova privređivanja, nije izvršena racionalna podela rada i specijalizacija. Svaki pritisak ekonomske politike i smanjene tražnje na tržištu vraća ih na prirodne osnove privređivanja. Ispod ovog sloja smeštena je masa siromašnog seljaštva čija proizvodnja ima više prirodni nego sitnorobni karakter. Brojna domaćinstava koja spadaju u ovu kategoriju nisu u stanju da stvore značajniju akumulaciju i na taj način modernizuju proizvodnju. Ona se zadržavaju na ivici proste reprodukcije i nemaju naročitih izgleda za poboljšanje razvojne perspektive. Znatno deo ovog sloja sačinjavaju stariji seljaci čiji je podmladak definitivno napustio i poljoprivredu i selo. Vremenom se iz ove grupacije regrutuju pripadnici seoske sirotinje — najnižeg seljačkog sloja sastavljenog od iznemoglih i od rođaka i društva napuštenih starijih domaćinstava.

Karakter proizvodnje, kulturna zaostalost sela i položaj poljoprivrede u ekonomskom sistemu uslovljavaju raseplikanost i nepovezanost seljaštva. Ono nije u stanju da artikulira i zastupa svoje interese ni na nivou lokalnih zajednica ni na nivou globalnog društva. Pasivna moć seljaštva koja bi trebalo da proizlazi iz važnosti njegove proizvodne funkcije u sistemu znatno je ograničena strukturom svojinskih odnosa i merama ekonomske politike koja domaću proizvodnju često izlaže oštroj konkurenciji svetuskog tržišta. I pored jeftine radne snage, usitnjena i ograničena proizvodnja otežava uspešnu utakmicu domaćih proizvođača sa stranim konkurentima iza kojih obično stoji jaka državna potpora.

Procesi unutrašnje diferencijacije slojeva stvaraju rubne segmente koji pomućuju oštre granice osnovnih stratifikacijskih podela. Ta se pojava uočava na različitim nivoima socijalne strukture. Između osnovnih manuelnih slojeva oblikovan je ne privremeni već trajni mešoviti sloj seljaka — industrijskih radnika čiju radnu i životnu situaciju karakterišu elementi urbane i ruralne sredine te društvenog i sitnosopstveničkog načina privređivanja. Na granici između manuelnog i nemanuelnog dela strukture formiraju se skupine »mentalno-fizičkih« radnika čija se radna situacija sve više udaljava od klasične fabričke i približava modernoj birokratskoj sredini (posebne grupe prodavaca, vozači rukovodećeg osoblja, radnici na poslovima kontrole automatskih uređaja i mašina itd.). Sličan proces zapaža se i na gornjoj margini osnovnog srednjeg sloja, na kojoj se srednji rukovodeći kadar približava perifernim segmentima društvene elite.

Prethodna razmatranja omogućuju izvođenje opštih zaključaka o prirodnom procesu socijalne strukturacije jugoslovenskog društva. Pre svega, uočljivo je složeno i ukršteno socijalno diferenciranje koje rezultira veoma heterogenim društvenim oblicima. S jedne strane deluju nacionalne, regionalne i granske podele, a s druge se raslojavanje vrši prema položaju grupa u klasno obeleženoj podeli društvenog rada. Mesto u osnovnim vrstama podele rada korespondira s položajem grupa u strukturi vlasti, profesionalnoj hijerarhiji i raspodeli društvenog bogatstva. Pošto su osnovni izvori društvene moći relativno nezavisni, između političke, profesionalne i ekonomske hijerarhije ne postoji potpuna podudarnost. Usled toga ne postoji ni asimetrično proizvođenje životnih prilika po jedinstvenoj li-

niji stratifikacijske podele koje bi podsticalo klasnu polarizaciju. Umesto toga pokazuju se tri glavne linije podele osnovnih slojeva koji su, istovremeno, izloženi procesima unutrašnje diferencijacije. Na osnovu podele upravljačkog i izvršnog rada, socijalna struktura društva poprima elitistički oblik u kojem su društvene elite jasno razdvojene od subordinisanih slojeva. Potrebe razvoja sistema zahtevaju znanje i racionalno privređivanje, što dominantnom sloju nameće granice u praksi ekskluzivnog zatvaranja. To je jedan od glavnih razloga za nesklad između polarizovane distribucije vlasti, s jedne, te stupnjevite raspodele znanja i dohotka, s druge strane. Podela između umnog i fizičkog rada koja razdvaja nemanuelne od manuelnih slojeva još uvek sadrži značajne razlike u tržišnim, radnim i statusnim situacijama ovih grupacija. Ona se u opštoj liniji podudara s različitim izgledima srednjih i nižih slojeva na sticanje višeg obrazovanja, učešća u vlasti i raspodeli materijalnih nagrada. Najzad, podela rada na udruženi rad i rad s ličnim sredstvima izražava jednu od osnovnih podela ne samo manuelnih slojeva, već i celokupnog stratifikacijskog sastava. Apsolutna dominacija državnosvojinskog monopola nad privatnim sektorom, posebno u početnoj fazi industrijskog razvoja, zatvarala je privatnicima izgleda na socioekonomsku promociju i smanjivala njihovu socijalnu sigurnost. Ukoliko se može govoriti o trajnije uspostavljenom odnosu eksploatacije između pojedinih društvenih skupina u ovom periodu, onda ga bez sumnje treba tražiti između grupa smeštenih na suprotnim stranama ove podele rada. Promenjene okolnosti u novije doba — elastičniji odnos prema privatnoj proizvodnji i tržištu — omogućile su ekonomski napredak manjih grupa privatnika, a time i povećavanje nesklada između raspodele vlasti, znanja i bogatstva.

Unutrašnja diferencijacija slojeva pokazuje da su to veoma heterogeni društveni oblici sastavljeni od mnoštva užih grupa u kojima se razvijaju neformalni odnosi, vrši uzajamno ispomaganje i sukobljavanje, sklapaju brakovi i neguje poseban stil života saobražen materijalnom standardu i nivou obrazovanja. U nedostatku snažnih profesionalnih udruženja i klasnih organizacija, pripadnost užoj neformalnoj grupi ima kardinalan značaj za zaštitu i unapređenje interesa pojedinaca i njihovih porodica. Podvojenost između normiranog i stvarnog ponašanja uslovljena je, između ostalog, slabom organizovanošću strukovnih i profesionalnih grupacija. Stanje opšte fragmentiranosti stratifikacijskih segmenata i način raspodele moći više podupiru oblikovanje elitističke nego klasne strukture društva. Od karaktera socijalne mobilnosti, načina raspodele dohotka, delovanja tržišta i demokratizacije društvenih odnosa zavisice u velikoj meri dalji proces stvaranja različitih slojnih i klasnih oblika.

Preuzimanje klasičnog oblika industrijske proizvodnje rezultiralo je ne samo reprodukcijom klasnih oblika podele rada, već i radikalnim promenama sektorskog rasporeda aktivnog stanovništva i s tim neposredno povezanim izmenama obrazovno-profesionalnog i stratifikacijskog sastava društva uopšte. Iz primarnog sektora naglo se odlivao višak radne snage, a industrija i sektor usluga konstantno su povećavali svoje učešće u raspodeli aktivnog stanovništva. U tim promenama seljaštvo je bilo jedini osnovni sloj koji se relativno smanjivao. Manje grupe gradske sitne buržoazije ili tradicionalnih srednjih slojeva koje su »preživjele« revolucionarne promene ušle su u period stagnacije iz kojega u novije vreme polako izlaze. Svi drugi osnovni slojevi — radništvo, »novi« srednji slojevi i društvena elita — pokazuju izrazito povećanje, ali s različitim dinamikom rasta u pojedinim vremenskim intervalima. U narednom odelj-

ku zadržaćemo se na opisu i analizi sektorskih i socioprofesionalnih pomeranja koja predstavljaju dalju aproksimaciju promena stratifikacijskog sastava. Analiza treba da pokaže zasnovanost hipoteza o polarizaciji sastava i hipertrofiranoj birokratizaciji društva. Istovremeno, rezultati ove analize treba da omoguće jasniju identifikaciju opštih i posebnih činilaca koji su uzrokovali različitu dinamiku rasta pojedinih slojeva.

Klasna diferencijacija u društvu usporenog razvoja

Preobražaj privredne i socijalne strukture jugoslovenskog društva posle II svetskog rata otpočeo je pod izuzetno nepovoljnim okolnostima. Nerazvijena tehnička osnova proizvodnje, čije je stanje pogoršano ratnim razaranja, kao i nepovoljna obrazovna struktura stanovništva predstavljali su ograničavajuće faktore razvoja. Poput ostalih društava jugoistočne Evrope, predratno jugoslovensko društvo bilo je prilično stagnantno, agrarno društvo čiji je industrijski razvoj u velikoj meri zavasio od priliva stranog kapitala. Splet nepovoljnih društveno-istorijskih okolnosti uzrokovao je zaoštavanje protivrečnosti između brzog demografskog rasta stanovništva i gotovo blokirano industrijskog razvoja. Povećani prirodni priraštaj stanovništva, prisutan već od polovine prošlog veka, dostiže u međuratnom periodu cifru od 200 000 ljudi godišnje.¹⁸ Od 11,6 miliona u 1921. godini, broj stanovnika je porastao na 15,5 miliona u 1939. Demografska »eksplozija« se zbiva u situaciji rastuće privredne krize u zemljama koje su početkom ovog veka prihvatale znatan deo naših pečalbara. Sužavanje kanala spoljnih i unutrašnjih migracija dovodi do stvaranja velike agrarne prenaseljenosti i strukturalne nezaposlenosti u poljoprivredi. Pred početak II svetskog rata na 100 hektara obradivog zemljišta dolazilo je 114 seljaka¹⁹ ili, prema statističkim podacima, 71 stanovnik na 100 hektara poljoprivrednih površina. Demografski rast nije bio praćen privrednom ekspanzijom koja bi omogućila da se višak radne snage u poljoprivredi uključi u druge privredne oblasti. Nakon kratkog poleta posle I svetskog rata, jugoslovenska privreda je ušla u fazu usporenog razvoja tako da je u periodu od 1926—1933. prosečna godišnja stopa rasta nacionalnog dohotka iznosila 2,14%, što je bilo jedva nešto više od stope priraštaja stanovništva.²⁰ Niska akumulativna sposobnost privrede i niska produktivnost rada bile su praćene sporim razvojem društvene podele rada i usporenom transformacijom socioprofesionalne strukture društva, što je vidljivo iz statističkih podataka o sektorskom rasporedu aktivnog stanovništva u različitim vremenskim tačkama.

Aktivno stanovništvo prema klasama zanimanja u 1921. i 1931. godini²¹
(u %)

	1921.	1931.
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	80,3	76,3
Industrija i zanati	8,6	10,7
Trgovina, kredit, saobraćaj	3,4	4,0
Javna služba, vojska i slobodna zanimanja	4,1	4,6
Druga zanimanja, bez zanimanja	3,4	4,3

18. D. Breznik i sar., *Fertilitet stanovništva Jugoslavije*, IDN, Beograd, 1972.

19. N. Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918—1941*, Beograd, 1958.

20. N. Čobeljić, *Privreda Jugoslavije*, Beograd, 1972, knj. I, s. 22.

21. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 3. 1931, knj. IV, 1940.

Ovi podaci pokazuju da je jugoslovensko društvo međuratnog perioda tipično agrarno društvo koje se nalazi u početnoj fazi industrijalizacije. U ukupnoj strukturi apsolutno dominira poljoprivredno stanovništvo, a ova dominacija se nastavlja i posle II svetskog rata, sve do šezdesetih godina kada se uspostavlja ravnoteža između aktivnog poljoprivrednog i aktivnog nepoljoprivrednog stanovništva. (Vid. Tab. III u prilogu). Drugo značajno i zanimljivo obeležje izloženog sastava stanovništva jeste veća koncentracija aktivnog stanovništva u državnom sektoru od one u sektoru proizvodnih usluga. Poređenje struktura u dve vremenske tačke pokazuje usporenu dinamiku smanjivanja učešća poljoprivrednog i usporeno povećavanje nepoljoprivrednog aktivnog stanovništva, kako u industrijskom, tako i u sektoru proizvodnih usluga. I pored toga što se na kraju međuratnog perioda relativno učešće poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu smanjilo na približno 75%, seljaštvo je u apsolutnom smislu stalno raslo, tako da se u periodu od prvog popisa do 1938. godine povećalo za preko 2,3 miliona osoba.²² Agrarna prenaseljenost, usitnjavanje poseda, primitivna proizvodna sredstva i niske cene poljoprivrednih proizvoda vodili su osiromašenje širokih slojeva seljaštva. Od preko 10 miliona seljaka u 1938. godini, 3,1 milion spada u najnižu socioekonomsku kategoriju čiji zemljišni posed ne prelazi 2 hektara, 3,5 miliona ima 2—5 hektara, a 3,6 miliona su srednjaci s posedom od 5 do 20 hektara. Iz te mase izdvaja se tanak sloj seoske buržoazije koju sačinjava oko tristo hiljada ljudi s posedima većim od 20 hektara.²³

U sektoru nerazvijene industrije i mahom primitivnih zanatskih radionica zaposleno je u 1931. godini nešto preko 700 000 ljudi, od čega je oko pola miliona industrijskih i zanatskih radnika, a ostatak sačinjavaju poslodavci, samostalni vlasnici bez radne snage i nameštenici u privredi. Strani kapital je dominirao u nizu industrijskih grana (tekstilna industrija 40%, industrija obojenih metala 90%), a u celokupnoj industriji učestvovao je s 30% od ukupne vrednosti.²⁴ Malobrojni, regrutovani sa sela, nedovoljno obrazovani i, posebno u radnointenzivnim granama, slabo plaćeni, industrijski radnici su se tek počeli klasno organizovati vodeći borbu za poboljšanje radnih i životnih uslova.

Gradska sitna buržoazija — zanatlije i drugi sitni privrednici — učestvovala je u ukupnom stanovništvu pri kraju međuratnog perioda s približno 6% i, slično seljaštvu, bila je podvrgnuta snažnom procesu diferencijacije. Sasvim mali deo uspeo je, zahvaljujući povoljnijim tržišnim okolnostima ili trgovini novcem i nekretninama, da učvrsti i popravi svoju ekonomsku poziciju, drugi, veći deo je egzistirao na ivici proste reprodukcije, a treći je bio izložen procesu proletarizacije.

Ekonomski stabilne i privilegovane položaje imali su niži i viši slojevi službenika u državnom aparatu i prosperitetnim industrijskim firmama. Relativno dobre plate, više obrazovanje i »birokratske radne sredine« stvarali su oštru liniju razdvajanja između nemanuelnih i manuelnih slojeva. Iz redova viših činovnika, kao i iz imućnijeg sloja sitne buržoazije i malobrojne grupe slobodnih profesija, regrutovali su se pripadnici vladajuće klase sastavljene od krupnih privrednika, veleposednika i visokih javnih funkcionera. Elitni deo ove klase po tradiciji nije bio preduzetnički ori-

22. N. Čobeljić, *ibid.*, s. 21—22.

23. Prema: I. Vinski, *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938*, Ekonomski institut, Zagreb, 1970.

24. Vid. Vladimir Mihlić, *Revolucija i socijalna struktura*, Mladost, Beograd, 1978, s. 30.

jentisan u onom smislu poslovne orijentacije koja se sreće u zapadnim društvima u fazi industrijalizacije. Značajan deo domaćeg kapitala nije ulagan u industrijska preduzeća, već je korišćen za berzanske špekulacije i kupovinu nekretnina u gradovima. Tako se oskudnoj domaćoj akumulaciji kapitala pridružila i oskudica u »duhu kapitalizma«.

U situaciji velikog demografskog pritiska, agrotehničke i kulturne zaostalosti, svetske privredne krize i ograničene industrijalizacije formirala se piramidalna socijalna struktura s uskim buržoaskim vrhom i veoma širokom osnovicom siromašnih seljačkih slojeva. Klasni sastav društva uoči II svetskog rata približno je imao sledeći izgled (u %):²⁵

Klasni sastav društva uoči II svetskog rata

1. Buržoazija	4,7
— seoska (krupni zemljoposednici)	2,1
— gradska (krupni privrednici i visoki javni funkcioneri)	2,6
2. Viša srednja klasa (slobodne profesije i viši činovnici u privredi)	0,5
3. Niže srednje klase	34,7
— srednje seljaštvo (5—20 hektara)	23,5
— nepoljoprivredne srednje klase od toga:	11,2
— zanatlije	3,3
— ostali sitni privrednici	2,2
— javni službenici	3,8
— nameštenici u privredi	1,8
4. Radništvo (industrijski, zanatski i poljoprivredni radnici)	16,3
5. Niži slojevi seljaštva	43,7

Na osnovu podataka iz ove Tabele vidljivo je da je približno svaki dvadeseti stanovnik zemlje pripadao imućnoj klasi (krupnih privrednika i zemljoposednika, a svaki treći se svrstavao u heterogenu skupinu srednjih slojeva. Nešto više od šestine populacije uključeno je u radničku klasu, a blizu polovinu stanovništva sačinjavali su slojevi sitnog seljaštva i seoske sirotinje.²⁶ Disproporcionalnosti opšteg sastava praćene su i velikim nesrazmerima u sastavu srednjih klasa. Glaviniu ove grupacije (oko dve trećine) sačinjavali su slojevi srednjeg seljaštva, a nešto više od jednog procenta otpadalo je na slobodne profesije i visoke činovnike u privredi. Dve, relativno male i podjednako brojne skupine sitnih privrednika (zanatlije i ostali), te službenika i nameštenika učestvuju s nepunom trećinom u sastavu srednjih klasa.

²⁵ Brojke označavaju procentualno učešće pojedinih klasa, odnosno slojeva u ukupnom stanovništvu. Kao podloga za klasifikaciju korišćeni su rezultati istraživanja I. Vinskog u navedenom radu.

²⁶ Prema istraživanjima N. Vuča, u vreme agrarne krize (1930—1934) 94,8% seljačkih porodica u čijem posedu je bila polovina popisane zemljišne površine spadalo je u kategoriju siromašnog seljaštva koje se borilo za golo održanje života. Vid. N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930—1934*, Prosveta, Beograd, 1968.

Proces ekonomskog raslojavanja stanovništva koji je vremenom dobio na intenzitetu može se dobro ilustrovati poređenjem klasnoslojnih sastava i strukture raspodele nacionalnog dohotka.²⁷ S učešćem od nešto više od četini procenta u strukturi stanovništva, buržoazija dobija preko 46 procenta dohotka, a srednje i sitno seljaštvo koje čini preko 2/3 stanovništva raspolaže nepunom petinom dohotka. Među ostalim slojevima privilegovano mesto u raspodeli imaju pripadnici državnog aparata i javnih službi koji, s približno 4% učešća u stanovništvu, raspolažu sedminom nacionalnog dohotka. Skupine nameštenika, radnika i sitnih privrednika imaju nešto malo veće učešće u stanovništvu nego u raspodeli dohotka. Težak ekonomski položaj seljaštva bio je udružen s njegovom nepovoljnom kulturnom situacijom — više od polovine odraslog stanovništva bilo je nepismeno, a kanali širenja urbane kulture bili su veoma suženi. Agrarno pitanje postalo je gorući problem predratnog jugoslovenskog društva, kao što je to, uostalom, bio slučaj i u drugim zemljama jugoistočne Evrope. Način njegovog rešavanja opredeljen je kasnijim tokom događaja kada je, pod vođstvom komunista, energija osujećenog seljaštva transformisana u revolucionarnu akciju poduprtu nadom u skoro stvaranje društva sloge, jednakosti i blagostanja.

Doba masovne socijalne mobilnosti

Već u toku rata nova revolucionarna vlast započela je, konfiskacijom imovine saradnika okupatora, radikalno menjanje zatečenih svojinskih odnosa. Neposredno nakon oslobođenja usledile su mere oduzimanja ratne dobiti i sekvestiranja imovine, a pod njihovim udarom našli su se uglavnom pripadnici krupne buržoazije. Prema istraživanjima nekih autora, već koncem 1945. godine pod državnom upravom nalazilo se preko 80% ukupne industrije, od čega je 55% konfiskovano a 27% sekvestirano.²⁸ Preostali deo »eksproprijacije eksproprijatora« dovršen je agrarnim reformama i nacionalizacijama privrednih preduzeća i ustanova. Prvom agrarnom reformom iz 1945. godine ograničena je veličina poljoprivrednog poseda na 20 ha obradive površine ili 35 ha ukupne površine za zemljoradnike, a na 3—5 ha za posede nezemljoradnika. Površine iznad toga oduzete su privatnim vlasnicima i stvoren je fond od preko 1,5 miliona hektara ukupne površine, od čega preko milion hektara obradive površine. Polovina oduzetog obradivog zemljišta dodeljena je bezemljašima, sitnim seljacima i kolonistima, a po mišljenju O. Blagojevića, od preraspodele zemljišta »ovaj-dilo se ne manje od oko 320 000 seljačkih porodica«.²⁹ Drugom agrarnom reformom iz 1953. godine proces likvidacije »kapitalističkih ostataka na selu« konačno je završen utvrđivanjem agrarnog maksimuma na 10 ha obradive površine, čime je od privatnih gazdinstava oduzeto preko 65 000 ha zemljišta i predato na korišćenje državnim gazdinstvima. Preraspodela zemlje nije značila samo likvidaciju krupnog poseda već i radikalno smanjivanje ruralne srednje klase i povećavanje slojeva sitnog seljaštva.

²⁷ Podaci nisu sasvim uporedivi, jer se u odnos dovode klasni sastav iz 1938. godine i raspodela nacionalnog dohotka iz 1937. koju je istraživao B. Kidrič. Vid. B. Kidrič, *O izgradnji socijalističke ekonomije FNRJ, Sabrana dela*, knj. III, Kultura, Beograd. Naved. prema, Vladimir Milić, *ibid.*, s. 82.

²⁸ S. Popović, *Ogled o privrednom sistemu Jugoslavije*, Poslovna politika, Beograd, 1985, s. 22. Slične nalaze daje i D. Bilandžić, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945—1973*, Komunist, Beograd, 1973.

²⁹ O. Blagojević, »Selo i seljaštvo juče, danas i sutra«, u: *Budućnost sela i seljaka*, (zbornik), SANU, Beograd, 1985, s. 34.

Proširivanje državnog sektora u nepoljoprivrednim delatnostima, posebno u industriji, izvršeno je dvema nacionalizacijama, 1946. i 1948. godine. Prvom nacionalizacijom pod državnu upravu stavljena su sva veća i značajnija privredna preduzeća, tako da državni sektor dominira u svim značajnim privrednim granama. Drugom nacionalizacijom potpuno je ukinut privatni sektor u industriji, a zadržao se samo u oblastima poljoprivrede i zanatstva.

Nacionalizacijom sredstava za proizvodnju i likvidacijom efektivne privatne svojine državni aparat je postao organizator proizvodnje, kontrolor raspodele i glavni investitor u državnom sektoru. Delovanje tržišta je veoma ograničeno, a plan postaje kičma privrednog sistema i osnovni zakon socijalističkog društva. Administrativno upravljanje i realizacija obuhvatnog plana razvoja iziskivali su jačanje državnog aparata, u kojem se brzo povećavaju grupe uključene u proces socijalne koordinacije. Način organizacije globalnog društva i usmeravanja društvene reprodukcije, kao i sistem raspodele dohotka koji je bio podređen planskom cilju brze likvidacije privredne i tehničke zaostalosti, uslovlili su kvantitativne i kvalitativne promene socijalnog sastava stanovništva. U toj početnoj fazi konjunktornog stanja zbivaju se procesi grupne pokretljivosti po horizontalnoj i vertikalnoj ravni socijalnog prostora. Jedni društveni slojevi sasvim nestaju, drugi se brojačano smanjuju i spuštaju na lestvici društvenih položaja, a treći, koristeći pripadnost revolucionarnom pokretu, ostvaruju ekonomsku i socijalnu promociju. Doba stabilizacije novog društvenog sistema i početka industrijalizacije karakteriše drugačiji sastav socioprofesionalnih grupa u odnosu na onaj formiran uoči rata. Prema popisu stanovništva 1948. godine, socijalna struktura je pretrpela daleko veće izmene u gornjem i srednjem delu skale no što je slučaj u njenom donjem, masivnom delu:

1. <i>Političko-privredna elita</i> ³⁰	0,2
2. <i>Viši srednji slojevi</i>	1,2
— srednji rukovodeći kadar	1,0
— slobodne profesije	0,1
— sitni industrijalci	0,1
3. <i>Niži srednji slojevi</i>	15,3
— srednje seljaštvo (iznad 15 ha)	4,0
— privatne zanatlije	2,3
— ostali sitni privatnici	1,0
— službenici i nameštenici	8,0
od toga:	
— državni sektor	7,8
— privatni sektor	0,2
4. <i>Radništvo</i>	15,6
— u državnom sektoru	11,1
— u privatnom sektoru	4,5
5. <i>Niži slojevi seljaštva</i>	64,1
6. <i>Ostali</i>	3,5
(penzioneri, lica izdržavana od države, lica bez zanimanja, nepoznato)	

³⁰ Brojevi označavaju postotak učešća socioprofesionalnih grupa u strukturi ukupnog stanovništva. Klasifikacija je dobijena pregrupisavanjem podataka iz *Popisa stanovništva od 15. 3. 1948.*, knj. III, SZS, Beograd, 1954. U grupu radnika uključeni su i učenici u privredi čije je učešće 0,8% u ukupnom stanovništvu. Elita, srednji rukovodeći kadar i sitni industrijalci izdvojeni su iz mase službenika, odnosno »ostalnih privatnika«, prema slobodnoj proceni. Deo »ostalnih privatnika« bez stalnog zanimanja uključen je u kategoriju »ostali«.

Umesto buržoazije koja je 1938. učestvovala sa 4,7% u strukturi ukupnog stanovništva, u novom poretku na vrhu stratifikacijske lestvice nalazi se elita partijskih i državnih funkcionera, generala i direktora, s približnim učešćem od 0,2% u ukupnom stanovništvu. Apsolutno i relativno smanjivanje vodećeg sloja u novom sistemu u odnosu na staru buržoasku klasu udruženo je s povećavanjem njegove društvene moći. Razvlašćivanjem kapitalista i zemljoposjednika eliminisani su izvori konkurentne ekonomske moći i omogućena visoka koncentracija vlasti na vrhu. Objedinjavanjem političke i ekonomske moći društvena elita je započela proces modernizacije društva, usmeravajući i kontrolišući celokupan proces društvene reprodukcije.

U skupini viših srednjih slojeva takođe dolazi do značajnih pomeranja između pojedinih socijalnih grupa. Broj pripadnika starih slobodnih profesija osetno se smanjuje, a visoke činovnike privatnih preduzeća koja nacionalizacijom prelaze u vlasništvo države uglavnom zamenjuje novi rukovodeći kadar koji se regrutuje iz proverenog sastava revolucionarne partije. Uloga srednjeg rukovodećeg kadra izuzetno je značajna, kako u realizaciji plana privrednog razvoja, tako i u odbrani ustanova novog poretka. Nedovoljna stručnost nadoknađuje se revolucionarnim poletom, a mnogi rukovodioci srednjeg ešelona ubrzano uče na kursovima i u novootvorenim školama kako bi bili u stanju da obavljaju sve složenije radne uloge. Sasvim malu grupu unutar višeg srednjeg sloja sačinjavaju sitni industrijalci koji su preživeli udar prve nacionalizacije. U socijalističkom sistemu njihova ekonomska moć je ograničena, društveni položaj nestabilan, a statusna situacija se pogoršava širenjem novog pogleda na istoriju i društvo. Iste godine kada je izvršen prvi posleratni popis stanovništva, ovaj sloj je dopunskom nacionalizacijom eliminisan kao poslednji kapitalistički prežetak u socijalističkoj privredi.

Promene vlasti, svojine i ideologije uticale su i na pomeranja u sastavu i položaju nižih srednjih slojeva čije se ukupno učešće u strukturi stanovništva prepоловило u odnosu na predratno stanje. Najznačajnija karakteristika strukturalnih promena u ovoj skupini je radikalno smanjivanje tradicionalne seoske i gradske sitne buržoazije i nagli rast sloja službenika u državnom sektoru. Agrarnim reformama, ekonomskom politikom (posebno poreskom i politikom cena), kao i merama kolektivizacije veliki deo srednjeg seljaštva ekonomski i statusno kretao se naniže i približavao masi siromašnog seljaštva. Tehnička osnova poljoprivredne proizvodnje nije unapređivana, a mogućnosti proširenog reprodukovanja bile su veoma ograničene. U odnosu na predratno stanje, jedina ozbiljna prednost seljaštva sastojala se u povećanim izgledima na sopstvenu mobilnost zapošljavanjem u industriji i na pokretljivost mladog naraštaja putem školovanja. Poput srednjeg seljaštva, i urbani srednji slojevi sitnih privrednika pokazuju apsolutno i relativno smanjivanje, kao i silaznu mobilnost. Zanatlije, sitni trgovci i ostali privatnici imaju nestabilan ekonomski položaj, a perspektiva socijalne promocije gotovo je zatvorena. Korišćenje najamne radne snage u zanatstvu i uslužnim delatnostima ograničeno je zakonom na jednog radnika i dva učenika u privredi, a porezi i cene usluga koje kontrolišu država konstantno smanjuju prihode. U takvoj situaciji jedan deo sitnih privrednika prelazi u sigurniji i perspektivniji državni sektor, a manji deo ostaje da životari na marginama privrednog sistema. Nacionalizacijom privatnih preduzeća bila je zapečaćena sudbina i nameštenika u privredi. Od 1,8% učešća u stanovništvu 1938. godine, sloj

nameštenika je 1948. pao na nenznatih 0,2%, da bi ubrzo potom sasvim iščezao.

Jedini srednji sloj iz nižeg ešelona koji beleži izuzetno visok — i apsolutni i relativni — porast jesu službenici raznih vrsta u državnom sektoru koji već na početku industrijalizacije dostižu učešće od gotovo 8% u strukturi ukupnog stanovništva. Preterani rast ovog sloja delimično je posledica preširokog statističkog obuhvata kojim su u kategoriju službenika uključene i takve grupe radnika kao što su tramvajdžije i konduktori. Međutim, uzimajući u obzir činjenicu da su ove grupe sasvim male, kao i okolnost da se kategorija službenika po statističkom obuhvatu može porediti s istom kategorijom iz predratnih popisa, može se ipak zaključiti da je ova grupacija imala izuzetnu dinamiku rasta. Broj aktivnih službenika i nameštenika 1921. godine bio je 182 000, deset godina (kasnije) 287 000, a 1948. približno 660 000 (bez elite i srednjeg rukovodećeg kadra). Ovakvo povećanje teško se može objašnjavati brzim prilivom stručnog kadra, jer su kratko vreme i nerazvijen školski sistem predstavljali ograničenja takvom načinu slojnog povećavanja. Umesto industrijalizacije i profesionalizacije, glavni uzrok rasta nemanuelnih slojeva u ovom periodu treba tražiti u procesu birokratizacije koji je, zbog novog ustrojstva sistema, uzeo maha u gotovo svim delatnostima. Realizacija plana, kontrola, nadzor i evidencija u preduzećima i ustanovama, odbrana poretka, otkup poljoprivrednih proizvoda, distribucija potrošnih dobara i sl., zahtevali su masu ljudstva koja se regrutovala iz redova nešto pismenijih, bistrijih i sistemu privrženijih manuelaca. Sistem centralističkog administrativnog upravljanja otvorio je nov kanal socijalne mobilnosti za hiljade pripadnika revolucionarnog pokreta koji su, ulaskom u oblast nemanuelnog rada, sticali sigurne plate, državne stanove i veće izgledne karijere i međugeneracijsku pokretljivost. Razni vidovi brze i radnom vremenu prilagođene obuke pružali su pripadnicima ovog sloja široke mogućnosti za sticanje stručne spretnosti neophodne za obavljanje raznovrsnih radnih uloga. Ako se tome doda činjenica da je sticanje nemanuelnih funkcija najčešće značilo i napuštanje sela, onda je razumljivo da su pripadnici ovog sloja doživljavali svoju pokretljivost kao veliki lični napredak. Hijerarhijski poredak u organizacijama bio je tako ustrojen da su školovani i stručni službenici i stručnjaci, preuzeti iz ranijeg poretka, bili podređeni niže obrazovanim, ali »revolucionarnim kapitalom« opremljenim rukovodiocima. Ova vrsta unutrašnje podvojenosti postepeno će iščezavati dolaskom mladih školovanih kadrova, ali tendencija rasta službeničkog kadra, u širem i užem smislu, neće biti zaustavljena.

U odnosu na predratno stanje, radništvo pokazuje nešto manje učešće u ukupnom stanovništvu, a istovremeno beleži i veoma spor apsolutni rast: broj aktivnih radnika 1921. godine iznosio je 844 000, deset godina kasnije 1 135 000, a 1948. neznatno se povećao na 1 239 000. Usporen porast radnika delom se može objašnjavati smanjenjem broja poljoprivrednih radnika koji su agrarnom reformom dobili zemlju i tako povećali sloj sitnih seljaka. Osim toga, ratni gubici i statistički obuhvat kojim su manje grupe »mentalno-fizičkih« radnika uključene u kategoriju službenika mogu biti činioci koji su delom doprineli predstavi o sporijem rastu ovoga sloja. Ipak, veći deo pojave ostaje i dalje otvoren za tumačenje, što se posebno nameće poređenjem brojčanog rasta službenika i radnika. U doba obnove i započete industrijalizacije bilo bi prirodno očekivati brži rast radništva, a u periodu uznapredovalog tehnološkog razvoja veći rast nemanuelnih slojeva. U našem slučaju verovatno je reč o izrazitoj oskudici kapitala i znanja, što je uspo-

ravalo privredni razvoj, a time i priliv radne snage u industriji. Od ukupnog broja radnika nešto manje od trećine zaposleno je u privatnom sektoru. Već iste godine u kojoj je izvršen popis stanovništva, sastav radničke klase prema sektorima svojine biće korenito izmenjen u korist državnog sektora, a kasnije će učešće registrovanih najamnih radnika u ukupnoj masi radništva biti svedeno na gotovo simbolične vrednosti. U odnosu na sitno seljaštvo radnici su, u celini uzev, i pre rata imali bolji ekonomski položaj, a u novom, socijalističkom poretku ta distanca se povećala. Veći dohodak, sigurnost radnog mesta, zdravstveno i penzijsko osiguranje, a često i nova, kulturnija gradska sredina bile su značajne prednosti za radništvo. U odnosu na druge manuelne slojeve, radnici pokazuju grupnu mobilnost nagore i postepeno povećavaju distancu u odnosu na seljaštvo, kako u pogledu tržišne, tako i u pogledu radne i statusne situacije. U odnosu na službenike rastojanje između društvenih položaja se takođe smanjilo, posebno kada se upoređuju visokostručni radnici s rutinskim službenicima. Posmatrano u celini, razlike između radnika i službenika i dalje ostaju, a u narednom periodu one će se, u izvesnoj meri, i povećati.

Preraspodelom zemlje i privrednom politikom veliki deo seljaka srednjaka spustio se u redove nižih seljačkih slojeva, tako da u ovom periodu bazu stratifikacijske piramide sačinjava ogromna masa siromašnog seljaštva (gotovo 2/3 stanovništva). U odnosu na predratno stanje, položaj seoske sirotinje je poboljšan dodelom zemlje, kolonizacijom i različitim vidovima socijalne pomoći, ali u celini uzev velika masa seljaštva, pritisnuta porezima, otkupom i »makazama cena« i dalje je vegetirala na ivici proste reprodukcije.³¹ Prednosti u novom sistemu, kako je već pomenuto, sastojale su se u daleko povoljnijim izgledima na zapošljavanje van poljoprivrede, kao i u većim mogućnostima školovanja dece. Nemali deo seljaštva koji je učestvovao u revoluciji uključio se u državni i privredni aparat (prema slobodnoj proceni, preko pola miliona ljudi). To je predstavljalo vertikalnu pokretljivost obima i stepena izvodljivog samo u izuzetnoj konjunktornoj situaciji. Milionska armija koja je ostala na selu započinje u ovom periodu svoj veliki marš na osvajanje industrije i gradova — marš koji ni u osamdesetim godinama nije okončan.

Kruta dirigovana privreda i autoritarna podela rada nisu dale očekivane rezultate (kako u pogledu dinamike privrednog rasta, tako i s obzirom na tempo preobražaja agrarne strukture društva. U periodu od 1948—1952. godine privredni razvoj, meren porastom društvenog proizvoda, prilično je spor: prosečna godišnja stopa rasta iznosi 2%, a produktivnost rada sve do 1953. kreće se ispod predratnog nivoa. Eksperiment s kolektivizacijom seljaštva koji je ubedljivo pokazao raskorak između zatečenog nivoa proizvodnih snaga i nametnutih produkcionih odnosa, doneo je ne samo povećano nezadovoljstvo seljaka, već i velike ekonomske štete selu i društvu u celini.

Deformacije sektorske podela rada

Teškoće proizašle iz sveobuhvatne i dirigovane podela rada i dobara prisiljavaju elitu da pristupi promenama privrednog sistema i ekonomske politike. Od početka pedesetih godina sledi niz reformi čiji je cilj da se,

31. Šire o tome vid. D. Mrkšić, »Politika raspodele i ekonomski položaj društvenih grupacija u Jugoslaviji«, u: M. Popović, D. Mrkšić, T. Kuljić, *Politika raspodele i ideologija*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1981.

proširivanjem autonomije preduzeća u organizovanju proizvodnje i raspodele dohotka, povećala efikasnost sistema. U pogledu društveno-ekonomskog razvoja, reforme izvođene do 1965. godine dale su daleko bolje rezultate od onih koje su usledile kasnije. No, bez obzira na sve razlike između »doba prosperiteta« (1953—1965) i perioda usporenog razvoja i stagnacije koji je usledio, u celokupnom pomenutom razdoblju država ima ključnu ulogu u oblasti investiranja, cena i raspodele dohotka. Kao što istorijsko iskustvo socijalističkih zemalja pokazuje, država je efikasna u formiranju akumulacije i njenom usmeravanju u prioritetne delatnosti u početnoj fazi industrijalizacije. Sa svakim višim stupnjem tehnološkog razvoja rastu teškoće partijsko-državnog aparata pri regulaciji složenih ekonomskih procesa, bez obzira na visinu učešća investicija u društvenom proizvodu. Jugoslovensko iskustvo pokazuje da je, upravo zahvaljujući velikim izdavanjima za proširenu reprodukciju, izvršen neobično brz transfer radne snage iz agrara u industriju i tercijarne delatnosti. U gotovo celokupnom posleratnom periodu učešće investicija u društvenom proizvodu je veoma visoko i kreće se između 30—35%. Veličinom investicija Jugoslavija se svrstava među vodeće zemlje, a efikasnošću ulaganja zauzima osrednje mesto sve do sredine šezdesetih godina. Posle toga efikasnost investicija, merena kapitalnim koeficijentima, naglo se pogoršava, a ta tendencija deluje i danas.³² Nepovoljna kretanja vidljiva su i u odnosima između domaćih i stranih izvora akumulacije. Sredstva »gastarbajtera« i inostrani krediti učestvuju 1968. godine u investicijama sa 7,4%, a kasnije se rapidno povećavaju, da bi 1977. dostigli udeo od 26,1%.³³ Opadanje interne akumulativne sposobnosti i pogoršavanje efikasnosti ulaganja predstavlja danas veliko ograničenje privrednog rasta i transformacije socijalne strukture. Velika ulaganja i prilična efikasnost u ranijem periodu omogućili su visoki porast zaposlenosti i društvenog proizvoda. Od 1950. do 1981. godine posao je dobilo preko 4 miliona osoba, ne računajući privatni sektor poljoprivrede, a zaposlenost je u proseku godišnje rasla za 4—5%. Uporedo s rastom zaposlenosti rastao je i društveni proizvod po prosečnoj godišnjoj stopi od 6,2% (period između 1948. i 1979), pa se s tom stopom masa društvenog proizvoda povećala gotovo pet puta, a po stanovniku tri puta.³⁴ Prema podacima Svetske banke za 1980. godinu, Jugoslavija je imala društveni proizvod po stanovniku u vrednosti od 2620 USA dolara, što je, i pored zabeleženog privrednog rasta, nije pomerilo sa začelja rang liste evropskih zemalja. S padom privrednog rasta, produktivnosti rada, efikasnosti investicija i povećanom otplatom dugova u poslednjih nekoliko godina, Jugoslavija je još jače učvrstila svoju poziciju na dnu pomenute lestvice.

I pored visoke stope ulaganja, rasta društvenog proizvoda i zaposlenosti, po svom tempu i strukturi privredni razvoj nije bio dovoljan za postizanje pune zaposlenosti. Broj osoba koje traže zaposlenje povećava se apsolutno i relativno: 1953. godine stopa nezaposlenosti iznosi 4,4%, a sredinom osamdesetih godina penje se na više od 13% i predstavlja jednu od najvećih stopa nezaposlenosti u Evropi. Ako se prihvati ocena da oko 400 zaposlenih na hiljadu stanovnika zadovoljava kriterijum pune zaposleno-

32. Vid. S. Popović, *ibid.*, s. 57.

33. *Uslovi i mogućnosti dugoročnog razvoja Jugoslavije*, Konzorcijum ekonomskih instituta, Beograd, 1981, s. 25.

34. K. Mihalović, *Ekonomika stvarnosti Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd, 1981, s. 35.

sti, onda je Jugoslavija prešla nešto više od pola puta do pune zaposlenosti i po tome kriterijumu spada u red srednje razvijenih zemalja.³⁵

Ovde mećemo šire razmatrati uzroke smanjivanja reproduktivne sposobnosti privrednog sistema — zatvaranje nacionalnih ekonomija, povećavanje strukturalnih disproporcija u privredi, ograničavanje dejstva tržišta, »turizaciju« privrednih organizacija, imobilnost akumulacije, pomianjkanje odgovornosti i ekonomske prinude u poslovanju³⁶ — već ćemo se zadržati na analizi sektorskog rasporeda aktivnog stanovništva te oblika obrazovane i socioprofesionalne strukture koje su značajno modifikovane u posmatranom periodu. Poređenja stanja u različitim vremenskim tačkama pokazuju da je industrijski razvoj razorio staru agrarnu strukturu i formirao novi raspored stanovništva po delatnostima, zanimanjima i socijalno-ekonomskim položajima koji u opštim linijama odgovara srednje razvijenim industrijskim društvima. Pri tom je, naravno, došlo i do nesklada u dinamici osnovnih procesa, što je uticalo na različit tempo oblikovanja pojedinih vidova društvene strukture.

Kao što je poznato, u celokupnom posmatranom razdoblju forsiran je razvoj društvenog sektora proizvodnje, a unutar njega industrije. Od ukupnih privrednih investicija na industriju otpada približno polovina, jednu petinu dobija saobraćaj, a poljoprivreda svega jednu desetinu. Na ove tri privredne oblasti dolazi oko 85% ukupnih privrednih investicija.³⁷ Tempo razvoja pojedinih delatnosti približno odgovara njihovom mestu u raspodeli investicija: prosečne godišnje stope rasta društvenog proizvoda u periodu 1953—1981. godine najveće su u industriji i rudarstvu, saobraćaju i građevinarstvu, a najlošije stoje šumarstvo, poljoprivreda i proizvodno zanatstvo. Različiti položaj delatnosti u privrednom sistemu utiče na promenu njihovog mesta u formiranju društvenog proizvoda i angažmanu radne snage. Delatnosti primarnog sektora, u kojima je uglavnom zaposleno seljaštvo (poljoprivreda, ribarstvo, šumarstvo i vodoprivreda), učestvuju u 1953. u formiranju društvenog proizvoda sa 39,1%, a angažuju 66,7% aktivnog stanovništva. Gotovo tri decenije kasnije njihov udeo u društvenom proizvodu pada na 14,6%, a učešće u aktivnom stanovništvu se smanjuje na 30,5%. Delatnosti sekundarnog sektora pokazuju suprotna kretanja u pogledu oba obeležja: njihov udeo u društvenom proizvodu u 1953. iznosi 37,4%, a učešće u aktivnom stanovništvu 16,1%. U 1981. godini preko polovine društvenog proizvoda potiče iz sekundarnog sektora, u kojem radi više od trećine aktivnog stanovništva (Vid. Tab. II u prilogu). Sama industrija, koja je početkom pedesetih davala petinu društvenog proizvoda, u 1981. godini daje čitavih 40%, a zapošljava četvrtinu aktivnog stanovništva. Sektor proizvodnih usluga dvostruko napreduje, ali daleko brže u povećavanju učešća u aktivnom stanovništvu. Slabo razvijen pedesetih godina (angažuje svega 5,5% aktivnog stanovništva i daje 23,5% društvenog proizvoda), 1981. godine uslužni sektor učestvuje s gotovo trećinom u društvenom proizvodu i blizu četvrtinom u aktivnom stanovništvu. Pregled pojedinih uslužnih delatnosti pokazuje da, uprkos povećanju vrednosti oba obeležja, trgovina i ugostiteljstvo imaju veoma skroman razvoj: dok su 1953. davali blizu sedminu društvenog proizvoda i zapošljavali ne-

35. K. Mihalović, *ibid.*, s. 40.

36. Vid. navedene radove K. Mihalovića, S. Popovića i Konzorcijuma ekonomskih instituta.

37. *Uslovi i mogućnosti dugoročnog razvoja Jugoslavije*, *ibid.*

znatnih 2,7% aktivnog stanovništva, početkom osamdesetih oni daju petinu proizvoda i angažuju nepunu desetinu aktivne populacije.

Uporedo sa širenjem industrije i sektora proizvodnih usluga veoma brzo rastu neprivredne delatnosti. One su početkom pedesetih angažovale 5,3% aktivnog stanovništva, a tri decenije kasnije čitavih 13,2%. Pri tome, najbrži rast zaposlenosti ima zdravstvo i socijalna zaštita koji su, u pogledu broja zaposlenih, bili veoma nerazvijeni pedesetih godina. Veliki porast učešća u aktivnom stanovništvu beleži i oblast obrazovanja i kulture, u kojoj 1981. godine radi svaki dvadeseti aktivni stanovnik zemlje. Najsporiju dinamiku rasta ima državni aparat, ali je ovakvo kretanje odraz visoke startne osnove: u 1953. godini on angažuje više aktivnog stanovništva nego trgovina, ugostiteljstvo i turizam zajedno (vid. Tab. III).

Posleratni društveno-ekonomski razvoj, obeležen industrijalizacijom, uslovio je radikalne promene u distribuciji ukupnog društvenog rada i aktivnog stanovništva po sektorima, što je višestruko povezano s transformacijom profesionalne i stratifikacijske strukture stanovništva. Aktivno stanovništvo primarnog sektora smanjeno je s 2/3 na 1/3, sekundarnog sektora povećano sa sedmine na dobru trećinu, a tercijarnog sektora, u širem smislu, podignuto s približno desetine na jednu trećinu. Egzodus iz poljoprivrede i sela, koji je poprimio oblik lavine i bio relativno dobro opisan u našoj naučnoj literaturi, karakteriše i ostala agrarna društva jugoistočne Evrope koja su krenula putem nekapitalističke industrijalizacije. Ranije znak snage poretka i opšteg društvenog prosperiteta, danas ovo kretanje izgleda preterano dinamično usled sporijeg procesa urbanizacije i svih onih nedaća ekonomske i sociokulturne prirode koje nastaju maglim odlivom radne snage sa sela. Ne ulazeći u razmatranje različitih posledica koje je doneo ovaj preobražaj, ovde se može konstatovati činjenica da je ukupna sektorska transformacija aktivnog stanovništva početkom osamdesetih godina rezultirala »ravnotežnim trojstvom« koje se postiže samo jednom u dugotrajnom procesu rastakanja seljačkog i oblikovanja postindustrijskog društva: svaki od tri sektora koje je prvi razdvojio C. Clark,³⁸ učestvuje podjednako u raspodeli aktivnog stanovništva. Sudeći prema dosadašnjem razvoju zrelih industrijskih društava, jugoslovensko ravnotežno stanje biće uskoro narušeno, o čemu već svedoči rast sekundarnog sektora. Ako prihvatimo hipotezu R. Rihte i saradnika da industrijski sektor na pragu naučnotehnološke revolucije apsorbuje oko polovinu aktivnog stanovništva, a nakon toga počinje postepeno da smanjuje svoje učešće, onda se dalje promene strukture nacionalnog rada u jugoslovenskom društvu mogu sagledati kao dalje smanjivanje »poljoprivredne trećine« i uporedno povećavanje industrijskog i uslužnog rada.

Sektorska podela rada pokazuje da je jugoslovensko društvo pedesetih godina pripadalo onoj grupi društava koja se nalaze u početnoj fazi industrijalizacije (apsolutna dominacija poljoprivrednog rada i mala zastupljenost drugih delatnosti), a početkom osamdesetih ono se svrstava u srednje razvijena industrijska društva koja se nalaze na pragu naučnotehnološke revolucije (dominacija proizvodnih nad uslužnim delatnostima, pri čemu vodeće mesto ima industrija). Pri ovakvim razmatranjima uvek se nameće pitanje da li postojeća raspodela aktivnog stanovništva po sektorima i dinamika njenih promena odgovara stepenu društvenoekonomskog razvoja zemlje? Kod nas se često iznose teze o hipertrofiranom rastu tercijarnog sektora, a posebno onog njegovog dela koji bismo mogli nazvati

³⁸ C. Clark, *The Conditions of Economic Progress*, London, 1941.

društvenim službama u užem smislu: obrazovanje, zdravstvo i državna uprava. Pri tome se »nesrazmerna« raspodela zaposlenog stanovništva uzima kao jedan od činilaca koji ograničava privredni razvoj. Očigledno je da se na ovo pitanje ne može dati pouzdan odgovor bez širih uporednih istraživanja sektorske podela rada u društvima sličnog i različitog stepena industrijskog razvoja. U nedostatku adekvatnijih poređenja, za svrhe grube uporedne analize mogu da posluže podaci o sektorskom rasporedu aktivnog stanovništva u pet zemalja različitog društvenog uređenja i različite industrijske razvijenosti.

Aktivno stanovništvo po sektorima (u %)³⁹

	SAD		Japan		Italija		SSSR		SFRJ*	
	1965.	1982.	1965.	1982.	1951.	1983.	1960.	1981.	1953.	1981.
Primarni sektor	5	2	27	12	43	13	41,5	23,8	66,7	30,5
Sekundarni sektor	36	32	32	39	35	35	31,2	37,3	16,1	36,5
Usluge	59	66	41	49	22	52	27,3	38,9	10,8	31,3

Na osnovu podataka iz ove tabele zapaža se opšta pravilnost u pomeranjima strukture aktivnog stanovništva: poljoprivredno stanovništvo naglo se smanjuje u fazi intenzivne industrijalizacije, a sektor usluga se brzo povećava, mada različitim tempom u pojedinim zemljama. Učešće industrijskog sektora u aktivnom stanovništvu ne pokazuje tako nagle promene kao što je slučaj s drugim dvema osnovnim oblastima. U višoj fazi industrijskog razvoja učešće sekundarnog sektora konstantno raste (slučaj Japana i SSSR), a u periodu naučno-tehnološke revolucije zapaža se postepeni pad i zaustavljanje na približno jednoj trećini od ukupnog radnog sastava (slučaj SAD). Kod SAD zapaža se izražen rast zaposlenosti u sektoru usluga koji se zbiva na račun smanjivanja radne snage i u poljoprivredi i u industriji, tako da su danas 2/3 aktivnog stanovništva angažovane van neposredne proizvodnje. U posmatranom periodu Japan brzo smanjuje učešće poljoprivrednog u aktivnom stanovništvu, a povećava zaposlenost u drugim sektorima, pri čemu neznatno brže raste sektor usluga. U toku tri decenije Italija je, izgleda, rešila svoje goruće agrarno pitanje — s 43% u 1951. godini, učešće poljoprivrednika u aktivnom sastavu svedeno je na 13% u 1983. Pri tome je zanimljivo da se udeo zaposlenih u industrijskim granama nije promenio, ali je zato zaposlenost u uslužnim delatnostima dostigla visoku vrednost od 52% aktivnog stanovništva. U zemljama drugačijeg društvenog uređenja industrijski razvoj uslovljava slične tendencije u promenama sektorske podela rada i socioprofesionalnog sastava stanovništva. U toku dve posmatrane decenije SSSR je smanjio svoje poljoprivredno stanovništvo s 41% na 24% u ukupnom radnom sastavu. Slično Japanu, »višak« je podeljen između drugih rastućih sektora, pri čemu je sektor usluga znatno brže napredovao.

Uporedni pregled pokazuje da Jugoslavija u odnosu na druge navedene zemlje ima najveće učešće poljoprivrednog i najmanje učešće uslu-

* Razliku do ukupnog broja čine »ostali i nepoznati«.

³⁹ Podaci za strane zemlje preuzeti iz: S. Labini, *Le classi sociali negli anni '80*, Editori Laterza, Roma, 1986, s. 22, 57, 237. Za Jugoslaviju vid. podatke u Tab. III, u prilogu.

žnog sektora u raspodeli aktivnog stanovništva. Udeo industrijske radne snage u ukupnom sastavu veći je od onog u SAD i Italiji, ali je nešto niže vrednosti od one u Japanu i SSSR. Ako uporedimo relativan udeo zaposlenih u društvenim službama u užem smislu (obrazovanje, nauka, zdravstvo i državna uprava), opet se pokazuje da Jugoslavija ima znatno niže vrednosti od srednje i visoko razvijenih industrijskih društava. S 13,2% aktivnog stanovništva zaposlenog u društvenim službama 1981. godine Jugoslavija se nije ni izdaleka približila onoj vrednosti koju beleže SAD, SSSR i Čehoslovačka sredinom šezdesetih godina: SAD ima 30% aktivnog stanovništva u ovim delatnostima 1966, Čehoslovačka 20% iste godine, a SSSR 19% u 1965.⁴⁰ Posmatrano iz uporedne perspektive, problem sektorske podela rada u Jugoslaviji nije predimenzionirani tercijarni sektor, niti hipertrofirane društvene službe, već upravo obrnuto, nerazvijene uslužne delatnosti i još uvek prevelika masa poljoprivrednog stanovništva. Pod pretpostavkom da se industrijski razvoj normalno odvija, u narednom periodu treba očekivati značajno pomeranje radne snage iz poljoprivrede i daleko brži rast zaposlenosti u sektoru usluga od povećanja zaposlenosti u industrijskim granama. Ako se prihvati teza da je tehnički naprednija zemlja »putokaz« slabije razvijenoj, onda se u doglednoj budućnosti može očekivati postepeno smanjivanje neposredno proizvodnog rada na približno jednu trećinu aktivnog sastava i veliko proširenje raznovrsnih uslužnih delatnosti.⁴¹

Međutim, strukturalna pomeranja u tom pravcu nailaze na znatna ograničenja. Osim smanjene reproduktivne sposobnosti privrednog sistema, velike teškoće proizlaze i iz nastalih disproporcija u podeli nacionalnog rada na udruženi rad i rad s ličnim sredstvima. Tehnička, ekonomska i kulturna inferiornost sela podsticala je odliv stanovništva iz poljoprivrede koje je u velikoj merni apsorbovala ekstenzivno šireća industrija. Sektor usluga — a posebno trgovina, ugostiteljstvo, turizam i slične delatnosti — ostao je veoma nerazvijen i nije bio u stanju da povuče veći deo viška rada iz agrara. Permanenta ograničavanja privatnih proizvođača u nepoljoprivrednim delatnostima danas se pokazuju veoma neracionalnim sa stanovništa povećavanja kontingenta aktivnog stanovništva. Iz razmotrenih statističkih podataka vidi se kako je Italija, stara postojbina radne emigracije, uspeła da za tri decenije reši seljačko pitanje i formira modernu sektorsku strukturu radne snage. U tom istom periodu u Jugoslaviji se zapaža izrazita stagnacija nepoljoprivrednog privatnog sektora, koji po angažovanoj radnoj snazi i ekonomskoj sposobnosti predstavlja marginalni deo privrednog sistema.

Ako se posmatra odnos između udruženog i ličnog rada na opštem planu u periodu 1953—1981. godine pada u oči potpuno preokretanje njihove relacije u završnoj vremenskoj tački. Na početku ovog razdoblja apsolutno dominira privatni sektor u pogledu angažovane radne snage — u njemu je zaposleno blizu pet miliona ljudi, što predstavlja dve trećine aktivnog stanovništva (Tab. IV). Iste godine u društvenom sektoru zaposleno je nešto preko 2,5 miliona ljudi ili jedna trećina radnog sastava. Protokom vremena društveni sektor jača ekonomski i kadrovski i 1971. izjednačava se

⁴⁰ Vid. R. Rihta i sar., *Civilizacija na raskršću*, *ibid.*, s. 321.

⁴¹ Postoje i drugačija gledišta o budućim tendencijama u raspodeli aktivnog stanovništva po osnovnim oblastima. Teoretičari ekonomije »samousluga« nagoveštavaju ponovni rast zaposlenosti u industrijskom sektoru i smanjivanje uslužnih radnika. Nova tehnička sredstva omogućuje širenje servisa unutar domaćinstva, što će deo profesionalaca učiniti suvišnim. Vid. npr. J. Gershany, *After Industrial Society? The Emerging Self-service Economy*, London, 1981.

s privatnim sektorom po broju zaposlenih, da bi deceniju kasnije angažovao šest miliona ljudi ili dve trećine aktivnog stanovništva. Gubeći ovu istorijsku trku privatni sektor je malaksavao kako u pogledu angažovane radne snage tako i u pogledu učešća u formiranju društvenog proizvoda. Od približno pet miliona aktivnih u pedesetim godinama privatni sektor pada početkom osamdesetih na 2,7 miliona, što iznosi 29% aktivnog stanovništva. Naglo osipanje seljaštva pratila je izražena stagnacija nepoljoprivrednog privatnog sektora, koji 1953. godine učestvuje simbolično u raspodeli aktivnog stanovništva (1,7%), a tek pri kraju posmatranog perioda nešto više povećava svoje učešće u aktivnom sastavu (3,8%). Stoga poljoprivrednici i dalje predstavljaju ogromnu većinu ovog stanovništva — od 2,7 miliona na njih otpada blizu 2,4 miliona, a ostatak od nekih 300 000 neravnomerno se raspodeljuje na različite proizvodno-uslužne delatnosti: zanatstvo — 183 000, saboračaj — 38 000, ugostiteljstvo, turizam i trgovina — 62 000, te slobodne profesije — 17 000 (Tab. XXIV).

Aktivno stanovništvo u privatnom sektoru višestruko je diferencirano, a glavne linije stratifikacijskih podela idu između seljaka i urbanih privatnika, imućnih i siromašnih, te između vlasnika sredstava za proizvodnju i najamne radne snage. Posmatrano prema položaju u produkcijom odnosu, aktivno stanovništvo sporednog, sitnorobnog načina proizvodnje deli se na tri osnovne grupe. Prvu i daleko najveću skupinu sačinjavaju sitni vlasnici proizvodnih sredstava koji sami, ili uz pomoć članova porodice, obavljaju osnovnu radnu delatnost. Tu spada gotovo celokupno seljaštvo i velika većina gradskih privatnika (Tab. XXIV). Na početku posmatranog perioda ovaj sloj vlasnika koji istovremeno i sam proizvodi čini preko 60% aktivnog stanovništva Jugoslavije, a početkom osamdesetih on je sveden na približno jednu četvrtinu aktivne populacije. Ogromna većina pripadnika ove skupine živi na selu i svrstava se — prema ekonomskom položaju, obrazovanju, uticaju i ugledu — u najniže slojeve jugoslovenskog društva. U celokupnom razdoblju materijalni položaj glavnine sitnih vlasnika u apsolutnom smislu se poboljšavao, ali je pri tome karakteristična oscilacija njihove tržišne situacije. Ekonomska politika i slobodnije delovanje tržišta stvarali su ovoj grupi povoljnije ekonomske izgleda u fazi prosperiteta, a od sedamdesetih godina slede povremeni padovi i usponi, zavisno od promena osnovnih uslova privređivanja.⁴²

Druge dve skupine aktivnog stanovništva u privatnom sektoru sačinjavaju privatni vlasnici proizvodnih sredstava i unajmljena radna snaga koju oni zapošljavaju. Sloj privatnih poslodavaca je najmanja grupa unutar privatnog sektora i jedina koja izrazito stagnira u celokupnom periodu. Mada su se javljale povremene oscilacije u kretanju ove skupine, cifra od blizu 57 000 u 1953. godini nije premašena ni početkom osamdesetih godina. Isti apsolutni iznos prati neznatno smanjenje njihovog učešća u ukupnom aktivnom stanovništvu zemlje — 1953. privatni poslodavci čine 0,7%, a 1981. svega 0,6% aktivnog sastava. Ako se posmatra distribucija poslodavaca po delatnostima, zapaža se da je njihova najveća koncentracija u zanatstvu (26 000), zatim u poljoprivredi (14 000), ugostiteljstvu, turizmu i trgovini (12 000), a neznatan broj otpada na druge delatnosti. Grupa od oko 57 000 poslodavaca zapošljava u 1953. 210 000 najamnih radnika, što čini 2,7% aktivne populacije, a početkom osamdesetih zaposleni najamni radnici broje 128 000 i učestvuju s 1,4% u aktivnom kontingentu. Jugoslovenski privatni poslodavac je sitni proizvođač robe ili davalac usluga koji u

⁴² Vid. D. Mrksić, *ibid.*, s. 38—58.

proseku zapošljava dva radnika i najčešće pripada višem sloju zanatlija, ugostitelja i seljaka. Njegove glavne aspiracije usmerene su na maksimalno korišćenje postojeće tržišne situacije, jer mu društveni sistem i ekonomska politika, gledano na duži rok, ne obezbeđuju stabilne uslove poslovanja. Zbog toga se povećava i nestabilnost položaja najamnih radnika koji se mogu svrstati u najniži sloj radništva. Iz podataka se vidi da je privatno tržište rada veoma promenljivo što se odražava na kretanje najamne radne snage. Statistički podaci o njenoj velikoj redukciji početkom osamdesetih godina moraju se prihvatiti s rezervom, jer se u ovoj oblasti, usled specifičnog stanja društvenih odnosa, javlja jedan deo neregistrovane radne snage. Njen raspored po delatnostima pokazuje najveću koncentraciju u zanatstvu (58 000), zatim u trgovini i ugostiteljstvu (26 000), te u poljoprivredi (16 000). U ostalim uslužnim delatnostima najamni radnici simbolično učestvuju u ukupnom sastavu zaposlenih i mali su izgledi da se njihov udeo bitnije poveća.

Posmatrano u celini, nepoljoprivredni privatni sektor ostao je veoma nerazvijen, kako u pogledu učešća u stvaranju društvenog proizvoda, tako i s obzirom na učešće u aktivnom stanovništvu. Transfer viška radne snage iz agrara uglavnom se odvijao između dva sektora, dok je preraspodela unutar privatnog sektora imala neznatan obim. U toku tri decenije povećanje zaposlenih u privatnom zanatstvu, ugostiteljstvu, trgovini i saobraćaju raste od 164 000 na 262 000 (indeks — 159,2) što je suviše skromno za društvo koje još ima veliku masu sitnih seljaka i pozamašan broj nezaposlenih (vid. Tab. XXIII).

Distribucija stručnog rada po sektorima i delatnostima

Redukcija sitnosopstveničkih slojeva i višestruko širenje društvenog sektora našli su upečatljiv izraz u transformaciji profesionalne i stratifikacijske strukture društva. Znatno deo seljačkih slojeva uključen je u radničku i ostale grupacije, a tradicionalna seoska i gradska sitna buržoazija ustuknula je pred naletom novih srednjih slojeva koji se šire u društvenim delatnostima. U ovom periodu glavni i masovni kanal vertikalne pokretljivosti nije više revolucionarno-politička aktivnost, mada ona i dalje zadržava veliki značaj, već školski sistem kojim se vrši veliko pomeranje iz sfere manuelnog na područje nemanuelnog rada. Prema dosta gruboj proceni, nemanuelno aktivno stanovništvo udvostručuje se u periodu od 1961—1981. (Vid. Tab. VIII).⁴³ Od približno 8,3 miliona aktivnih u 1961. godini, jedan milion otpada na nemanuelce, što čini 12,8% ukupnog sastava. Dve decenije kasnije broj nemanuelnih radnika dostiže dva miliona i prelazi petinu aktivnog stanovništva. U toj masi glavninu čine dve velike i podjednako brojne skupine stručnjaka i službenika, a manji deo (sedmina) otpada na rukovodeće osoblje i glavninu osoblja društvene zaštite. Aktivno manuelno stanovništvo smanjilo je svoje učešće s 87,2% na 75,8% u ukupnom sastavu, a njegov najveći deo čine slojevi radnika. I pored znatnog pomeranja unutar ovog oblika podele rada jugoslovensko društvo i dalje ostaje društvo fizičkih radnika i, kao što je slučaj i sa sektorskom podelom rada, znatno zaostaje za industrijski razvijenim društvima.⁴⁴ Uporedo sa

⁴³ Pretpostavili smo da se deo osoblja zaštite kod kojega prevladavaju fizičke komponente rada približno podudara s brojem uslužnih radnika koji obavljaju više nemanuelne nego manuelne poslove.

⁴⁴ Vid. R. Rihta i sar., *ibid.*, s. 322.

zaostajanjem u ovoj oblasti zadržava se i nepovoljno ekonomsko i, posebno, društveno vrednovanje manuelnog rada. Teži uslovi rada i nizak status fizičkih radnika podstiču aspiracije i najstručnijih i najbolje plaćenih radnika da napuste fabričke pogone i uđu u sredine kancelarijskih radnika. U razvijenijim republikama domaće stanovništvo ne želi da obavlja teške i prljave poslove već ih prepušta imigrantima iz zaostalih krajeva. Ono što se navelikog događa u zapadnoevropskim društvima u posleratnoj fazi prosperiteta, sada se u manjem razmeru ponavlja unutar jugoslovenskog prostora. Loše posledice tradicionalnog vrednovanja rada i zanimanja nisu adekvatno kompenzovane unapređenjem tržišne situacije statusno diskriminisanog rada.

Društvene nejednakosti koje proizlaze iz ovog oblika podele rada kao i rastuće potrebe za stručnom radnom snagom u industriji i uslužnim delatnostima predstavljaju osnovu na kojoj se razvija motivacijska usmerenost širokih slojeva na socijalnu mobilnost. U poslednje tri decenije školski sistem dobija izuzetnu propusnu moć, a dinamika promena obrazovno-stručnog sastava brža je od tempa promena sektorskog rasporeda stanovništva. Od pedesetih godina naglo se širi mreža školskih ustanova, umnožava masa srednjoškola i studenata, a brzo raste i nastavno osoblje, što, na žalost, nije praćeno i adekvatnom modernizacijom škola. Predstava o širini i intenzitetu ovog procesa može se konkretizovati navođenjem podataka o kretanjima u višem i visokom školstvu koje godišnje izbacuje na hiljade »belih kragin« raznih struka i zanimanja. Od ukupno 17 viših škola u školskoj godini 1949/50, više školstvo raspolaže sa 121 školom u 1982/83. školskoj godini. Broj studenata u tim školama, posmatramo u istim vremenskim tačkama, raste s 5 944 na čitavih 83 945, a nastavno osoblje se povećava s 382 na 4 400 ljudi (Tab. XXVIII). Razuđeno više školstvo predstavlja kanal lakše i brže socioekonomske promocije, jer se brže stiče sveđoćanstvo koje obezbeđuje ulazak u svet bolje situiranog nemanuelnog rada. Nije stoga neobično da ga deca radnika i seljaka daleko više koriste za uspon negoli visoke škole. Od ukupnog broja studenata na višim školama u školskoj godini 1960/61. i 1975/76. gotovo polovinu čine deca najbrojnijih manuelnih slojeva, dok se na visokim školama njihovo učešće svodi na približno jednu trećinu (Tab. XXII). Sličnim, mada nešto sporije izraženim tempom, razvija se i visoko školstvo. U posmatranim godinama broj visokih škola povećava se s 59 na 236, masa studenata raste s 54 084 na čitavih 302 411, a broj nastavnika i saradnika podiže se s 3 074 na 20 505 (Tab. XXVIII). Kao što se vidi iz ovih podataka, dinamika rasta vrednosti pojedinih obeležja veoma je neujednačena: daleko se najbrže povećava broj studenata, a najsporije raste broj škola, što upućuje na zaključak da i ova neusklađenost delom doprinosi pogoršavanju uslova rada u nastavi. Mereno brojem studenata na 10 000 stanovnika, Jugoslavija ide daleko ispred mnogih, industrijskih i kulturno razvijenijih zemalja, a prema opremljenosti škola i materijalnom položaju nastavnog osoblja zaostaje i za društvima sličnog stepena razvijenosti. Ekstenzivni privredni razvoj u ovom periodu prati još ekstenzivniji proces obrazovanja i prilična inflacija diploma kao formalnih potvrda stručne osposobljenosti i »ulaznica« za svet cenjenijeg rada.

Širenje sistema obrazovanja omogućilo je radikalne promene obrazovno-stručnog sastava aktivnog stanovništva u društvenom sektoru. Pored redovnog školovanja, ovu transformaciju podstiču i vanškolski oblici stručnog napredovanja unutar radnih organizacija. Zakonom ili samoupravnim opštim aktom radne organizacije potvrđeno, a u praksi stečeno znanje dalo

je mogućnost masi radnika da se podignu iz nižih u više manuelne slojeve. Ako se obrazovno-stručna struktura zaposlenih posmatra u periodu od 1966. do 1983. godine, zapažaju se nagla poboljšanja, bilo da se radi o školskoj spremi, bilo o stepenu stručnog obrazovanja ili stepenu stručne spreme (Tab. XII). U 1966. godini blizu 2/3 aktivnog stanovništva u društvenom sektoru čine zaposleni bez škole, s nezavršenom ili završenom osnovnom školom. Nešto manje od trećine otpada na stručne radnike i srednjestručni kadar, a 6,4% poseduje diplome viših ili visokih škola. Početkom osamdesetih, ovi su odnosi bitno izmenjeni: prosti i nižeobrazovani radnici smanjili su svoje učešće na jednu trećinu, srednjestručni kadar je dosegao polovinu, a više i visokoobrazovani stručnjaci povećali su svoje učešće na čitavih 12,6%. Ako se promene kvalifikacijske strukture posmatraju prema stepenu stručne spreme, poboljšanja sastava izgledaju daleko veća. Kategorija nestručnih radnika (NKV i PKV) učestvuje u strukturi aktivnog stanovništva društvenog sektora 1966. godine s jednom trećinom, a 1983. sa skromnom četvrtinom. Stručni radnici (KV i VKV) sporo povećavaju učešće i u 1983. čine blizu 40% aktivnog stanovništva. Srednji stručni kadar ima, u odnosu na radnike, veću dinamiku rasta i s jedne sedmine u 1966. povećava se na gotovo petinu u 1983. godinu. Kategorija stručnjaka s višom i visokom spremom koja je u 1966. učestvovala s 10%, na kraju posmatranog perioda dostiže vrednost od čitavih 15% aktivnog stanovništva društvenog sektora. Ako istu populaciju razvrstamo prema nešto strožem kriterijumu — stepenu stručnog obrazovanja — u 1983. godini dobijamo sledeću sliku kvalifikacijske strukture:

1. Stručnjaci višeg i visokog stepena stručnog obrazovanja	781 000 (12,7%)
2. Srednjestručni kadar	1 167 000 (19,0%)
3. Radnici i službenici s nižom stručnom spremom	328 000 (5,4%)
4. Stručni radnici	2 076 000 (33,9%)
5. Nestručni radnici	1 772 000 (28,9%)
Ukupno:	6 124 000 (100%)

Prema našem teorijskom određenju srednjih slojeva, blizu dva miliona ili jedna trećina aktivnog sastava pripada osnovnom srednjem sloju u kojem viši podslaj ne zaostaje tako mnogo za nižim kako bi se moglo očekivati s obzirom na nivo privrednog razvoja zemlje. Druge dve trećine sačinjavaju, u podjednako srazmeri, stručni i nestručni radnici i tako se ponovo srećemo s jednim zanimljivim »trojstvom« u podeli rada: nemanuelni rad, složeniji manuelni i prosti manuelni rad podjednako učestvuju u strukturi rada društvenog sektora. Nesklad između strukture zaposlenih prema školskoj spremi i sastava zaposlenih prema internim kvalifikacijama daleko je izraženiji na rubovima nego u sredini kvalifikacijske lestvice, što znači da mimo redovnog školovanja najviše napreduju prosti i visoki stručni radnici.

Na osnovu izloženih podataka može se zaključiti da se Jugoslavija prema obrazovno-kvalifikacijskoj strukturi aktivnog stanovništva u dominantnom načinu proizvodnje svrstava među vodeće zemlje sveta. Prema stručnom profilu radništva ona se već šezdesetih godina poravnala s Velikom Britanijom, a nije mnogo zaostajala ni za SAD.⁴⁵ Ako se posmatra

⁴⁵ Vid. R. Rihta i sar., *ibid.*, s. 122—124.

celokupno aktivno stanovništvo u kojem, pored 1,9 miliona prostih radnika, postoji i približno 2 miliona slabo obrazovanih seljaka i gradskih privatnika, performanse sastava se pogoršavaju; ali, komparativno gledano, nivo obrazovno-kvalifikacijske strukture i dalje ostaje znatno visok. Međutim, za razliku od industrijski razvijenijih društava u kojima postoji izražena korelacija između stanja kvalifikacijske strukture i nivoa produktivnosti rada, u Jugoslaviji se u posmatranom periodu zapaža divergentno kretanje: uporedo s poboljšanjem kvalifikacijskog sastava kvalitativni pokazatelji privređivanja se pogoršavaju. Bez dubljih istraživanja teško je doneti ocenu u kojoj meri ovu pojavu uslovljava niska stvarna stručnost koja znatno zaostaje za formalno priznatom, a koliko je uzrokovana sistemski i kulturni faktori. Na ovom mestu ukazaćemo na dve karakteristike kvalifikacijske strukture koje verovatno doprinose disfunkcionalnosti društveno-ekonomskog sistema. Reč je, u stvari, o deformisanim distribucijama stručnog (nemanuelnog i manuelnog) rada po sektorima i delatnostima, s jedne, i visoko stručnog intelektualnog rada po geografskim područjima, s druge strane.

Raspodela stručnog rada po sektorima u 1983. godini pokazuje izrazitu neravnotežu na štetu direktno proizvodnih delatnosti (Tab. XIII). Od približno 0,8 miliona ljudi s višim i visokim stepenom stručnog obrazovanja samo jedna četvrtina radi u direktno proizvodnim sektorima, a gotovo 3/4 je zaposleno u oblasti usluga u širem smislu. Pri tom obrazovanje, kultura, zdravstvo i državna uprava angažuju više od polovine specijalista raznih struka. Lošiji uslovi rada, niži dohodak i nestabilniji ekonomski položaj uslovljavaju dosta naglašen trend migracije visokoobrazovanog kadra iz privrede u neprivredne delatnosti, posebno u razne državne i »paradržavne« ustanove. Prelazak linije koja deli privredu od društvenih službi ne znači samo poboljšanje ekonomske pozicije migranata, već i znatno manju odgovornost u odnosu na dobijena prava povezana s novim društvenim položajem. Srednje stručni kadar nešto je povoljnije raspoređen. Od preko jednog miliona ljudi oko 40% je uključeno u industriju i poljoprivredu, a 60% radi u sektoru usluga. Učešće pripadnika ove kategorije u strukturi zaposlenih u pojedinim oblastima izgleda ovako: poljoprivreda 16%, industrija 13%, proizvodne usluge 22% i društvene službe 33%. Raspored stručnih manuelnih radnika takođe pokazuje širenje u pravcu tercijarnih delatnosti u kojima radi 40% visokokvalifikovanih i kvalifikovanih radnika. Zastupljenost stručnih radnika u strukturi zaposlenih u osnovnim oblastima pokazuje najveću vrednost u oblasti proizvodnih usluga (42%), a zatim slede industrija (39%), poljoprivreda u društvenom sektoru (34%) i društvene službe (8%).

Predstava o deformacijama u podeli stručnog rada može se upotpuniti opštim pregledom rasporeda obrazovanog kadra po delatnostima uključujući u analizu i privatni sektor (Tab. VII). Stanje distribucije socioprofesijskih grupa po delatnostima u 1981. godini pokazuje očekivanu pravilnost: ukoliko se više udaljavamo od poljoprivrede utoliko više »matična grupa« smanjuje svoje učešće u strukturi zaposlenih određene delatnosti, a zastupljenost stručnjaka raste. U strukturi aktivnog stanovništva primarnog sektora poljoprivrednici i srodni radnici učestvuju s 93% (2,5 miliona), službenici s 1,2% (32 000), stručnjaci s 1% (26 000), rukovodioci s 0,3% (8 000), a ostatak otpada na druge profesionalne grupe. U ovom sektoru je angažovano 30% aktivnog stanovništva, a zaposleno svega 2,8% stručnjaka i 3,6% službenika. Kako je glavna nepoljoprivrednika uključena u društveni primarni sektor, stanje kvalifikacijskog sastava u pri-

vatnoj poljoprivredi je više nego loše. Od približno 300 000 ljudi u društvenom primarnom sektoru službenika ima 32 000, stručnjaka 26 000, uslužnih radnika 26 000 i rukovodilaca 8 000. Gomilanje administracije i pomoćnih radnika u društvenoj poljoprivredi nije saobraženo tehničko-tehnološkom nivou proizvodnje i pitanje je kakva se produktivnost rada i ekonomičnost poslovanja postižu sa ovakvim sastavom zaposlenih.

U industrijskom sektoru učešće različitih profesionalnih grupa u sastavu zaposlenih je uravnoteženije: industrijski i srodni radnici 72% (2,3 miliona), uslužni radnici 7,1% (228 000), službenici 7,5% (241 000), stručnjaci 6,5% (210 000), rukovodioci 2,1% (68 000), a ostatak čine druge grupe. Od ukupnog broja pripadnika pojedinih socioprofesionalnih grupa, industrijski sektor zapošljava: 78% industrijskih radnika, 22% uslužnih radnika, 27% službenika, 23% stručnjaka i 44% rukovodilaca. Od ukupnog aktivnog sastava u industriji preko 4/5 sačinjavaju manuelni radnici, a svega jedna oskudna petina otpada na nemanuelce. Naša industrija pokazuje ogromno učešće fizičkog rada, nešto veće prisustvo uslužnih radnika i podzastupljenost visokostručnog kadra. U kvantitativnom pogledu, službenici sa svojim učešćem od 7,5% nisu balast ovog sektora i, u svetlu gornjih cifara, ne doimaju se ubedljivo teze o počinovničanju privrede. Na blizu pet miliona poljoprivrednih, industrijskih i srodnih radnika u neposrednoj proizvodnji dolazi oko 273 000 službenika i nešto preko 250 000 uslužnih radnika (Tab. VII). I pored toga što je visokostručni kadar slabije zastupljen, industrijski sektor na ovom stepenu privrednog razvoja ima veoma dobru kvalifikacijsku strukturu: gotovo polovina zaposlenih (oko 45%) su stručni manuelni radnici i stručnjaci različitih usmerenja.

U sektoru proizvodnih usluga gotovo 2/3 su uslužni, industrijski i srodni radnici, među kojima je 42% KV i VKV radnika. Službenici učestvuju u strukturi zaposlenih s 21,2%, ili u apsolutnom iznosu 337 000, što čini 38% od ukupnog broja upravnih, administrativnih i srodnih radnika. Na stručnjake otpada 7,8% (123 000), a na rukovodeće osoblje 2,5% (40 000) zaposlenih. Prema karakteru uslužnih delatnosti mogla se ovde očekivati velika koncentracija službeničkog kadra (38%), ali dosta zbunjuje podatak da je nešto više od četvrtine ukupnog rukovodećeg osoblja smešteno u ovu oblast (na 39 zaposlenih dolazi jedan rukovodilac).

U delatnosti obrazovanja i kulture 2/3 zaposlenih čini stručni, »proizvodni« kadar, a čitava jedna trećina otpada na kancelarijsko i pomoćno osoblje. Na 280 000 stručnjaka i 6 000 rukovodilaca dolazi 47 000 službenika, 57 000 uslužnih radnika, 6 000 radnika društvene zaštite i preko 30 000 drugih pomoćnih radnika. Ovakva socioprofesionalna struktura u delatnosti obrazovanja i kulture upućuje na zaključak da oblast obrazovanja vrši, osim svoje osnovne funkcije u sistemu, i veoma značajnu socijalno-ekonomsku funkciju: apsorbuje značajan deo radne snage koju industrija i nerazvijeni proizvodno-uslužni sektor ne mogu prihvatiti. Uz nepovoljan položaj u raspodeli dohotka, ovakva socioprofesionalna struktura još više pogoršava položaj škola i ustanova kulture. Slično stanje je i u oblasti zdravstva i socijalne zaštite: od 325 000 zaposlenih, stručnjaka ima 202 000, službenika i uslužnih radnika blizu 90 000, a ostatak čine pripadnici drugih grupa. Da bi se stekao tačniji uvid u ove proporcije, valja podsetiti da je službena statistika u kategoriju stručnjaka uključila i srednji medicinski kadar i pomoćno medicinsko osoblje.

Ni socioprofesionalni sastav državne uprave nije bez izvesnih specifičnosti. Od nešto preko 400 000 zaposlenih na službenike otpada 47% (192 000), stručnjake 16% (65 000), rukovodiocce 6% (24 000), osoblje dru-

štvene zaštite 12,5% (51 000), uslužne radnike 6,7% (27 000), industrijske radnike 7,4% (30 000), a ostatak sačinjavaju pripadnici drugih grupa. U državnoj administraciji zaposlena je petina službenika, sedmina rukovodilaca i trećina radnika društvene zaštite. Glavna disproporcija socioprofesionalnog sastava ispoljava se u velikoj nesrazmeri između miske zastupljenosti specijalista, koji zajedno s rukovodiocima čine petinu ukupnog sastava, i velikog učešća srednjeg i niže obrazovanog kadra. Gotovo četvrtinu sastava čine uslužni i pomoćni radnici raznih struka. Očigledno je da se u državnoj upravi, kao i u obrazovanju i zdravstvu, kriju znatni viškovi radne snage, posebno u vreme uvođenja novih elektronskih mašina i informacijskih sistema koji redukuju »ručni rad« u ovim delatnostima. Naše ranije razmatranje sektorske podela rada upućuje na zaključak da bi u budućoj preraspodeli radne snage prvenstvo trebalo da imaju sektor proizvodnih usluga i industrija, s obzirom na činjenicu da su ova područja prilično nerazvijena u pogledu učešća u strukturi aktivnog stanovništva. Na primeru distribucije uslužnih radnika (trgovci, ugostitelji i sl.) mogu se pokazati loše posledice usporenog razvoja ovih delatnosti. Od približno jednog miliona ovih radnika samo 60% radi u »svom« sektoru, 23% je angažovano u direktno proizvodnim delatnostima, a čitavih 14% (143 000) dela u društvenim službama (Tab. IX). Od tih 143 000 ljudi 92 000 čisti i čuva objekte, a 36 000 pruža ugostiteljske usluge zaposlenima. Na svakog uslužnog radnika u direktno proizvodnim sektorima dolazi približno 14 zaposlenih (seljaštvo je ovde isključeno), a u društvenim službama 7 zaposlenih. Očigledno je da su kancelarije u neprivrednim delatnostima dobro čuvane i čišćene, a službenički kadar solidno ugošćavan.

Druga, verovatno teža deformacija u podeli rada odnosi se na distribuciju visokostručnog rada između razvijenih i nerazvijenih područja. Prema nekim istraživanjima, u Srbiji je 1975. godine bilo 28% fabrika bez ijednog fakultetskog obrazovanog stručnjaka, a 51% industrijskih organizacija raspolagalo je s manje od deset stručnjaka. Nije potrebno posebno podvlačiti da se glavovina ovakvih organizacije nalazi u privredno nerazvijenim krajevima. Od 180 opština iste republike, 90 nerazvijenih imalo je 1971. godine svega 5%, a 90 razvijenih opština čitavih 95% fakultetski obrazovanih stručnjaka. Ako se posmatra raspodela »intelektualnog kapitala« unutar republika i autonomnih pokrajina, pada u oči velika disproporcionalnost između glavnih gradova i provincije. U 1971. godini u Novom Sadu je koncentrisano 33% fakultetski obrazovanih ljudi, u Prištini 40%, Ljubljani i Titogradu po 43%, Zagrebu 45%, Skoplju 59%, a u Beogradu 48% (u odnosu na užu Srbiju čitavih 63%).⁴⁶ U doba intenzivne industrijalizacije, velika područja pojedinih republika nemaju glavnih proizvodnih činilaca i pretvaraju se u snabdevače velikih gradova neobrazovanom i poluobrazovanom radnom snagom. Višestruka ekonomska, politička i kulturna preimućstva velikih gradova, a posebno prednosti u kontroli investicija i raspodeli dohotka, uslovljavaju i neravnomeran raspored srednjih slojeva: glavnina pripadnika višeg srednjeg sloja stanovnici su velikih gradova, a sličan razmeštaj postoji i kod niže srednje grupacije. Zajedno s njima u velike urbane centre naviru mase fizičkih radnika koje na obodu gradova podižu mreže »divljih maselja«. Ispostavlja se da povoljan kvalifikacijski sastav, čak i uz malo verovatnu pretpostavku da on izražava odgovarajući nivo znanja, nije dovoljan uslov za skladan i dinamičan društveno-ekonomski razvoj.

46.

M. Zivković, »Vrednovanje mreže gradova«, Sociološki pregled, 1—2/1981.

Iz prethodnih razmatranja o sektorskoj podeli rada i obrazovno-kvalifikacijskoj strukturi aktivnog stanovništva mogli su se ne samo naslutiti već i delimično sagledati obrisi skokovite transformacije profesionalnog i stratifikacijskog sastava jugoslovenskog društva. Za razliku od zapadnih industrijskih društava u kojima je dinamika promena socioprofesionalne strukture pratila tempo tehničko-tehnološkog razvoja i zahtevne tržišta, kod nas je specifičan nekapijalistički način industrijalizacije omogućio naglu transformaciju profesionalne strukture te individualnu i grupnu pokretljivost širokih razmera. Autoritarna podela rada, planiranje kadrova i raspodela investicija u mišoj fazi razvoja određivali su pravac, tempo i oblike socio-profesionalnog strukturisanja. U novije doba, kada je planiranje napušteno a tržišna regulacija proizvodnih činilaca nije razvijena, oblikovanje profesionalne strukture poprima prilično autonoman karakter i počinje da se odvija mimo potreba privrednog i društvenog sistema. I pored toga što je veoma visoko učešće višeg i visokostručnog kadra u aktivnom stanovništvu društvenog sektora, više i visoke škole krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina isporučuju društvu godišnje preko 50 000 diplomiranih stručnjaka, od čega na ekonomsku struku otpada blizu 10 000 ljudi.⁴⁷ Proces birokratizacije koji je reorganizacijom političkog i privrednog sistema sredinom sedamdesetih godina dobio na intenzitetu stvara disproporcije unutar profesionalnog sastava, posebno onog njegovog dela koji sačinjavaju pripadnici srednjih slojeva. Ako se promene socioprofesionalnog sastava prate u dužem vremenskom intervalu, onda pomenute tendencije postaju još jasnije.

U periodu 1953—1981. godine slika socioprofesionalne strukture jugoslovenskog društva pretrpela je slične promene kao i sektorska podela rada i obrazovno-kvalifikacijski sastav. Od svih statistički evidentiranih profesionalnih grupacija samo se broj poljoprivrednika i srodnih radnika smanjio relativno i apsolutno, i to uglavnom zahvaljujući redukciji seljaštva (Tab. V). Od 5,3 miliona u 1953. (67,8% aktivnog stanovništva) ova šira profesionalna skupina svedena je na 2,5 miliona ili 27% aktivnog stanovništva u 1981. godini. Kako ova skupina apsolutno dominira u primarnom sektoru, njene promene u velikoj meri izražavaju i smanjivanje učešća primarnog sektora u strukturi aktivnog stanovništva. Od ukupno 2,5 miliona poljoprivrednika i srodnih radnika na samostalne poljoprivrednike otpada 2,3 miliona, a radničku klasu u poljoprivredi čini oko 140 000 poljoprivrednih radnika u društvenom sektoru i 16 000 najamnih radnika kod seljaka. Sredinom šezdesetih godina grupacija poljoprivrednika činila je polovinu aktivnog stanovništva, a početkom osamdesetih svedena je na jednu četvrtinu (Tab. V, XXIV).

Sve ostale velike socioprofesionalne grupacije u posmatranom periodu imaju apsolutno i relativno povećanje,⁴⁸ ali se, pri tome, znatno razlikuju po dinamici rasta. Celokupno radništvo — industrijski, uslužni i poljoprivredni radnici — broji približno 2,5 miliona ljudi u 1961. godini i učestvuje s nešto manje od trećine u strukturi aktivnog stanovništva. Početkom osamdesetih radnička klasa narasta na čitavih 4,1 milion ljudi (uključiv i poljoprivredne radnike), što iznosi oko 45% aktivnog stanovništva (uzeto u širem značenju — dodati nezaposleni, bez zanimanja i sl.). U ukupnoj

47. SGJ 1982, SZS, Beograd, 1982, s. 366.

48. Kategorije »osoblje društvene zaštite« i »ostala zanimanja« imaju sasvim drugačiji statistički obuhvat na početku tog perioda.

masi radnika dominiraju industrijski i srodni radnici (3/4), dok uslužni radnici čine približno 1/4 radničkog sastava i prilično su rasuti po pojedinim delatnostima (vid. Tab. VII). Ako se posmatra dinamika rasta radništva po strukturama, uočava se neravnomerno povećavanje: najbrže se povećava masa trgovačkih radnika, a znatno sporije raste broj industrijskih, ugostiteljskih i drugih radnika u sektoru usluga (Tab. V). Uporedo s povećavanjem radništva, u ovom periodu usloznavaju se procesi njegove unutrašnje diferencijacije. Pored strukovnih podela, na delu su ekonomska diferencijacija kao i podele prema nivou obrazovanja, te granskoj i regionalnoj pripadnosti. Kao što smo pokazali, radnička klasa početkom osamdesetih godina deli se približno na polovinu stručnih i polovinu nestručnih ili polukvalifikovanih radnika, s izraženom tendencijom poboljšavanja kvalifikacijskog sastava. Ogromna većina radnika uključena je u dominantni način proizvodnje, a samo mali deo (oko 3%) radi kod privatnih vlasnika sredstava za proizvodnju. Posmatrano u celini, udruženi radnici imaju sigurniji i bolji ekonomski položaj, povoljnije radne uslove i veće mogućnosti za stručno usavršavanje. Unutar društvenog sektora zapaža se povećavanje distanci između visokostručnih i nestručnih radnika, a od kraja šezdesetih godina povećavaju se razlike u odnosima raspodele po linijama granske i regionalne pripadnosti.⁴⁹

Skupina nemanuelnih slojeva, kao što je već pokazano, raste bržim tempom od slojeva radništva i u posmatranom periodu se povećava s približno jedne osmine na blizu četvrtinu aktivnog stanovništva (ako se veći deo osoblja zaštite uključi u nemanuelce). Potrebe za stručnim kadrovima i demokratizacija u oblasti obrazovanja podstakli su rast ovih profesionalnih grupa koje su u predratnom i ranom poratnom periodu imale skromno učešće u strukturi aktivnog stanovništva. Početkom pedesetih godina grupacije službenika, stručnjaka i rukovodilaca broje približno milion ljudi i učestvuju s oko 12% u aktivnom stanovništvu. Na kraju posmatranog perioda ove skupine se udvostručavaju i s približno 2 miliona ljudi povećavaju svoje učešće u aktivnom stanovništvu na jednu petinu (Tab. V).⁵⁰ Kao što je slučaj i s radničkim slojevima, i kod nemanuelnih slojeva zapaža se prilično neujednačen rast. Od tri posmatrane socioprofesionalne grupacije — administrativni radnici, stručnjaci i rukovodioci — u ovom periodu najveću dinamiku rasta imaju upravni i administrativni radnici čiji broj od 317 000 ljudi u 1961. godini dostiže 891 000 u 1981. (indeks 281,0). Uporedo s apsolutnim povećanjem, ova skupina poboljšava i svoje učešće u aktivnom stanovništvu s 3,8% na čitavih 9,5%. U odnosu na službenike kategorija stručnjaka se znatno sporije povećava i s nepunih pola miliona u 1961. godini penje se na preko 900 000 u 1981. a, istovremeno, povećava učešće u aktivnom sastavu s 5,6% na gotovo 10%. Ukoliko pretpostavimo da će naše visoke škole i dalje održavati postojeću »produktivnost« u svojoj osnovnoj delatnosti, onda se ukazuje »svetla perspektiva« da krajem veka svaki peti aktivni stanovnik zemlje poseduje diplomu neke više škole ili fakulteta.

Prema službenoj statističkoj evidenciji, elitni sloj se najsporije povećava u skupini nemanuelnih slojeva (indeks 163,8), a u periodu od 1961—1971. ima neobičnu stagnaciju. Međutim, već u narednoj deceniji ovo usporavanje se nadoknađuje zahvaljujući velikoj reorganizaciji političkog

49. Vid. o tome kod D. Mrkšić, ibid., s. 38—58.

50. Zbog neuporedivosti pojedinih statističkih kategorija, za stanje u 1953. izvršena je procena.

i privrednog sistema. Od 92 000 u 1971. sloj rukovodilaca se povećava na 154 000, što čini 1,6% aktivnog stanovništva u 1981. godini. Među tri funkcionalno različite grupe rukovodilaca — državni, partijski i privredni funkcioneri — najveću dinamiku rasta ima privredna elita, koju 1961. godine sačinjava 52 000, a 1981. 133 000 ljudi (indeks 254,2). Proces »ourizacije« koji je započeo sredinom sedamdesetih godina, nakon ustavnih promena, našao je, između ostalog, i adekvatan izraz u strukturalnim promenama društvene elite. Zanimljivo je da druge dve grupe — državni i partijski funkcioneri — pokazuju u ovom periodu i apsolutno i relativno smanjenje (vid. Tab. VIII). Izvesno je da se apsolutno smanjenje ovog dela elite u naznačenom periodu može delimično pripisati i različitom statističkom obuhvatu ovih kategorija, mada nismo u stanju da ocenimo u kojoj se meri ovaj faktor upliće u posmatranu pojavu.

Ako se u globalu posmatraju struktura i strukturalne promene nemanuelnih grupacija (uključiv i veći deo osoblja zaštite) u periodu 1961—1981. godine, vidljivo je da krajem pedesetih godina dominiraju stručnjaci s učešćem od 46,8%, a zatim slede službenici s 31,6%, osoblje zaštite s 12,8%, a poslednje mesto pripada rukovodiocima s 8,8% od ukupnog sastava. Početkom osamdesetih, stručnjaci i dalje drže prvo mesto s učešćem od 43,4%, ali ih sada službenici gotovo dostižu (41,9%), dok osoblje zaštite i elita sudeluju sa po 7% u ukupnom sastavu. Ukoliko se sastav skupine stručnjaka i službenika posmatra prema stepenu stručnog obrazovanja, zapaža se preveliko učešće višeg i visokostručnog kadra u 1981. godini — od približno 1,8 miliona, oko 700 000 ili 38% poseduje svedočanstva o višoj ili visokoj stručnosti, a nešto oko 1,1 milion ima završene razne srednje škole. Inflacija visokoškolskih svedočanstava nalazi odgovarajući izraz i u sastavu osnovnog srednjeg sloja u jugoslovenskom društvu. Niži srednji sloj nije samo »uska osnovica« za razrasli viši sloj, već je i u podeli rada suviše pomeren od funkcija proizvodnje i proizvodnog usluživanja (ka upravnim i administrativnim poslovima).

Prethodna analiza podele rada i raznih vidova strukture aktivnog stanovništva omogućuje izvođenje zaključaka o opštim tendencijama klasno-slojnog strukturisanja društva. Neke od tih tendencija slične su onim u industrijskim društvima, dok druge pokazuju specifičnosti vezane na naš socijalni prostor. Pre svega, industrijalizacija i deagrarizacija konstantno vrše redukciju seljačkih slojeva i apsolutno i relativno povećavaju radništvo i osnovne srednje slojeve. U tim pomeranjima radikalno se menja sastav srednjih slojeva: tradicionalni srednji slojevi naglo smanjuju svoje učešće u stanovništvu, a novi imaju izuzetnu dinamiku rasta. U sadašnjoj fazi društveno-ekonomskog razvoja radnička klasa još uvek raste i apsolutno i relativno, što je znak da društvo još nije ušlo u period naučno-tehnološke revolucije.

Naše specifičnosti ogledaju se pak u sporijem razvoju industrijskog sektora i sektora proizvodnih usluga, kao i u neadekvatnom rasporedu stručnog kadra po područjima i granama. Veliko odstupanje u procesu strukturacije koje je usledilo kao posledica autonomnog razvoja obrazovanja, uočava se u iskrivljenoj obrazovno-kvalifikacijskoj strukturi, u kojoj je velikom učešće visoko stručnog kadra, relativno slaba zastupljenost srednje stručnog kadra i, još uvek, veliko učešće mase neobrazovanog, nestručnog i polustručnog ljudstva. Početkom osamdesetih godina stratifikacijska struktura zadržava isti poredak osnovnih slojeva kao i krajem četrdesetih, ali se njihovo učešće u ukupnom sastavu bitno izmenilo.

Stratifikacijska struktura jugoslovenskog društva 1981. godine
(aktivno stanovništvo)

	Apsolutni iznos	%
I Političko-privredna elita (partijski i državni funkcioneri, viši rukovodeći kadar u privredi i društvenim delatnostima)	154 000	1,6
II Srednji slojevi	2 320 000	25,0
IIa Osnovni srednji slojevi	1 845 000	19,8
1. Viši sloj (visoko obrazovane profesije i srednji rukovodeći kadar)	745 000	8,0
2. Niži sloj (niži službenici i srednje stručni kadar)	1 100 000	11,8
IIb Marginalni srednji slojevi	475 000	5,1
1. Viši sloj (slobodne profesije)	14 000	0,1
2. Niži gradski sloj (privatnici)	210 000	2,3
3. Niži seoski sloj (imućni poljoprivrednici)	250 000	2,7
III Radništvo	4 238 000	45,5
1. Stručni radnici u društvenom sektoru	2 000 000	21,5
2. Nestručni radnici u društvenom sektoru	2 110 000	22,6
3. Najamni radnici	128 000	1,3
IV Seljaštvo	2 112 000	22,7
V Ostali	520 000	5,2
A. Aktivno stanovništvo (u milionima)	9,3	
B. Ukupno stanovništvo (u milionima)	22,4	
A/B %	41,5	

Mada poređenja stratifikacijskog sastava iz 1981. godine sa strukturom 1948. nisu sasvim adekvatna zbog različitog obuhvata populacije (1948 — ukupno stanovništvo) i drugačijeg određenja kategorije nemanuelaca, ipak je moguće ukazati na glavne pravce promena u procesu socijalne strukturacije društva. Najveća pomeranja učešća u strukturi imaju ekstremno smešteni slojevi na lestvici — elita i seljaštvo — a za njima ne zaostaje mnogo ni radništvo. Dok je elitni sloj višestruko povećan, seljaštvo se od ranije najbrojnijeg sloja smanjilo na gotovo petinu populacije i zauzima tek treće mesto među četiri osnovna društvena sloja: ima manje učešće u aktivnom stanovništvu 1981. godine od radnika i srednjih slojeva. Radništvo se u ovom periodu povećalo za približno dva i po puta i postalo najmnogoljudnija grupacija (45,5%). U odnosu na predratno stanje struktura radničke klase pretrpela je bitne promene — znatno su povećane grupe industrijskih i uslužnih radnika, a broj poljoprivrednih radnika je i apsolutno i relativno opao. Zahvaljujući brzom povećavanju novih srednjih slojeva, ukupna grupacija srednjih klasa povećala je svoje učešće u sastavu aktivnog stanovništva u 1981. godini (25,0%), ali pri tome znatno zaostaje za radništvom koje je 1948. imalo nešto manje učešće u ukupnom stanovništvu. Skupine marginalnih srednjih slojeva koje su imale i ranije veoma nisko učešće u strukturi stanovništva, početkom osamdesetih godina imaju još manje pripadnika, a ova tendencija relativnog smanjivanja ka-

rakteristična je i za gradske i za seoske marginalne srednje slojeve. Tek od sredine šezdesetih godina zapaža se postepeno »oživljavanje« pojedinih gradskih slojeva koji su pedesetih godina bili gotovo uklonjeni s društvene scene kao društvene grupe nespojive sa socijalističkim poretkom.

Ako analizu sociostrukturnih promena i klasnoslojnog sastava jugoslovenskog društva sprovedemo na širem uporednom planu, možemo doći do pouzdanih ocena o specifičnostima procesa strukturacije u doba okončavanja ekstenzivne industrijalizacije i započinjanja naučno-tehničke revolucije. Tabela XXX sadrži podatke o stratifikacijskoj strukturi šest zemalja od kojih su tri — SAD, Francuska i Italija — industrijski razvijenije, a druge tri — Španija, Grčka i Jugoslavija — pripadaju srednje razvijenim zemljama. Za približno poslednjih sto godina industrijski zrelija društva pokazuju značajna pomeranja unutar klasne strukture. Radnička klasa koja je krajem prošlog veka imala dominantno učešće u klasnom sastavu, danas ustupa vodeće mesto gradskim srednjim klasama, a samostalni poljoprivrednici smanjuju svoje učešće s približno jedne petine na ispod 10%, zavisno od stepena razvijenosti određenog društva. Zajedno s promenama kvantitativnih proporcija osnovnog sastava, odvijaju se strukturalne transformacije unutar radničke i srednje klase. Radnička klasa, koja je krajem prošlog veka činila gotovo polovinu aktivnog stanovništva, danas je u Italiji i Francuskoj svedena na 40%, a u SAD na približno jednu trećinu ukupnog sastava. Pored toga zapaža se i druga značajna tendencija: ukoliko je zemlja industrijski naprednija, manje je učešće poljoprivrednih radnika, a broj čistih industrijskih radnika naginje izjednačavanju s brojem radnika u sektoru usluga.

Uporedo s apsolutnim i relativnim opadanjem seljaštva i relativnim smanjivanjem radništva, prilično brzo rastu gradske srednje klase. Krajem 19. veka one čine približno jednu četvrtinu, da bi sto godina kasnije na evropskom Zapadu dostigle polovinu, a u SAD premašile 55% aktivne populacije. Slično radničkoj klasi, i kod gradskih srednjih klasa postoji divergentno kretanje osnovnih grupacija. Tradicionalna sitna buržoazija konstantno smanjuje svoje učešće u ukupnoj strukturi, ali ovaj proces nije tako intenzivan kao što se često predstavlja u literaturi, niti karakteriše sve slojeve sitnih vlasnika. Sitna robna proizvodnja nikada nije bila dominantan način proizvodnje, ali se žilavom borbom održavala u različitim ekonomskim formacijama društva, pa tako i danas preživljava uprkos — ili možda zahvaljujući — tehnički najnaprednijem sistemu krupne robne proizvodnje. Zbog nerentabilnosti maloserijske proizvodnje kao i zbog specifične distribucije pojedinih vrsta roba, veliki proizvodni sistemi stalno ostavljaju širi ili uži prostor »maloj privredi« u kojoj se, uz veće ili manje oscilacije, reprodukuje sitna buržoazija. U nekim zemljama kao što su Italija i Japan, ova klasa čak nešto povećava svoje učešće u strukturi stanovništva, a privatni sektor male privrede povećava zaposlenost u vreme krize velike industrije i tako služi kao izuzetno značajan amortizer klasnih napetosti i klasnih sukoba.

Stagnacija i opadanje sitnosopstveničkih slojeva obilato je nadoknađeno izuzetno dinamičnim rastom »novih« srednjih slojeva koji se poslednjih stotinu godina višestruko povećavaju. Broj nemanuelaca različitih profesija i nivoa obrazovanja povećava se sličnim tempom i u privatnom i u javnom sektoru. I ovde se uočava izvesna pravilnost: što je društvo tehnički naprednije ravnoteža između starih i novih srednjih klasa sve se više narušava u korist novih srednjih grupacija. Početkom osamdesetih godina našeg veka službenici i stručnjaci u Italiji čine četvrtinu

aktivnog stanovništva, u Francuskoj blizu 40%, a u SAD gotovo polovinu. Ukoliko je zemlja razvijenija, utoliko privatni sektor ima veću prevagu nad državnim u pogledu razmeštaja novih srednjih slojeva.

Manje razvijene zemlje — Španija, Grčka i Jugoslavija — pokazuju veća ili manja odstupanja stratifikacijskog sastava od razmotrene strukture razvijenijih zemalja. Najveće razlike zapažaju se u znatno manjoj zastupljenosti gradskih srednjih klasa i prezastupljenosti sitnog seljaštva (posebno kod Grčke i Jugoslavije) u ukupnoj strukturi aktivnog stanovništva. U pogledu zastupljenosti radničke klase Španija i Jugoslavija prevazilaze razvijene zemlje, a Grčka — koja ima nerazvijen industrijski sektor, s 32% učešća radnika u aktivnom stanovništvu — znatno zaostaje za ostalim zemljama. Relativno veliko učešće sitnog seljaštva u sastavu populacije Grčke i Jugoslavije svedoči o još uvek živom balkanskom agrarnom nasleđu u ovom prostoru.

Što se tiče zastupljenosti i razvijenosti gradskih srednjih klasa, Jugoslavija ne samo što znatno zaostaje za visoko razvijenim zemljama, već pokazuje i prilično zaostajanje za društvima bližim po stepenu privrednog razvoja. Kao što S. Labini iznosi, gotovo 40% aktivnog stanovništva Španije čine urbane srednje klase, a ni Grčka, sa svojih 36,7%, ne zaostaje mnogo početkom osamdesetih godina. Unutar ovih relacija i poređenja, jugoslovenskih 22% učešća gradskih srednjih klasa u aktivnoj populaciji, izgleda više nego preskromno. Slična velika odstupanja učešća pojedinih segmenata u klasnoslojnoj strukturi manje razvijenih zemalja sreću se pri poređenju zastupljenosti pojedinih slojeva srednje klase u ukupnoj strukturi stanovništva. U Španiji je izražena kvantitativna dominacija novih srednjih slojeva nad tradicionalnom sitnom buržoazijom, a unutar »nove« srednje klase veće učešće imaju slojevi zaposleni u javnom sektoru. U slučaju Grčke stanje je obrnuto: sitni privatnici su daleko brojniji od službenika i stručnjaka u oba sektora. Samo sloj sitnih trgovaca ima veće učešće u aktivnom stanovništvu od učešća nemanuelaca zaposlenih u javnom sektoru. Ako se sitno seljaštvo i »autonomna« urbana srednja klasa uzmu zajedno, ispada da je Grčka tipična zemlja tradicionalne sitne buržoazije.

Nasuprot tome, stratifikacijska struktura jugoslovenskog društva u svojim srednjim nivoima pokazuje izrazite osobenosti. Od ukupne mase pripadnika gradskih srednjih slojeva nemanuelne skupine zaposlene u javnom sektoru čine ogromnu većinu i učestvuju u aktivnom stanovništvu s 20%. Samo neznatnih 2,4% aktivnog sastava otpada na sitne robne proizvođače i davaoce usluga u privatnom sektoru. Zastupljenost novih srednjih slojeva u strukturi veća je od one u Grčkoj, a ne zaostaje tako mnogo ni za odgovarajućim vrednostima u Španiji i Italiji. Najveća neravnoteža javlja se kod tradicionalne sitne gradske buržoazije: njeno je učešće u populaciji Grčke 22%, Španije 15%, Italije 20%, a kod nas je, kao što je već rečeno, neznatnih 2,4%. Pri tom, svi uži slojevi ove grupacije imaju gotovo simbolične vrednosti učešća u strukturi jugoslovenskog aktivnog stanovništva. Najzanimljivija je u tom pomeranju činjenica da su SAD i Jugoslavija različitim putevima i metodama uspele da izvrše redukciju zanatlijskog sloja na neznatnih 1,3% od ukupnog sastava. U ostalim zemljama zanatlije imaju znatno veće učešće, mada se zapaža tendencija smanjivanja njihovog broja. Kod sitnih trgovaca i ostalih privatnika u »maloj« privredi zapaža se obrnut proces: u poslednjih stotinalk godina oni sporo ali uporno povećavaju svoje učešće u strukturi aktivnog stanovništva. Industrija guši mnoge, posebno stare zanate, ali pri tome podstiče stvaranje

novih zanimanja i širenje uslužnih delatnosti u kojima »autonomna« populacija nalazi uhlebljenje.

Uporedna analiza transformacije klasnih struktura potvrđuje pretpostavku da je klasnoslojni sastav jugoslovenskog društva izrazito deformisan na srednjim nivoima. Nesrazmera između starih i novih srednjih slojeva posledica je dveju vrsta uzroka. S jedne strane, moderna industrijska proizvodnja i trgovina uticale su i kod nas na redukciju starih zanata i sitne trgovine, pa se mnoge proizvodno-zanatske delatnosti održavaju kao elementi kulturne baštine i turističke ponude. Ali, uporedo s tim i u Jugoslaviji se javlja potreba za preraspodelom rada između velikih sistema i male privrede. Delovanje tržišnih zakona prisiljava krupnu industriju da maloserijsku proizvodnju prepusti sitnim proizvođačima, a rastuće potrebe građana za raznim vrstama usluga podstiču razvoj raznih oblika »sive ekonomije« (rad u »fušu«). Iako su potrebe za ovakvom preraspodelom rada sve izraženije u jugoslovenskom društvu, za sada ne postoje znaci bržeg rasta marginalnih srednjih slojeva, mada su, kao što ćemo pokazati, uočljive blage tendencije njihovog »oživljavanja«.

Glavni razlog za veliku disproporcionalnost sastava urbanih srednjih slojeva nalazi se u još uvek snažnim ideološkim shvatanjima o sitnoj robnoj proizvodnji kao izvoristu restauracije (kapitalističkih odnosa). U ranoj fazi industrijalizacije ideološki faktor je delovao združeno s ekonomskim činionicima, jer su potrebe formiranja velike akumulacije diktirale i »eksprijaciju« sitnih vlasnika koji nisu bili ni eksploatatori ni kapitalisti. Socijalistička revolucija je izvršena u agrarnoj i sitnoburžoaskoj zemlji bez razvijenog krupnog industrijskog (kapitala), pa sama »eksprijacija eksprijatora« nije mogla dati željene i potrebne ekonomske efekte za brži privredni razvoj. Zbog toga su delatnosti privatnog sektora bile podvrgnute oštrim zakonskim i ekonomskim ograničenjima, što se odrazilo na pogoršavanje ekonomskog i statusnog položaja sitnosopstveničkih slojeva.

U novije doba ideološki i ekonomski tretman privatnog sektora postaje znatno elastičniji, mada se još održavaju elementi stare dogme o privatnoj proizvodnji kao leglu eksploatacije i nelegalnog poslovanja. Iz primera brzog bogaćenja ostvarenog u situaciji velikog nesklada između ponude i tražnje određenih vrsta robe i usluga izvlače se generalizacije za celokupnu sitnu proizvodnju što, naravno, otežava brže izjednačavanje uslova privređivanja za delatnosti oba sektora. Danas, kada je jasno da se u socijalističkom sektoru javljaju veći monopoli i veća eksploatacija između pojedinih delova udruženog rada, stare predstave o privatnom sektoru ustupaju mesto novim, realnijim stavovima. Mnoga oštra ograničenja, ranije zakonom nametnuta privatnim delatnostima, postepeno se ukidaju ili ublažuju, što vodi poboljšanju tržišne, radne i statusne situacije marginalnih slojeva koji su se pedesetih godina spustili na dno stratifikacijske lestvice. Proces »omekšavanja« stavova prema sitnim vlasnicima sredstava za proizvodnju pokazuje prilično izraženu pravilnost: što je pojedina republika (pa i opština) ekonomski razvijenija, tim su restrikcije nametnute privatnom sektoru blaže, a lični rad sa sredstvima u svojini građana sve se više, kao što je to i Ustavom propisano, izjednačava s radom na društvenim sredstvima.⁵¹ Slovenija stalno prednjači u smanjivanju ograničenja kako u pogledu veličine agrarnog maksimuma i broja zaposlenih kod privatnika, tako i s obzirom na veličinu poslovnog prostora, mere poreske politike, dodelu »lokacija« i sl. Marginalni srednji slojevi imaju ne-

51. Vid. opširno razmatranje o tretmanu privatnog sektora kod C. Grbića, *Socijalizam i rad privatnim sredstvima*, Zagreb, 1984.

povoljniju tržišnu situaciju u manje razvijenim republikama i opštinama u kojima se slabo razvijeni društveni sektor čvršće brani administrativnim merama od konkurencije privatnika. Naravno, od ovoga postoje odstupanja, ali ona ne opovrgavaju iznetu zakonomernost da razvijenija krupna industrija podstiče i razvoj sitnog privatnog sektora.

Marginalizacija sitnosopstveničkih slojeva

U celokupnom posleratnom periodu privatni sektor se daleko sporije razvijao od društvenog sektora, što se ispoljilo i u opadanju aktivnog stanovništva u pojedinim delatnostima. Od 1961—1981. godine društveni proizvod privatnog sektora raste 2,9 puta, dok je društveni sektor povećao ovu vrednost približno osam puta. Takvo kretanje nalazi izraz u promeni strukture društvenog proizvoda: privatni sektor smanjuje učešće od 30,5% u 1952. na 13,8% u 1981. godini.⁵² Slične tendencije se zapažaju i u kretanjima vrednosti osnovnih sredstava i produktivnosti rada. Početkom sedamdesetih godina društveni proizvod po aktivnom stanovniku u društvenom sektoru bio je više nego četiri puta veći od onoga u privatnom sektoru, a slična je srazmera i kod veličine narodnog dohotka. I pored toga što je produktivnost rada rasla u privatnom sektoru, navedeni podaci upućuju na zaključak da je privredni razvoj u ovoj oblasti dosta spor, a produktivnost rada još uvek niska.

Ako se posmatraju pokazatelji razvoja unutar privatnog sektora, padaju u oči velike razlike između pojedinih delatnosti. Početkom šezdesetih godina poljoprivreda učestvuje u strukturi društvenog proizvoda privatnog sektora s 87,6%, zanatstvo i građevinarstvo s 11,3%, ugostiteljstvo i trgovina s 0,2%, a privatni saobraćaj s 0,9%. Posle gotovo dve decenije (1980) proporcije su bitno promenjene: poljoprivreda ima učešće od 71,6%, zanatstvo 21%, ugostiteljstvo i trgovina 3%, a prevoznitvo 4,3%. Ekspanzija građevinarstva i razvoj turizma u tom periodu povukli su razvoj građevinskog zanatstva, ugostiteljstva i prevoznitva. Potrebe društva i građana za ovim uslugama koje društveni sektor nije mogao u potpunosti da zadovolji uslovile su promene oštrih restrikcija koje su sputavale razvoj privatnih delatnosti. Mada ne postoji ujednačen tretman uslova privređivanja za delatnosti privatnog sektora, kao ni jednoobrazna regulacija ove vrste odnosa po republikama, može se zaključiti da je poboljšanje nastupilo kod svih delatnosti što se, naravno, odrazilo na ekonomski napredak srednjih slojeva i njihov primetan rast od šezdesetih godina.

U oblasti zanatstva proširen je krug delatnosti kojima se mogu baviti privatne zanatlije: sve delatnosti su im dostupne osim onih koje su skopčane s rizikom po ljudsko zdravlje: pravljenje lekova, otrova, oružja, eksploziva i sl., a u tu grupu spada i štampanje knjiga.⁵³ Uporedo s tim, dozvoljeno je i zapošljavanje većeg broja radnika (u pojedinim republikama od 7—10), a sistem oporezivanja postaje povoljniji. Pausalno oporezivanje potiskuje raniji sistem po kojem se poreska osnovica utvrđivala prema visini dohotka odgovarajućeg profila u udruženom radu. Međutim, i pored tih promena i dalje prevladuje oštro progresivno oporezivanje ukupnog prihoda što koči razvoj ne samo zanatstva, već i drugih delatnosti u privatnom sektoru. Zanatstvo je osim toga u nepovoljnijoj poziciji od dru-

52. C. Grbić, *ibid.*, s. 409.
53. C. Grbić, *ibid.*, s. 293.

gih delatnosti zbog ograničenja poslovnog prostora i velike konkurencije radnika iz društvenog sektora koji »na divlje« pružaju usluge građanima (rad u »fušu«). U toj konkurenciji daleko bolje prolaze građevinske zanatlije i one grupe koje su modernizovale proizvodnju i proizvode delove u velikim serijama, bilo za organizacije udruženog rada, bilo direktno za tržište. U sasvim drugačijoj situaciji je deo proizvodno-uslužnih zanatlija čija je delatnost izložena udaru industrije a akumulacija im je suviše mala za modernizaciju proizvodnih sredstava i poslovnog prostora. Stoga nije neobično što u novije vreme stagnira broj aktivnog stanovništva u zanat-skoj delatnosti, a u periodu od 1953—1981. godine apsolutno se smanjuje broj samostalnih zanatlija i članova njihovih porodica koji im pomažu u radu (Tab. XXIII). Veći porast broja zanatskih radnika zbiva se krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, a posle toga nastupa opšta stagnacija. Celokupno povećanje u tom periodu uglavnom se duguje naglom rastu zaposlene radne snage, a tek neznatno povećanju broja zanatskih majstora.

Za razliku od zanatstva privatno prevoznništvo pokazuje veliku dinamiku rasta, kako u pogledu povećavanja učešća u strukturi društvenog proizvoda privatnog sektora, tako i u pogledu rasta vrednosti osnovnih sredstava i rasta zaposlenih radnika. Mada je moderni privatni saobraćaj počeo kasno da se razvija (1966), on u relativno kratkom periodu (do 1981) beleži najveća privatna ulaganja. Dok je vrednost osnovnih sredstava u upotrebi u privatnom zanatstvu 1966. dvostruko veća nego u privatnom prevozništvu, u 1981. godini ova je relacija potpuno obrnuta: vrednost osnovnih sredstava u privatnom saobraćaju dvostruko je veća od one u zanatstvu, a društveni proizvod privatnog sektora u saobraćaju porastao je četiri puta.⁵⁴ Pobjeda privatnog sektora u taksi-prevozu i skidanje administrativnih zabrana za korišćenje kamiona i brodova veće tonaže usmerilo je veliki privatni kapital u ovu oblast i omogućilo bolje transportne uslove i veću zaposlenost. Do sredine šezdesetih godina u privatnom saobraćaju životarilo je oko 7 000 staromodnih prevoznika koji su pri obavljanju usluga koristili uglavnom zaprežna vozila. U novijem periodu sastav ovog sloja bitno se menja: pored taksista u delatnost prevoza uključuju se kamiondžije i brodari koji prevoze robe na dužim relacijama i često za račun organizacija iz društvenog sektora. Period privrednog prosperiteta (posebno ekspanzija građevinarstva i jeftina nafta) omogućio je razvijanje uspešnog poslovanja i ekonomski napredak ove grupe, uprkos tome što je, s povećanjem pridošlica, jačala konkurencija. U prilog tome govore i podaci o kretanju aktivnog stanovništva u privatnom saobraćaju u periodu 1953—1981. godine. Na početku perioda statistika evidentira približno 7 000 prevoznika, 1974. njihov broj raste na 24 000, a na kraju toga razdoblja registrovano je preko 36 000 ljudi (Tab. XXIII). Zbog specifičnosti ove delatnosti kao i zbog administrativnih ograničenja u zapošljavanju radnika, glavninu privatnih prevoznika čine vlasnici vozila (34 000), a ostatak otpada na članove porodice i angažovane radnike sa strane. Danas, u doba privredne krize i narasle konkurencije, sloj privatnih prevoznika gubi onu superiornu poziciju koju je držao sedamdesetih godina.

Privatni sektor u turističkoj privredi zabeležio je u novijem periodu (od sredine šezdesetih) brži razvoj od prosečnog napredovanja ukupnog privatnog sektora. Međutim, i pored značajnih privatnih ulaganja u povećanje uslužnih kapaciteta, ovaj deo naše privrede, u poređenju s turistički

⁵⁴ Prema: I. Vinski, *Osnovna sredstva, društveni proizvod i zaposlenost u privredi Jugoslavije od 1961. do 1980. godine*, Ekonomski institut, Zagreb, 1982.

razvijenim zemljama, još uvek znatno zaostaje. Privatna delatnost u oblasti turizma i ugostiteljstva oslobođena je ranije nametnutih oštrih ograničenja u pogledu raspoloživih kapaciteta koje građani mogu koristiti prilikom davanja usluga, pa u tom smislu ovaj deo privatnog sektora stoji bolje od ostalih delatnosti. Bez obzira na stalno zanimanje, građani mogu iznajmljivati do 20 kreveta i do 20 pansiona, što predstavlja povoljnu mogućnost za sticanje dohotka i poboljšanje ekonomskog položaja. Kako je najveći deo društvenih sredstava namenjenih investicijama u turizmu ulagan u glomazan i skup društveni sektor, građani imućnijeg statusa koristili su sopstvena sredstva kao i povoljne kredite za proširivanje smeštajnih kapaciteta, tako da danas približno trećina turističkih kreveta pripada privatnom sektoru. Zbog prirode same delatnosti razvijeno je dvojno sticanje dohotka, a usled slabosti našeg deviznog tržišta rašireno je zadržavanje deviznih sredstava, što je, zajedno uzev, činilo osnovu na kojoj je jedan hibridan sloj, sastavljen od različitih profesija, ostvario značajnu ekonomsku promociju.

Ako se unutar ovog područja posmatra samo razvoj privatnog ugostiteljstva, zapažaju se velike sličnosti s razvojem privatnog saobraćaja. Udar na privatni sektor, izveden posle rata, posebno je pogodilo privatne ugostitelje i trgovce. Sredinom pedesetih godina ove delatnosti u privatnom sektoru gotovo su zamrle, a tek od početka šezdesetih ugostiteljstvo se oporavlja, dok trgovina i danas vegetira. Zapažena dinamika rasta privatnog ugostiteljstva može se sagledati kroz porast broja radnji i zaposlenih, kao i kroz povećavanje učešća u društvenom proizvodu privatnog sektora. U 1957. godini bile su svega 2 052 privatne ugostiteljske radnje, a 1973. njihov broj se popeo na 12 427, da bi u 1981. dosegao cifru od 16 318.⁵⁵ Uporedo s tim povećava se i aktivno stanovništvo u privatnom ugostiteljskom sektoru: u 1953. tu je angažovano približno 16 000 ljudi, a 1981. broj se povećava na 33 000 (vid. Tab. XXIII). Pri tom je zanimljivo primetiti da se ovo udvostručenje broja zaposlenih većim delom duguje porastu zaposlene radne snage, a manjim delom povećanju broja privatnih ugostitelja. U ovoj delatnosti na svakog vlasnika u proseku dolazi približno jedan unajmljeni radnik, a broj angažovanih članova porodice je veoma mali, što prilično iznenađuje.

U celokupnom posmatranom periodu privatni ugostiteljski sektor je u inferiornom položaju u odnosu na društveni sektor. To se posebno ispoljava u načinu oporezivanja i dodeli povoljnih lokacija. Da bi se održali i prosperisali, privatni ugostitelji, kao u ostalom i drugi privatnici, neformalnim kanalima obezbeđuju podršku »lokalne vlasti« i tim putem često stvaraju monopolske pozicije na tržištu. Takve metode najčešće koriste elitne grupe ugostitelja — vlasnici ekskluzivnih restorana, disko-klubova i »kafica« — koji se mahom regrutuju iz redova gastarbajtera, profesionalnih sportista i imućnih porodica višeg sloja koje su različitim načinima stekle veći kapital. Oni siromašniji, s neuglednim radnjama i nepodesnim lokacijama, često su prisiljeni da stave »ključ u bravu«, jer nisu u stanju da zadovolje propisane normative o poslovanju ili da namire poreske dažbine.

Za razliku od ostalih privatnih delatnosti koje polako dobijaju povoljniji tretman, privatna trgovina još uvek favorizira margini i privatnog i društvenog sektora. Njeno učešće u društvenom proizvodu je minorno, a slično stanje je i u pogledu broja zaposlenih. U 1953. ima oko 1 500 pri-

⁵⁵ C. Grblić, *ibid.*, s. 322.

vatnih trgovaca, sredinom sedamdesetih dolazi do velikog pada, a 1981. godine broj se penje na nešto preko 4 000. Na svaka 3 vlasnika radnji dolazi jedan unajmljeni radnik, a broj angažovanih članova porodice je veoma mali. Ako se Jugoslavija poredi s Grčkom i Italijom u pogledu zastupljenosti pojedinih kategorija sitnih privatnika u aktivnom stanovništvu, onda ispada da daleko najgore stoji trgovina. Pošto se radi o privatnom sektoru uopšte, postavlja se pitanje zašto je privatna trgovina podvrgnuta takvim restrikcijama u situaciji kada su razvijeni veliki prometni sistemi u ovoj oblasti i kada se u prigradskim naseljima i mnogim selima građani teško snabdevaju različitom robom? Očigledno se odgovor mora tražiti u strahovanju vlasti od brzog bogaćenja, jer je trgovina delatnost u kojoj se kapital brzo obrće a kontrola prihoda je otežana. S druge strane, postoji i stalna briga za glomaznu i nedovoljno efikasnu društvenu trgovinu koja, između ostalog, služi i za apsorbovanje dela nezaposlene radne snage. Usled toga privatnoj trgovini je dozvoljeno da se bavi prometom voća, hleba, cveća i sl., a zabranjeno je prodavati tekstil, obuću i slične artikule koji su tipični za maloprodaju. Pored toga, privatni trgovci mogu kupovati robu samo od radnih organizacija, a prodavati je mogu samo individualnim potrošačima.⁵⁶ U takvim okolnostima našu »klasu« privatnih trgovaca čini grupa sitnih piljara koji su po ekonomskom položaju i društvenom statusu veoma nisko rangirani među slojevima privatnika.

Najbrojniju skupinu među srednjim marginalnim slojevima čini sloj seljaka srednjaka koji se po svom ekonomskom položaju, opštoj i tehničkoj kulturi izdvaja iz mase siromašnijeg seljaštva. Posle debakla s kolektivizacijom, seljaštvo i poljoprivreda otpočeli su veoma sporo ali primetno napredovanje. S jedne strane, popravljala se njihova tržišna situacija usled konstantne neravnoteže između rastuće tražnje za hranom (i sirovinama) i nedovoljne ponude. S druge pak strane, zapošljavanje van poljoprivrede stalno povećava učešće mešovitih u strukturi seoskih domaćinstava, tako da dvojno sticanje dohotka omogućuje ekonomski napredak velikom broju sitnih posjednika. Koliko je razmere dobio proces promene strukture seoskih domaćinstava najbolje se može sagledati iz podataka Tabele XXVII. Od ukupno 2 676 341 domaćinstava s poljoprivrednim gazdinstvom u 1981. godini 28,3% su čista poljoprivredna domaćinstva, 24,2% mešovita, 43,6% nepoljoprivredna, a 3,8% su domaćinstva koja imaju gazdinstvo, ali nemaju nikakvih prihoda. Ako iz posmatranja isključimo nepoljoprivredna i staračka domaćinstva, ispada da gotovo svako drugo poljoprivredno domaćinstvo ima dodatne izvore prihoda van gazdinstva.

Širenje mešovitih domaćinstava nije doprinosilo samo poboljšanju ekonomskog položaja ove kategorije stanovništva, već je uticalo i na ekonomsku homogenizaciju seljaštva. Prema podacima anketnih istraživanja seoskih domaćinstava (Tab. XXVI), početkom osamdesetih godina rasponi neto prihoda između kategorije domaćinstava s posedom do 2 hektara i kategorije s posedom preko 8 ha jedva su bili nešto veći od 1:2. Velike razlike u prihodima ostvarenim na gazdinstvu između ovih skupina (1:4), domaćinstva s malim posedom smanjivala su većim prihodom ostvarenim van gazdinstva. Ako se posmatra učešće prirodne potrošnje u neto prihodu ostvarenom na gazdinstvu, uočava se da su sitna domaćinstva uglavnom prirodni, a ne robni proizvođači. Veći stepen robnosti proizvodnje zapaža

56.

Vid. o tome šire kod C. Grbić, *ibid.*, s. 336-343.

se kod domaćinstava s posedom od preko 8 ha, ali ni ovde stanje nije zadovoljavajuće. Velika ograničenja razvoju moderne robne proizvodnje predstavljaju, između ostalog, još uvek u ravničarskim krajevima važeći agrarni maksimum iz 1953. godine i sve veće usitnjavanje poseda koje teče u celokupnom posleratnom periodu. Iz podataka na Tabeli XXV jasno je vidljiv nepovoljan trend u promeni strukture poseda. Na posede do 2 ha 1951. godine otpada 31%, a 1981. čitavih 47,8% poseda. S druge strane, smanjuje se učešće velikih poseda u ukupnoj strukturi: posedi preko 8 ha čine 1951. 14,4%, a 1981. samo 9,0% ukupnih poseda. Uporedo sa usitnjavanjem poseda ide i usitnjavanje parcela, što zajedno uz ev stvara temeljnu protivrečnost jugoslovenske poljoprivrede: narasle proizvodne snage (preko 1/2 miliona traktora) sputane su nepovoljnom strukturom svojinskih odnosa. Uz napuštanje sela nije tekao proces okrupnjavanja zemljišta, a uz usitnjavanje poseda nije išla proletarizacija seljaštva. Iz mase relativno ujednačenih, hibridnih struktura seoskog stanovništva izdiferencirale su se dve grupe koje, prema ekonomskom položaju i statusu, zauzimaju ekstremne rangove na dimenzijama društvenog položaja seoskih domaćinstava. Najniži sloj je seoska sirotinja koju sačinjava oko 100 000 seoskih domaćinstava (vid. Tab. XXVII), pretežno staračke populacije u brdskim krajevima. Napušteni od rođaka i društva ovi stari ljudi, nekadašnji stvaraoci akumulacije, istrajavaju svoje poslednje dane odvojeni i od blagodeti i od nepogoda industrijske civilizacije.

Na drugom polu koncentriše se sloj od oko 250 000 bogatih poljoprivrednika koji se regrutuju iz mešovitih i čistih domaćinstava, s većim posedom i plodnijim zemljištem. U cikličkim kretanjima jugoslovenske poljoprivrede ovaj elitni sloj je uspeo da se prilagodi čudljivom tržištu, promenljivoj poreskoj politici i nepovoljnom statusnom vrednovanju koje dugo prati balkanskog seljaka. U poslednje dve decenije ovaj sloj je stvorio solidnu akumulaciju za modernizaciju gazdinstva. Jedan broj srednjaka ekonomski je napredovao upornim radom, štednjom i odricanjem od mnogih zadovoljstava koja su sebi dopuštali urbani slojevi u doba prosperiteta. Pri tome su im na ruku išli veći posed, plodno zemljište i povoljna lokalna tržišna situacija. Drugi deo ovih domaćinstava napredovao je pomoću »gastarbajterskog kapitala« koji je najčešće korišćen za kupovinu mašina, dokup zemlje i modernizaciju gospodarskih zgrada. Treći deo ove grupacije koristio je kooperaciju s preduzećima iz prehrambene industrije koja su, zbog obezbeđenja jeftinih sirovina, stvarala povoljne uslove proizvođačima kako pri nabavi materijala, tako i pri plasmanu proizvoda.

Imućna poljoprivredna domaćinstva imaju relativno mlađu radnu snagu, moderne mašine za obradu zemlje, veću robnost proizvodnje, a smeštena su u urbanizovanim seoskim sredinama. Seljaci srednjaci u novije vreme prihvataju statusni stil života — upadljiva potrošnja, gradnja velikih kuća i sl. — kojim nastoje da se izdvoje iz još uvek siromašnog seoskog miljea. Oni su slabo vezani za Partiju (vid. Tab. XIV), još uvek gaje nepoverenje prema »vlasti« i prilično samostalno izražavaju svoja shvaćanja i svoje stavove. U pogledu tehničke kulture oni su više samouci jer kod nas još nema sistematskog školovanja poljoprivrednika. I u ovoj oblasti postoji velika nesrazmera između brojnog visokostručnog kadra (agronomi, veterinari i sl.) i srednje obrazovanih stručnjaka koji su neophodni za obavljanje sve složenijeg procesa proizvodnje. Veliki nesklad između ekonomskog i statusnog položaja podstiče aspiracije njihove dece da se školuju za druga zanimanja i da napuste poljoprivredu.

Iz skupine marginalnih slojeva izdvaja se mala grupa slobodnih profesija koja se u celokupnom posleratnom periodu zadržava na približno petnaestak hiljada ljudi. Za razliku od nižih marginalnih slojeva, visokoobrazovane profesije imale su još u ranoj fazi zakonski povoljnije rešeno pitanje društvenog položaja koji je izjednačen s položajem radnika u društvenom sektoru. Pripadnicima slobodnih profesija Ustavom je dozvoljeno da ličnim radom, samostalno u vidu zanimanja obavljaju kulturno-umetničke, advokatske i druge profesionalne delatnosti. Pristup slobodnim profesijama najlakše se ostvaruje u onim slučajevima kada je reč o sportskim, umetničkim i sličnim delatnostima za koje je neophodna izvesna darovitost. Za bavljenje drugim profesionalnim delatnostima potrebna je posebna zakonska regulacija jer je reč o profesijama koje na osnovu sistematski stečenog znanja mogu uspešno da konkurišu društvenom sektoru. Zakonska zabrana privatne lekarske prakse tipičan je primer ekskluzivne prakse zavarivanja koju praktikuje društvena elita radi zaštite interesa zaposlenih u društvenom sektoru.

Mada brojčano stagniraju, slobodne profesije u novije vreme doživljavaju strukturalne promene. Na račun smanjivanja tradicionalnih pripadnika slobodnih profesija povećava se učešće sportista, manekena, prevodilaca, estradnih umetnika i sl. I pored toga što ne raspoložemo pouzdanijom statističkom evidencijom, može se izvesti zaključak o velikoj »prohodnosti« unutar ovog sloja: dok jedni dolaze da okušaju sreću na slobodnom tržištu usluga, drugi, koji ne uspevaju ili gube na popularnosti, odlaze i nalaze uhljubljenje u sigurnom društvenom sektoru. Samoreprodukcija ovog sloja je veoma slabo izražena, jer za sticanje povoljne tržišne situacije nije dovoljno samo svedočanstvo o stručnosti, već i talenat koji se neprestano mora potvrđivati pred publikom promenljivog ukusa. Formiranje »klanova« među niže statusno rangiranim estradnim umetnicima, a i među drugim grupama ovog sloja, nužan je proizvod konkurentске borbe u kojoj suparnici žele da postignu kontrolu nad tržištem i zadrže stečeni »imidž«. Sjaj i bogatstvo estradnih i sportskih »zvezda« idu zajedno s naporima, neizvesnostima i rizikom. Društvena situacija u kojoj se nalaze pripadnici naših slobodnih profesija dosta liči na položaj odgovarajućeg sloja u društvima razvijene tržišne privrede.

Izneti prikaz marginalnih srednjih slojeva pokazuje da je reč o čudnoj smeši visokoobrazovanih i elementarno pismenih, superbogatih i siromašnih, fizikalaca i intelektualaca, uglednih i neuglednih, moćnih i nemoćnih. Njihove tržišne situacije su različite, ali ih povezuje zajednička ukleštenost između stihije tržišta i *ad hoc* intervencija državne administracije. Promenljivi uslovi sticanja dohotka i nestabilnost društvenog položaja navode ih da maksimalno koriste ukazane prilike i da pri tom ne budu suviše skrupulozni u izboru sredstava. Relativna autonomnost društvenih položaja i radnih situacija praćena je izostankom one vrste solidarnosti koja je raširena u poslovanju udruženog rada. U celini uzev, njihova se društvena situacija postepeno poboljšava, a kod nekih slojeva dešavaju se brze ekonomske promocije. Pedesetih godina oni su imali kolektivnu mobilnost na dole, a od sredine šezdesetih nastupa opšte oživljavanje. Međutim, i pored rastućih potreba društva za ovakvim načinom obavljanja delatnosti i pružanja usluga, privatni sektor uopšte, a marginalni srednji slojevi posebno, još uvek ostaju »sitne vrednosti«, kako u pogledu ekonomske snage, tako i s obzirom na učešće u aktivnom stanovništvu zemlje.

Rast novih srednjih slojeva: rutinski nemanuelci

Za razliku od nepogoda koje su pratile privatni proizvodni sektor i srednje marginalne slojeve, delatnosti pod zaštitom države i novi srednji slojevi imali su daleko povoljnije uslove za razvoj, pa su zabeležili i izuzetnu dinamiku rasta. Ranije je pokazano kako su se usmeravale investicije, kretala produktivnost rada, povećavala vrednost društvenog proizvoda i kakav je bio odnos između dohotka po aktivnom stanovniku u dva sektora. Rezultat tih procesa izražen je, između ostalog, i u brzom menjanju strukture aktivnog stanovništva. U društvenom sektoru 1948. godine zaposleno je 20% aktivnog stanovništva, 1971. gotovo polovina, a 1981. čitavih 65% (vid. Tab. I). Uporedo s rastom aktivne populacije u društvenom sektoru, teklo je i apsolutno i relativno povećavanje radništva i osnovnog srednjeg sloja, tako da početkom osamdesetih godina učešće osnovnog srednjeg sloja u aktivnom stanovništvu jedva nešto zaostaje za udelom koji ima seljaštvo.

Kao što na redukciju učešća marginalnih srednjih slojeva u populaciji nije uticala samo moderna industrijska proizvodnja već i splet političko-ekonomskih činilaca, tako je i dinamika rasta osnovnih slojeva proizvod nekoliko činilaca. Pre svega, veliki porast duguje se uvođenju novih mašina i tehnologija koje su zahtevale obrazovanu i stručnu radnu snagu, pa u tom pogledu promene kvalifikacijske i stratifikacijske strukture slede obrazac industrijski razvijenog sveta. Ovome faktoru pridružuju se procesi birokratizacije i profesionalizacije koji u našem prostoru dobijaju specifičan oblik ispoljavanja. Promene globalne organizacije društva s permanentnim modifikacijama uprave i privrede stalno su širile potrebe za novim radnim mestima u oblasti socijalno-koordinativne delatnosti. U periodu krutog etatizma, sveprisutno administriranje društvenim procesima podsticalo je nagli rast upravnog aparata, a unutar njega širenje službeničkog kadra. U novijem periodu, i pored ideoloških projekcija o odumiranju države i razvoju samoupravljanja, upravno-administrativno osoblje postaje grupacija koja ima najbržu dinamiku rasta. Proces (kon)federalizacije i ourizacije samo su dolili ulje na neugašenu vatru autohtonog bujanja administracije koje je Parkinson slikovito opisao. S druge strane, stupa u dejstvo — odvojena i od tržišta i od plana — prilično autonomna profesionalizacija koja preko ekstenzivno rasprostrte mreže škola godišnje izbacuje na desetke hiljada pripadnika novih srednjih slojeva. Osim fabrikovanja reformi, ovo je jedna od retkih oblasti u kojoj se postiže zavidna produktivnost rada. Povoljna okolnost po izgled stratifikacijske strukture sastoji se u tome što je, na našu sreću (a možda i nesreću), ovaj proces krenuo s niske startne osnove.

Sva tri pomenuta procesa dali su svoj doprinos porastu nemanuelnih slojeva s približno jedne desetine stanovništva krajem četrdesetih na blizu četvrtinu početkom osamdesetih godina, ili na gotovo 1/3 zaposlenih u društvenom sektoru. Ako se pretpostavi isti tempo rasta, onda se sredinom osamdesetih učešće nefizikalaca može proceniti na nešto preko četvrtine aktivne populacije (pri tome se ima u vidu stagnacija učešća aktivnog u ukupnom stanovništvu, kao i usporeno zapošljavanje).

Ipak, svi navedeni procesi, pomalo dramatično nagovešteni, nisu imali toliki učinak na promenu izgleda gornjeg dela stratifikacijske strukture koliko su uticali na promene njenog donjeg dela. Predstavljeno slikovito, stratifikacijska struktura i dalje zadržava piramidalni oblik čija se široka osnova pri dnu sužava usled redukcije seljaštva. Iz ranijih poređenja

vidljivo je da su se radnički slojevi brzo povećavali i da su po svom učešću u aktivnom stanovništvu zabeležili veće vrednosti od onih u razvijenim industrijskim društvima. Srednji slojevi, pak, znatno zaostaju po svom udelu u aktivnoj populaciji za srednjim slojevima industrijskih društava kod kojih nova srednja klasa dominira nad tradicionalnom sitnom buržoazijom. Nešto manje zaostajanje ispoljava se pri poređenju s industrijskim mediteranskim zemljama koje imaju razvijen privatni uslužni sektor. Sredinom osamdesetih godina Jugoslavija još uvek ostaje zemlja manuelnih radnika i sve priče o ogromnom srednjem sloju koji pritišće suženu »proizvodnu« bazu pre su plod mašte i improvizacije nego realnog uvida u stvarno stanje.

Pri analizi obrazovno-kvalifikacijske strukture aktivnog stanovništva u društvenom sektoru konstatovali smo da se u periodu od 1966—1983. godine učešće višeg i visokostručnog kadra u masi zaposlenih udvostručuje, a da pri tome brže raste udeo zaposlenih s fakultetskim diplomama. Gotovo identično kretanje se zapaža i u slučaju posmatranja kvalifikacijskog sastava prema stepenu stručnog obrazovanja. Apsolutno i relativno raste i niži srednji sloj čije se učešće u aktivnom sastavu od 11,4% 1966. penje na 19,2% u 1983. godini. Iz podataka se vidi da je dinamika rasta nižeg srednjeg sloja sponija od kretanja višeg ešelona. Ista ocena se dobija ako se kretanje nižih grupacija posmatra prema veličinama dobijenim na osnovu primene kriterijuma stepena stručnog obrazovanja (vid. Tab. XII). Različita dinamika rasta dveju grupacija u posmatranom periodu rezultira u pomalo neobičnom sastavu osnovnog srednjeg sloja. Približno 60% su pripadnici nižeg, a čitavih 40% su pripadnici višeg sloja (bez uključenja nemanuelaca srednjeg obrazovanja koji spadaju u srednji rukovodeći kadar). Ukoliko bismo izvršili korekciju uvođenjem manjeg broja srednjih rukovodilaca sa srednje stručnim obrazovanjem u viši sloj (o čemu nema podataka), onda bi deformisanost sastava bila nešto veća. Naš problem nije hipertrofija nemanuelnih radnika niti hipertrofija srednjeg sloja koji čini njihovu glavninu, već disproporcija njihovog sastava u kojem se pokazuje prezastupljenost višeg i podzastupljenost nižeg sloja, kao i njihov disfunkcionalan raspored po sektorima, odnosno delatnostima.

Mada je već bilo govora o sektorskom rasporedu stručnog kadra, ovde ćemo upotpuniti ranije iznetu opštu predstavu kako bismo poduprli ove pretpostavke. Od ukupnog broja zaposlenih s visokim i višim stepenom stručnog obrazovanja u društvenom sektoru 1983. godine, približno jedna četvrtina radi u neposredno proizvodnim sektorima, pri čemu neznatan deo otpada na poljoprivredu. U oblasti proizvodnih usluga angažovana je petina pripadnika ove grupacije, a preko 53% u društvenim službama i državnoj upravi. I srednje stručni kadar prilično je pomećen od neposredno proizvodnih delatnosti u kojima radi oko 40% ljudi ka sektoru proizvodnih usluga (30%) i neprivrednim delatnostima (30%). Ovo opšte pomeranje stručnog kadra iz neposredno proizvodnih oblasti u sektor usluga može se ilustrovati načinom na koji je distribuiran naučno-istraživački kadar u doba kada društvo prelazi na intenzivan industrijski razvoj. U periodu od 1965—1980. broj istraživača i stručnih saradnika s visokom spremom daleko je brže rastao od ukupne mase visoko obrazovanih stručnjaka: od 8 300 sredinom šezdesetih, povećava se na 27 864 u 1980. godini. Od ukupnog broja, u istraživačko-razvojnim jedinicama privrednih i srodnih organizacija radilo je na početku perioda 1 292 naučna radnika (15,5%), a u 1980. 1 463 (5,2%). Ostalih 94,8% podjednako je raspoređeno na insti-

tute i naučno-istraživačke jedinice pri fakultetima.⁵⁷ Ovakav raspored upućuje na zaključak da su veze između institucionalno razdvojenih naučno-istraživačkih i proizvodnih delatnosti veoma slabe i da naše privredne organizacije nisu ni prisiljene a ni podstaknute da unapređuju naučna istraživanja. U brojnim analizama naučno-istraživačkih projekata u institutima iznose se konstatacije o prilično autonomnom usmeravanju istraživačke delatnosti čiji je cilj obezbeđenje pune zaposlenosti kadra bez obzira na mogućnost praktične primene dobijenih rezultata. U takvoj situaciji je razumljivo što se javljaju zaostajanje u produkciji inovacija i veliki troškovi u kupovini čak i one vrste znanja koje smo u stanju i sami da obezbedimo.

Pošto ne raspoložemo preciznom statističkom evidencijom o rasporedu profesionalnih grupa po delatnostima, kao ni o hijerarhijskom poretku grupa u organizacijama, za dalju konkretizaciju predstava o strukturalnim promenama srednjeg sloja poslužićemo se podacima o kretanju socioprofesionalnih grupa koje evidentira službena statistika na osnovu jedinstvene klasifikacije zanimanja. Praćenje kretanja upravno-administrativnog osoblja u koje je uključen veći deo nižeg srednjeg sloja, te kategorije stručnjaka čiju glavninu čine pripadnici visoko obrazovanih profesija, pokazuje ne samo različitu dinamiku rasta već i znatno pomeranje u podeli rada na sociokoordinativne i stručne poslove u užem smislu. Posmatrana iz ovog ugla, struktura srednjeg sloja i njegove funkcije u podeli rada još reljefnije odražavaju ranije konstatovane deformacije.

Prema statističkoj evidenciji za period 1961—1981. podela rada se razvija u pravcu sve izraženijeg povećavanja udela upravno-administrativnih poslova u ukupnoj masi intelektualnog rada. Složeni stručni poslovi u ovom periodu pokazuju sporiju dinamiku rasta, što se vidi iz promene odnosa između administrativnog i stručnog osoblja (Tab. VIII). Godine 1961. upravno-administrativni radnici beleže 31,6% učešća u sastavu nemanuelnih radnika (širi obuhvat) ili, apsolutno izraženo, 336 000 ljudi. Nakon dve decenije ukupna administracija, u privredi i neprivrednim delatnostima, dostiže cifru od 890 000 i povećava učešće na čitavih 42%. Od svih profesionalnih grupa koje statistika evidentira po navedenoj klasifikaciji, slojevi službenika imaju daleko najveću dinamiku rasta. Gotovo svaki drugi pripadnik osnovnog srednjeg sloja obavlja administrativne poslove u širem smislu: upravno-pravni, organizacijski, opšti, regulativni, informacioni, računovodstveno-blagajnički i slični poslovi. Unutar ove široke grupe daleko najbrže raste skupina koja u podeli rada obavlja računovodstveno-blagajničke poslove. Od 96 000 u 1961. godini ova grupa narasta na 358 000 ljudi u 1981. (bez radnika na manipulativnim poslovima u saobraćaju koji nisu bili uključeni u ovu kategoriju 1961). Krajnji ishod kretanja službeničke mase bio je takav da je Jugoslavija početkom osamdesetih godina dobila blizu pola miliona upravno-administrativnih radnika u užem smislu, i više od 350 000 računovođa, blagajnika, kontrolora inventara i srodnih službenika. Samo ljudstvo koje se bavi raspodelom novca u širem smislu učestvuje s 4,1% u aktivnom stanovništvu 1981. godine, što je više od učešća čitavog aktivnog stanovništva nepoljoprivrednog privatnog sektora (3,8%). Ako obe grupe upravno-administrativnih radnika uzmemo zajedno, ispada da je administrativni personal u 1961. imao učešće od 4,0% u aktivnom stanovništvu, da bi 1981. godine usledilo njegovo povećanje na 9,1% (bez »manipulatora«). Ukoliko ovoj kategoriji dodamo službenike

57. SGJ 1982, SZS, Beograd, 1982, s. 371.

na manipulativnim poslovima u saobraćaju i vezama (železnica, PTT i sl.) koji učestvuju u aktivnom sastavu s približno 10%, kao i deo službenika u oblasti društvene zaštite (procena — 0,3%), onda slojevi službenika imaju učešće preko 10% u aktivnom stanovništvu. To je masa koja sredinom osamdesetih godina broji blizu milion ljudi od kojih približno 2/3 otpada na službenike srednjeg i nižeg ranga. Reforme političkog i privrednog sistema otvorile su širok prostor razmnožavanju administracije, posebno u njenim srednjim i nižim ešelonima, i tako podstakle proces njenog autohtonog širenja. Podaci iz Tabele V upućuju na zaključak da su federalizacija i organizacija uticale na daleko veću dinamiku rasta administracije u dekadi 1971—1981. no što je to slučaj u razdoblju od 1953—1971. godine.

Posmatramo li raspored službenika po sektorima/delatnostima, uočava se njihova najveća koncentracija u sektoru usluga (38%), zatim u industriji (27%) i državnoj upravi (21,6%) (Tab. X). Slične raspodele sreću se i pri posmatranju dveju administrativnih grupa (upravno-administrativni radnici te računovođe i blagajnici), pri čemu se zapaža nešto veća koncentracija računovodstveno-blagajničkog osoblja u tercijaru (banke, osiguravajući zavodi, trgovina, ugostiteljstvo i sl.). Ako pak pratimo učešće službenika u strukturi zaposlenih u pojedinim delatnostima, uočava se da industrija nije toliko »opterećena« (7,5% ili 230 000) kao što su obrazovanje i kultura (11%), zdravstvo (9,2%) i, što je sasvim razumljivo, državna uprava (47%). Od ukupno 430 000 zaposlenih u obrazovanju i kulturi 1981. godine bilo je 47 000 službenika, a od 326 000 zdravstvenih radnika 30 000 su upravno-administrativni radnici. Ukoliko se govori o »pritisku« administracije, može se konstatovati da ona više »guši« društvene delatnosti nego neposredno proizvodne sektore (izuzev društvenog sektora poljoprivrede, o čemu je već bilo govora). Na žalost, ne raspolazemo valjanim i upotrebljivim komparativnim podacima na osnovu kojih bismo mogli da donesemo pouzdaniju ocenu o stepenu birokratizacije jugoslovenskog društva na ovom stepenu industrijskog razvoja. Ono što bi se moglo zaključiti na osnovu parcijalnih uvida jeste činjenica da jugoslovenska privreda nije preterano opterećena administrativnim osobljem, a da su kulturno-obrazovne i zdravstvene ustanove u tom pogledu u teškoj situaciji.

Međutim, problem nije samo u širenju službeničkih slojeva, već i u bujanju »administracije u administraciji«. Razgranavanje podele rada u administrativnim službama i »spljoštavanje« hijerarhije organizacijskih jedinica dovodi do dominacije unutrašnjih nad spoljnjim funkcijama administracije. Sistem uprave u državnom aparatu i radnim organizacijama sve više energije troši na regulaciju i vršenje internih poslova, pri čemu se smanjuje efikasnost obavljanja osnovnih socio-koordinativnih funkcija. U tom procesu sve brže raste i broj radnika na prostijim, izvršnim poslovima. Rezultati istraživanja jedne republičke državne uprave pokazuju⁵⁸ da se podela rada sedamdesetih godina izuzetno brzo razvija (broj angažovanih radnika na jedno radno mesto utvrđeno sistematičnijom poslovima je veoma mali — svega 1,32). Međutim, nije reč, kako istraživači tvrde, o visokom stepenu procesne podele rada, tj. o podeli radnih zadataka organa i organizacijskih jedinica na veći broj kategorija poslova različitih po nivou složenosti (podela po dubini), već je na stvari razgranavanje poslova po širini. To potvrđuju i podaci o sastavu službenika po rangovima organizacione jedinice u kojoj rade: 2/3 službenika radi u organizacionim jedinicama prvog ranga (koje nemaju nižih jedinica), 1/4 radi u organizacionim jedi-

58. Vid. E. Pusić i sar., *Osnovni problemi i razvojne tendencije u republičkoj upravi SR Hrvatske*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1981. god.

micama drugog ranga, a tek 7,6% dela u jedinicama trećeg ranga. Takva pomeranja u podeli rada i strukturi organizacije upućuju na zaključak da je obim poslova vezanih za ostvarivanje funkcija organa uprave, kao i obim opštih, pomoćnih i tehničkih poslova relativno mali.⁵⁹ Nepovoljne tendencije u podeli rada ispoljavaju se u rastu administracije i slabljenju koordinativnih funkcija. Ako tome dodamo i sporo uvođenje novih tehnologija u administrativne radne procese,⁶⁰ onda se može sagledati jedan broj uzroka koji doprinosi neefikasnosti državne i privredne administracije.

Pripadnici nižeg srednjeg sloja čija je glavna uložena u obavljanje administrativnih funkcija dobijaju ovim promenama u isti mah i prednosti i ograničenja svoje radne i statusne situacije. S jedne strane, oni imaju manje nadređenih instanci, manji obim poslova i veću udobnost na radnom mestu. Uporedo s tim, zadržavaju i ranije stečene prednosti u pogledu uslova rada: administrativne zgrade i kancelarije su moderno građene i komfortno opremljene, pa je ulaz u administrativni korpus još uvek napredak u odnosu na situaciju većine manuelnih radnika. S druge strane, povećavanje obrazovnog i kvalifikacijskog nivoa ukupnog stanovništva doprinosi smanjivanju ranije visokog ugleda službeničkog kadra, a sve veći broj školovanih ljudi povećava ponudu i jača konkurenciju pri zaposedanju službeničkih radnih mesta. U svemu tome zapaža se i relativno pogoršavanje »tržišne situacije«: srednje obrazovani službenički kadar ustupa mesto visokostručnim radnicima na hijerarhijskoj skali dohotka (Tab. XV). Ako se posmatra »dohodovna situacija« nižeg srednjeg sloja u periodu 1966—1983. godine uočljiva je tendencija postepenog pogoršavanja njegovog položaja u raspodeli: na početku posmatranog razdoblja ima natprosečno učešće, a na kraju pada na prosečnu vrednost ličnog dohotka zaposlenih u društvenom sektoru. U isto vreme visokostručni radnici stoje znatno povoljnije i konstantno održavaju podjednaku distancu u odnosu na srednje stručni kadar. U pogledu raspona ličnih dohodaka svih kvalifikacijskih grupa vidljivo je da je stepen diferenciranosti najviši sredinom šezdesetih godina, da se deceniju kasnije postepeno smanjuje, da bi krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih nastupila primetna uravnilovka. Proces ekonomske diferencijacije zaposlenih u društvenom sektoru, prema ovom izvoru prihoda, gubi na snazi u kriznom periodu i osetno ujednačavanje ličnih dohodaka podudara se sa sličnim procesom u pogledu raspona meto prihoda seoskih domaćinstava. Doba privrednog poleta znači rastezanje, a doba stagnacije i krize stezanje »harmonike« ličnih dohodaka.

Ukoliko se materijalni položaj nižeg srednjeg sloja posmatra prema izgledima na dobijanje društvenih stanova — u jugoslovenskom društvu veoma bitna komponenta ekonomskog položaja — stanje je povoljnije u odnosu na njihovo mesto u raspodeli dohotka (Tab. XVIII). Vrednost indeksa zastupljenosti srednjestručnog kadra pri useljenju u društvene stanove u periodu 1974—1978. godine takođe pada, ali se pri tome kreće znatno iznad prosečne vrednosti. Kategorija visokostručnih radnika u ovom pogledu beleži izražene oscilacije: 1974. godine prilično odskoče od proseka, dve godine kasnije gotovo dostiže vrednost indeksa visokostručnog kadra, da bi 1978. pala ispod vrednosti nižeg srednjeg sloja. Za razliku od ličnih dohodaka, nejednakosti u izgledima na dobijanje društvenih stanova između ekstremno smeštenih grupa ne pokazuju tendenciju ujednačavanja

59. M. Ramljak, »Promjene u strukturi republičke uprave«, u: E. Pusić i sar., *ibid.*, s. 126—7.

60. Inge Perko-Separović, »Neki problemi rada u upravi«, u: E. Pusić i sar., *ibid.*

— blago ujednačavanje koje je nastupilo 1976. godine brzo se povlači pred obnavljanjem ranije postojećih razlika. A te ranije ustanovljene razlike jasno izražavaju i podaci iz Popisa stanovništva i stanova 1971. godine: kao nosioci stanaškog prava radnici su zastupljeni u 29,1% slučajeva, službenici u 52,3%, visokoobrazovani stručnjaci u 55,2%, a pripadnici političko-privredne elite u 2,8% slučajeva. Suprotno tome oblikuje se redosled socioprofesionalnih grupa prema kriterijumu vlasništva stanova: radnici su u 57,5% slučajeva vlasnici stanova u kojima žive, službenici u 38,2%, stručnjaci u 34,3%, a rukovodioci u svega 31,4% slučajeva.⁶¹ Daleko povoljnije izgleda pripadnika nižeg i višeg nemanuelnog sloja na specifičnom jugoslovenskom tržištu društvenih stanova u odnosu na izgleda manualnih slojeva potvrđuju i nalazi istraživanja koje su izveli naši sociolozi u većim urbanim centrima.⁶²

Aliko apstrahujemo ekonomsko diferenciranje po granama i područjima i posmatramo distinkcije između nižeg nemanuelnog i najvišeg manualnog sloja u materijalnoj dimenziji društvenog položaja, onda se, prema navedenim podacima, ne može bezrezervno prihvatiti teza o zameni mesta ovih slojeva na skali bogatstva u socijalističkom društvu, kao što to pojedini istraživači socijalne strukture tvrde. Uključimo li u analizu osobenosti polnog sastava srednjestručnog kadra, a posebno sloja službenika, hipoteze o rušenju barijera između službenika i radnika zvuče još neuverljivije. Ako se pogledaju podaci Tabele VI o polnoj strukturi aktivnog stanovništva Jugoslavije prema socioprofesionalnim grupama jasno se zapaža intenzivan proces feminizacije koji ne zahvata samo službeničke slojeve već i slojeve uslužnih radnika, seljaštvo i visoko obrazovane profesije. Od ukupnog broja upravno-administrativnih radnika u 1981. godini na žene otpada 60,6% sastava, a u strukturi srednje i niže rangiranih službenika žene učestvuju s čitavih 73,2%. Pođemo li od realne pretpostavke da je većina udatih žena iz nižeg nemanuelnog sloja drugi po značaju stvaralac porodičnog dohotka, a da je većina VKV radnika glavni, a u znatnom broju slučajeva i jedini aktivni član porodice, može se zaključiti da je, u celini uzev, ekonomski položaj porodica nemanuelnog sloja još uvek povoljniji. Na to, uostalom, ukazuju i nalazi razmatranog istraživanja V. Pešić o većoj učestalosti upražnjavanja statusnog stila života kod službenika nego kod radnika. A življenje upadljivim stilom nije stvar samo kulture, već i ekonomije, odnosno nivoa materijalnog standarda.

Manji deo nižeg srednjeg sloja koji je uključen u funkcije tehničke koordinacije i direktne proizvodnje — razne vrste srednjeobrazovanih tehničara, operatora, kontrolora, evidentičara, normiraca, itd. — ne izdvaja se danas po svom društvenom položaju iznad mase službenika. Ranije, u doba oskudice tehničkog kadra, ova skupina je imala matprosečan dohodak i prilično visok ugled. Promenom stanja na tržištu rada koje je postalo zasićeno klasičnim srednjim tehničkim kadrom, pripadnici ovih grupa često su lošije plaćeni od stručnih radnika. U novije vreme sve je češći slučaj da mašinski i srodni tehničari napuštaju radna mesta u odeljenjima za konstrukciju alata, pripremu proizvodnje i sl. i da »staju za mašine« (kao i stručni radnici. Ovaj kadar se našao u »sendvič poziciji« između sve brojnijeg inženjerskog personala i rastućeg uticaja specijalističkih grupa rad-

61.

Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947—1972, SZS, Beograd, 1973, s. 193.

62.

Vid. širi pregled nalaza o ovoj strani socijalne diferencijacije kod: S. Vujović, »Društvena nejednakost i stanovanje«, rad u okviru projekta *Klasno-slojne nejednakosti u jugoslovenskom društvu*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1985.

nika. Izuzetak od opšte tendencije klizanja na dole predstavljaju one struke čiju tražnju povećava prodor modernih tehnologija u informacijskim i proizvodnim sistemima — operatori na mašinama za elektronsku obradu podataka, rukovaoci telekomunikacionim sredstvima, srednji kadar u oblasti bioinženjeringa i sl. Na osnovu iskustvenih uvida u prirodu funkcija koje obavlja srednje stručni kadar moglo bi se govoriti o primetnoj tendenciji prelaska sa složenijih na sve prostije i standardizovanije radne zadatke, kao što je slučaj i kod visokostručnog kadra. Šteta je što o ovim kretanjima nema sistematskih istraživanja na osnovu kojih bi se mogli donositi pouzdaniji sudovi o iskorišćenosti znanja tehničkog kadra u našoj privredi.

Kao što smo već pokazali na razmotrenim istraživanjima stratifikacije jugoslovenskog društva (radovi Janićijevića i Sekulića), niži srednji sloj je prilično otvorena grupa prema socijalnom poreklu svojih pripadnika. U ranoj posleratnoj fazi razvoja znatan njegov deo je regrutovan iz redova seljaštva. A mi kasnije, kada je nastupio rigorozniji način selekcije preko školskog sistema, niži nemanuelni slojevi nisu postali zatvorena grupa (vid. Tab. XXI). Izuzetno brz ekonomski razvoj uslovio je, kao što smo pokazali, velike promene u sektorskoj podeli rada, a time i visoku strukturalnu socijalnu mobilnost. U poredu s tim, širila se oblast nemanuelnog rada, a izrazito visoka dinamika rasta administracije podsticala je prelazak dece manualnih radnika u službenike. Na osnovu podataka iz Tab. XIX može se konstatovati da Jugoslavija, slično drugim socijalističkim zemljama, ima visoke pokazatelje međugeneracijske pokretljivosti u šezdesetim godinama ovoga veka.⁶³ Gotovo svako peto dete fizičkih radnika prelazi u sferu nemanuelnih zanimanja, pri čemu se uočava da radnički sinovi imaju znatno veće izgleda od sinova seljaka. Modernizacija zapadnih društava, s naglim rastom nemanuelnog rada, uslovljava veću strukturalnu pokretljivost negoli ekstenzivna industrijalizacija u socijalističkim zemljama. U okviru tih procesa zbiva se i širenje oblasti stručnog manualnog rada koja prihvata znatan broj pripadnika nižih nemanuelnih slojeva koji su silazno pokretljivi. Ako se pak isključi strukturalna komponenta i analizira samo cirkulaciona pokretljivost (uticaj socijalnog položaja roditelja, Tab. XX), zapaža se veliki pad vrednosti indikatora vertikalne pokretljivosti. Pokazuje se da je strukturalna komponenta mobilnosti daleko značajnija za stepen otvorenosti društva u socijalističkim nego u kapitalističkim zemljama. Kada je u pitanju zaposedanje nemanuelnih radnih mesta, uticaj socijalnog nasleđa daleko više pogađa seljačku od radničke dece. Statistički podaci o promenama strukture studenata (visokih i viših škola) prema zanimanju roditelja u periodu 1960—1976. pokazuju tendenciju smanjivanja učešća seljačke dece, a povećanja učešća dece industrijskih i zanatskih radnika (Tab. XXII). Mada se u ovom periodu primećuje blagi pad učešća dece službenika i stručnjaka, ova kategorija, s obzirom na njen udeo u aktivnom stanovništvu, ima izraženu prezastupljenost u školama koje obezbeđuju propusnice za cenjenija radna mesta. Visoka mobilnost preko linije koja deli manualni od nemanuelnog rada i relativno visoko učešće radničke dece u strukturi studenata duguju se pretežno brzom ekonomskom razvoju i nagloj ekspanziji srednjeg i visokog školstva. U novijem periodu, od polovine sedamdesetih do sredine osamdesetih godina,

63.

Connorovi nalazi za Jugoslaviju I zasnivaju se na rezultatima istraživanja V. Milića, »General Trends in Social Mobility in Yugoslavia«, *Acta Sociologica*, 1—2/1965; pokazatelji za Jugoslaviju II dobijeni su prema istraživanju L. E. Hazelrigga, »Cross-National Comparisons of Father-to-Son-Occupational Mobility«, u: J. Lopreato i L. Lewis (eds.), *Readings in Social Stratification*, Harper and Row, New York, 1974.

usporen ekonomski razvoj jugoslovenskog društva dovodi i do smanjivanja socijalne mobilnosti i povećavanja samoreprodukcije društvenih slojeva. Više socioloških istraživanja strukture srednjoškolaca i studenata prema smerovima i fakultetima, kao i prema zanimanju roditelja, upućuju na zaključak da se, uporedo sa slabljenjem reproduktivne moći društva, sužavaju i glavni kanali vertikalne pokretljivosti.⁶⁴ Jugoslovensko društvo u osamdesetim godinama napušta stanje konjunktura, a pokazatelji malaksavajuće mobilnosti upućuju na zaključak da nastupa period jasnije kristalizacije oblika stratifikacijske strukture. U odnosu na raniji period, kada su pojedine grupacije u celini bile mobilne u oba pravca, sada nastupa sužavanje kanala pokretljivosti. Rasponi u izgledima đaka i studenata iz manuelnih slojeva (izuzev dece urbanih marginalnih slojeva) i školara iz srednjih slojeva da se domognu cenjenih diploma sve se više povećavaju. Pri tome, kao što pomenuta istraživanja sugerišu, i niži, slabije plaćeni i manje ugledni srednji sloj ima daleko veće prednosti od radničkih, a posebno seljačkih slojeva. Opšte tendencije na tržištu rada koje distributivni obrazac menjaju u pravcu ekonomske promocije višeg radničkog sloja sukobljavaju se s nasleđenom hijerarhijom položaja koja se temelji na statusnoj i političkoj moći.

Rast novih srednjih slojeva: visokoobrazovane profesije

Teorijske dileme i sporovi oko društvenog položaja nižih nemanuelnih slojeva uopšte se ne javljaju kada je u pitanju viši srednji sloj. Kao što smo prilikom razmatranja istraživanja stratifikacijske strukture socijalističkih društava pokazali, pojedini istraživači uključuju visoko obrazovane profesije u najviši društveni sloj, zajedno s elitom kao vladajućom društvenom grupom. Drugi pak, koji inteligenciju, stručnjake ili, jednostavno, profesije svrstavaju u subordinisane slojeve, ipak pronalaze elemente ekskluzivnog položaja ove grupe koji se zasniva na posebnoj funkciji u podeli i organizaciji rada u društvu. Naša prethodna razmatranja ekonomske, radne i statusne situacije službeničkog kadra pokazuju da sve prednosti nižeg sloja u odnosu na manuelne strukture viši srednji sloj poseduje u većem obimu. Potrebe agrarnog društva u fazi industrijskog razvoja za raznim vrstama specijalističkog znanja podsticale su ekonomsko i statusno diferenciranje u kojemu su se nove visokoobrazovane profesije formirale kao poseban deo korpusa »servisne klase«. Današnje stanje koje karakteriše prodor novih tehnologija u oblastima informatike, organizacije rada i proizvodnje, stvara višem sloju povoljne izgleda da zadrži i poboljša postojeći položaj u raspodeli cenjenih dobara i vrednosti. Slično situaciji u razvijenim industrijskim društvima i kod nas viši srednji sloj zadržava povoljnu perspektivu razvoja i nije izložen takvim oscilacijama ekonomske i statusne pozicije kao što je to slučaj s rutinskim službenicima i nižim tehničkim kadrom. Naravno, ovde je reč o jednoj opštoj tendenciji koja se prevashodno odnosi na ono jezgro višeg srednjeg sloja koje, u nastupajućoj podeli rada, dobija ključne funkcije. Od toga postoje znatna i raznovrsna odstupanja koja izražavaju kako pomeranja na tržištu visokospecijalizovanog rada, tako i promene nastale kao proizvod dejstva vantržišnih

⁶⁴ Vid. J. Obradović, »Socijalna struktura i obrazovna reforma«, *Sociologija*, 4/1983; G. Tomc, *Društvena jednakost i nejednakost u Jugoslaviji*, Konzorcijum socioloških instituta, Šapriografisano; I. Ivić i sar., *Problem selekcije kadrova pri upisu na Beogradski univerzitet*, Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1984. Širi prikaz nalaza istraživanja o samoreprodukciji slojeva putem školskog sistema vid. kod: S. Vuković, *Radništvo i birokratija*, Mladost, Beograd, 1985, s. 29—42.

činilaca: ustrojstvo globalnog društvenog sistema, permanentne izmene organizacije privrednih i kulturnih ustanova, odnos centra moći, izražen instrumentima ekonomske politike, prema pojedinim delatnostima, tradicionalna evaluacija rada i profesija i sl. Usled dejstva složenog spleta činilaca, statusna moć (kao bitna odrednica ove skupine znatno oscilira, što dovodi do naglašene unutrašnje slojne diferencijacije, a uporedo s tim menja se i struktura i dinamika rasta ove grupacije.

U prethodnim analizama sektorske podele rada i obrazovno-kvalifikacijske strukture pokazana je izuzetno velika dinamika rasta višeg i visoko obrazovanog kadra. Poređenja promena sastava rada po sektorima i promena obrazovnog sastava pokazuju da je proces profesionalizacije u jugoslovenskom društvu intenzivniji od procesa industrijalizacije i da, u doba privredne stagnacije, stvara poremećaje na tržištu rada. Autonomni razvoj visokog školstva i brz »politički razvoj« društva (permanentne reforme) podstakli su promene strukture višeg srednjeg sloja u pravcu širenja onih grupa koje se, po karakteru svog znanja, uključuju u sociokoordinativne funkcije društvene reprodukcije. Drugi deo višeg srednjeg sloja koji vrši funkcije tehničke koordinacije na njenim različitim nivoima pomera se iz neposredno proizvodnih sektora u vanprivredne delatnosti i takođe preuzima sociokoordinativne uloge.

Da bi se stekao potpuniji uvid u strukturu i kretanje ove grupacije poslužićemo se podacima službene statistike o sastavu i kretanju »stručnjaka«. Istina, ova kategorija ne odgovara u potpunosti grupi više i visokoobrazovanog kadra,⁶⁵ kao što ni kategorija »upravno-administrativnih i srodnih radnika« ne obuhvata isključivo srednji službenički kadar. No, bez obzira na sve razlike, sastav i kretanje »stručnjaka« u osnovnim linijama izražava i strukturalne promene višeg srednjeg sloja.

U periodu od 1953—1981. godine grupa stručnjaka i umetnika beleži veoma visok rast (indeks 196,5) i po dinamici zaostaje jedino za grupama administrativaca (indeks 281,0) i radnika u trgovini (211,0 — vid. Tab. V). Od 224 000 na početku posmatranog perioda, što iznosi 2,8% aktivnog stanovništva, početkom osamdesetih stručnjaci dostižu cifru od 922 000 i učestvuju s približno 10% u aktivnoj populaciji Jugoslavije. Dok se u prvoj dekadi posmatranog perioda ova skupina povećala za nekih 240 000, u drugoj za 200 000, u poslednjoj dekadi ona ima priliv od oko 250 000 ljudi. Ako isključimo par desetaka hiljada javnih i političkih radnika koji su 1961. registrovani kao stručnjaci, onda proizlazi da je stručni kadar imao nešto usporeniji rast do 1971, a da sedamdesetih godina ima daleko bržu dinamiku koja liči na kretanje administrativnog osoblja. Krajnji ishod ovakvih pomeranja je takav da je početkom osamdesetih godina svaki deseti aktivni stanovnik zemlje stručnjak neke vrste, a da je pri tom potpuno uravnotežena polna struktura: na jednog stručnjaka (ili umetnika) muškarca dolazi jedan stručnjak žena (vid. Tab. VI). Dok je učešće žena u strukturi aktivnog stanovništva zemlje 38,4%, u sastavu administrativnog osoblja ono iznosi, kao što je već navedeno, 60,6%, a u strukturi stručnjaka 50,0%. Brz proces emancipacije žena u jugoslovenskom društvu — u odnosu na predratno razdoblje — nalazi izraz u naglom zaposedanju privlačnih radnih mesta u sferi nemanuelnog rada i brzom padu prirodnog priraštaja stanovništva, što je karakteristično za razvijena i urbanizovana područja. Industrijski zalet i zahuktala profesionalizacija za vrlo kratko

⁶⁵ U kategoriju »stručnjaka« uključen je i deo srednjestručnog kadra, a u popisu iz 1961. među »ostale stručnjake« svrstani su javni i politički radnici (vid. Tab. VIII).

vreme presekli su stogodišnji trend hipenprodukcije življa i stvorili društvu nov problem: kako zadržati demografsku strukturu stanovništva koja bi omogućavala normalnu biološku i ekonomsku reprodukciju u vreme »treće industrijske revolucije«?

Pri analizi sektorske raspodele rada već smo konstatovali da je glavina stručnjaka angažovana u društvenim službama i državnoj administraciji (gotovo 60% ako računamo s užitim određenjem aktivne populacije — vid. Tab. VII), a u samom obrazovanju i zdravstvu više od polovine. U neposredno proizvodnim sektorima zaposlena je svega jedna četvrtina, a u samoj poljoprivredi i srodnim delatnostima 2,8% ili, u apsolutnom iznosu, 26 000 ljudi. Zanimljivo je primetiti da u zemlji u kojoj primarni sektor zapošljava blizu trećinu aktivnog stanovništva i daje oko sedminu društvenog proizvoda, broj stručnjaka u državnoj administraciji trostruko nadmašuje broj specijalista u primarnim delatnostima. Ne raspolazemo podacima o rasporedu stručnog kadra u poljoprivredi, ali iz povremenih napisa u štampi i istupa poljoprivrednika na televiziji moguće je zaključiti da i ovdje deluje navedeni opšti trend: znatan broj »čistih« poljoprivrednih stručnjaka (agronoma, veterinarara, poljoprivrednih tehničara i sl.) bavi se komercijalnim i opštheadministrativnim poslovima u kombinacijama i poljoprivrednim zadrugama, a stručni rad neposredno povezan s proizvodnjom sve je manje privlačan.

Ako analizu i opis strukture stručnog kadra usmerimo na kretanje širih strukovnih grupacija u periodu 1961—1981. (gde su mogućna nešto valjanija poređenja), dolazi se takođe do zanimljivih rezultata. U ukupnom nemanuelnom radu (šire određenom) stručni rad smanjuje učešće s 46,8% u 1961. na 43,4% u 1981. godini. Pri tome se menja i struktura stručnog rada: stručnjaci prirodnih, tehničkih i srodnih nauka koji 1961. imaju učešće od 19%, povećavaju svoj udeo u 1981. na 30% (vid. Tab. VIII), medicinski stručnjaci pomeraju se s 14,5% na 20%, a stručni kadar u prosveti beleži neznatno povećanje učešća u strukturi stručnjaka i zadržava se na dobroj četvrtini sastava. Mada apsolutno raste, grupa umetnika i umetničkih saradnika smanjuje u ovom periodu svoje učešće s 4% na svega 3%. Nejasna kategorija »ostalih stručnjaka« u apsolutnom smislu stagnira, a relativno gledano ona znatno smanjuje učešće u strukturi rada s visokih 37,5% u 1961. na 20% u 1981. godini. Ako pretpostavimo da se kategorija ekonomista, pravnika, novinara i sličnih stručnjaka koji spadaju u »ostale« bar udvostručila u ovom periodu, ispada da je približno sto hiljada »nestručnjaka« uključeno u ovu kategoriju 1961, a to onda menja predstavu o celokupnom kretanju. Pođemo li od takve pretpostavke (mada je verovatno kategorija »ostali« rasla i brže), proizlazi da se u sastavu stručnog rada desilo samo jedno primetnije pomeranje: za dve decenije nešto se povećalo učešće inženjersko-tehničkog kadra (koje je malo nadilazilo učešće medicinskog personala u 1961) na račun smanjenja učešća prosvetnih radnika. Izraženo u apsolutnim vrednostima, struktura stručnog rada, početkom osamdesetih, izgledala je ovako: inženjersko-tehnički kadar 275 000, medicinari 185 000, prosvetari 247 000, umetnici 26 000 i ostali 186 000.

Nešto konkretniju predstavu o strukovno-profesionalnom sastavu višeg srednjeg sloja daje pregled višeg i visoko obrazovanog kadra prema tri osnovna usmerenja: stručnjaci društvenih, medicinskih i ostalih (prirodnih, tehničkih i sl.) nauka. Od ukupno 450 435 diplomiranih studenata na jugoslovenskim fakultetima u periodu 1945—1981. na inženjere i srodne specijaliste otpada 176 258 (39,1%); lekare, stomatologe i farmaceute 64 091

(14,2%), a na »društvenjake« raznih vrsta 210 086 (46,6%). Dominacija učešća stručnjaka iz područja društvenih nauka još je izrazitija ako posmatramo sastav diplomiranih studenata na višim školama u istom periodu.⁶⁶ Od ukupnog broja diplomiranih (331 150) na stručnjake tehničkih i srodnih nauka otpada 65 229 (19,6%), na medicinske 17 086 (5,1%) a na diplomirane društvenih usmerenja čitavih 248 835 (75,1%). Ukoliko bismo tome dodali i kadar koji je završio I stepen visokoškolske nastave, raspodeljen po opštoj proporciji, učešće »društvenjaka« bilo bi još izrazitije. Ako uzmeemo zajedno sve diplomirane na fakultetima i višim školama, dobijamo sledeći sastav: stručnjaci prirodnih, tehničkih i srodnih nauka imaju učešće od 29,5%, stručnjaci medicinskih nauka 10,4%, a specijalisti društvenih nauka 60,1%. Unutar širih oblasti izdvajaju se pojedini fakulteti i više škole koji masovno »proizvode« pripadnike pojedinih struka i tako bitno utiču na izgled profesionalne strukture višeg srednjeg sloja. Posmatrajuci fakultete, redosled po »učinku« u posleratnom periodu bio je sledeći: ekonomski fakulteti 65 000, pravni 59 000, filozofski i filološki 58 000, medicinski 45 000, prirodno-matematički 30 000, mašinski 27 000, elektrotehnički 22 000, poljoprivredni 21 000, itd. U redosledu viših škola, društveni smer još sigurnije zadržava prva mesta: pedagoške škole 140 000, ekonomsko-komercijalne 56 000, tehničke 40 000 (širi obuhvat), pravne i upravne 24 000, medicinske 17 000, itd.

Na osnovu navedenih podataka može se izvući opšti zaključak da je profesionalni sastav višeg i visokoobrazovanog kadra prilično iskošen: početkom osamdesetih godina svaki četvrti posednik cenjenijeg sertifikata o završenoj višoj ili visokoj školi je ekonomista ili pravnik, a sudeći prema statističkoj evidenciji o broju studenata na višim školama i fakultetima sredinom osamdesetih, tendencija ubrzanog rasta »društvenjaka« se nastavlja. Ukoliko se okolnosti ne promene, može se očekivati povećanje učešća ovih zanimanja u strukturi višeg srednjeg sloja sredinom devedesetih na čitavu jednu trećinu. Druga tendencija, koja je verovatno dobila velike razmere u jugoslovenskom društvu, jeste rast i širenje mreže viših škola koje izbacuju gotovo svakog drugog pripadnika obrazovanijeg srednjeg sloja. Kao što smo ranije naglasili, ova vrsta škola predstavlja pogodan kanal pokretljivosti i za decu nižih slojeva, posebno u provincijama. Pošto su za otvaranje fakulteta potrebna veća sredstva i odgovarajuće nastavno osoblje, lokalnim i regionalnim elitama najlakši način za dobijanje kanala promocije predstavlja otvaranje više škole društvenog smera u kojoj se nastava odvija na staromodan srednjoškolski način. U nešto manjem razmeru širila se i mreža fakulteta, tako da se danas javlja hipenprodukcija pojedinih profesionalnih grupa. Napori usmereni na redukciju i racionalizaciju visokog školstva ne daju očekivane efekte, jer su interesi grupa uključenih u ove procese suviše jaki.

Uporedo s povećavanjem udela društvenjaka odvija se proces feminizacije, naročito izražen na visokoškolskim ustanovama društvenog smera. Ako bismo, prema dosadašnjim nalazima strukturalnih promena, napravili skicu tipične figure višeg srednjeg sloja, onda bi to bila žena srednjeg socijalnog porekla, ekonomista, pravnik ili nastavnik, zaposlena u državnoj administraciji, radnoj zajednici zajedničkih službi OUR-a ili sred-

66. SGJ 1982, SZS, Beograd, 1982, s. 366—8. Nisu uzeti u razmatranje diplomirani na akademijama i fakultetima umetnosti (10 000), diplomirani na visokim školama (8 000), kao ni 73 000 onih koji su završili I stepen visokoškolske nastave, a statistički nisu razvrstani. Veterina je uključena, zajedno sa šumarskim i poljoprivrednim fakultetima, u kategoriju prirodnih i tehničkih nauka.

njoj školi, udata za muškarca istog nivoa obrazovanja, s jednim detetom i društvenim stanom matprosečne površine u velikom urbanom centru. Njena porodica poseduje automobil srednje klase, provodi godišnji odmor na našem ili grčkom moru, upadljivo troši, a ukoliko su aktivni članovi zaposleni u bolje stojećim ustanovama i radnim organizacijama, poseduje vikendicu, plac ili obnovljenu roditeljsku seosku kuću u kojoj provodi vikende. U horizontu interesnih orijentacija tipičnog predstavnika ovog sloja dominiraju dva bitna cilja: maksimalno povećavanje ličnog dohotka, bez obzira na potrebe za većom akumulacijom u radnoj organizaciji, i što bolje situiranje deteta koje bira »prohodniji smer« u srednjoj školi i ugledniji fakultet.

Radna situacija naših visokoobrazovanih profesija bitno se razlikuje od situacije tradicionalnih slobodnih profesija. Po završetku škola pripadnici ovog sloja se, uz veliku pomoć neformalnih grupa, uključuju u velike, hijerarhijski ustrojene organizacije u kojima započinju karijeru na mestu stručnog saradnika da bi kasnije zauzeli neko od rukovodećih mesta srednjeg ranga. Manji broj uspešnih koji su pokazali veću aktivnost u Partiji i samoupravnim telima, zauzima niža direktorska, upravnička ili šefovska mesta, pri čemu se jedan njihov deo uspinje u viši elitni ešelon. Za razliku od selekcije u zapadnim društvima u kojima dominiraju kriterijumi bogatstva i stručnosti, kod nas se karijera pravi prevashodno političkom aktivnošću kojoj se, u novije vreme, sve više priključuje i stručna sposobnost. Prema funkcijama u podeli rada gotovo dve trećine pripadnika visokoobrazovanih profesija zaposedaju mesta u delatnostima koje brinu o čoveku (obrazovanje i zdravstvo), državnoj i paradržavnoj administraciji (SIZ-ovi), finansijskim ustanovama, trgovini i ustanovama javnog informisanja. Posmatrano prema sadržaju rada koji obavljaju, velika masa visokoobrazovanih stručnjaka, posebno pravnika i ekonomista, trošila je i još uvek troši znatan deo radnog vremena na koordinativne i regulacijske poslove vezane za ustavnu i »zurovsku« reorganizaciju društva. Unutar kompasa sociokoordinativnih poslova glavni otpada na pravnu regulaciju društvenih odnosa i ekonomsko podešavanje načina sticanja i raspodele dohotka. Promene sistema uslovile su neravnotežu u obavljanju funkcija unutar ustanova i radnih organizacija — veći deo raspoložive energije mikro sistemi troše na izvršavanje internih funkcija, a glavne spoljne funkcije ostaju pitilčno prikracene. Kako su poslovi normiranja i regulacije sve više izloženi procesu standardizacije, to se i veliki deo stručnog kadra uključuje u izvršavanje prostijih radnih zadataka. Ovaj proces ne karakteriše isključivo sociokoordinativne delatnosti — on je prisutan i u oblasti tehničke koordinacije i proizvodnje. Prema neobjavljenim istraživanjima saradnika Privredne komore Jugoslavije sprovedenim sredinom sedamdesetih godina, svaki drugi stručnjak u našoj privredi radi na prostijim poslovima koji pripadaju srednjem i nižem stručnom kadru. Samo uže jezgro našeg visokostručnog kadra unapređuje organizaciju rada i proizvodne procese, efektivno prenosi znanje iz razvijenih društava i preslađuje nove kulturne obrasce u našu sredinu. Pomanjkanje ekonomske prinude omogućuje ustanovama i radnim organizacijama da se olako razbacuju »intelektualnim kapitalom« kao što su se, u doba prosperiteta, olako razbacivale pozajmljenim finansijskim kapitalom. Uporedo s oblikovanjem samoupravnih organizacija razvijao se nesklad između prava i dužnosti vezanih za određene radne položaje. Pripadnici srednjeg sloja iskoristili su novo stanje za sticanje veće komocije na radnim mestima koju isti sloj u razvijenim društvima ne poseduje. Međutim, manja odgovornost, slabiji

učinak i veća opuštenost danas se plaćaju bilo stagnacijom, bilo opadanjem materijalnog standarda.

Ekonomska pozicija višeg srednjeg sloja bila je izuzetno povoljna šezdesetih i sedamdesetih godina, a ni danas nije u tolikoj mjeri pogoršana kao što je to slučaj s tržišnom situacijom nižih slojeva. Mada, kao što smo ranije podvukli, postoje velike razlike u visini dohoda pojedinih grupa prema njihovoj granskoj i regionalnoj pripadnosti, u celini uzev prihod porodica ovog sloja znatno odskaku od prihoda srednjeg službeničkog i višeg radničkog sloja. Ako posmatramo veličinu i kretanje raspona čistih ličnih dohoda između pojedinih kvalifikacionih grupa u periodu 1966—1983. godine (Tab. XV), vidljivo je da visokostručni odskaku od ostalih, pa čak i od grupe s višom stručnom spremom koju ne deli veliki razmak od grupe visokokvalifikovanih radnika. Tendencija smanjivanja raspona o kojoj je već bilo govora ispoljava se u postepenom približavanju ličnih dohoda viših grupa prosečnoj vrednosti čistog ličnog dohotka u društvenom sektoru na kraju posmatranog perioda. Ukoliko bismo sudove o diferencijaciji ekonomskih položaja slojeva donosili isključivo prema razlikama u ličnim dohocima individua unutar radnih organizacija, došli bismo do konstatacije da postoji veliko ujednačavanje i homogenizacija tržišnih situacija. Međutim, relativno male prednosti višeg srednjeg sloja u raspodeli ličnih dohoda poduprte su drugim, veoma bitnim prednostima koje, uzete zajedno, povećavaju međuslojne razlike. Pre svega, sektorski i unutarorganizacijski raspored pripadnika višeg srednjeg sloja pokazuje da je glavni zaštićena od tržišnih oscilacija koje poziciju dobrog dela manuelaca čine nesigurnom. Sigurno budžetsko finansiranje i relativno stabilni prihodi zajednica stručnih službi u većim privrednim organizacijama povećavaju sigurnost ekonomske pozicije što je veoma bitna komponenta društvenog položaja grupe. S druge strane, još značajnija prednost višeg srednjeg sloja ispoljava se kroz ukupne porodične prihode. Ako iz posmatranja isključimo seljaštvo, onda ispada da porodice višeg sloja po pravilu imaju bolju srazmenu između aktivnih i neaktivnih članova, što se znatno odražava na materijalnu situaciju. Kao što istraživanja pokazuju, postoji veoma izražena pozitivna korelacija između broja aktivnih, stepena obrazovanosti članova domaćinstva i visine prihoda kojima oni raspolažu.⁶⁷ Ako distance između materijalnih položaja višeg srednjeg i nižih slojeva merimo prema rasponima ukupnih prihoda i raspoloživim sredstvima za potrošnju po članu domaćinstva, onda se pokazuje da su razlike između nepoljoprivrednih domaćinstava sa 6,55 završnih razreda škole (prosek) i onih s 10,84 veće od tri puta. Ako pretpostavimo da domaćinstva s prosečno završenih deset i više razreda pripadaju višem sloju, a domaćinstva sa 6,55 višem radničkom sloju, onda se može zaključiti da su međuslojne razlike u dimenziji materijalnog položaja daleko veće no što to pokazuju statistike o rasponima prosečnih ličnih dohoda između kvalifikacijskih grupa.

Ako se u analizu uključi stambena situacija kao bitna komponenta ukupne materijalne situacije, privilegovan položaj višeg srednjeg sloja vidi se još jasnije. Pošto je već ukazano na prednost visokoobrazovanih u dobijanju društvenih stanova, dovoljno je podvući činjenicu da su razlike u izgledima na dobijanje stanova između grupe s višom stručnom spremom

67. Vid. šire o tome kod: E. Berković, »Mesto lične i zajedničke potrošnje u preobražaju porodice«, u: A. Milić, E. Berković i R. Petrović, *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1981, s. 108—119.

i grupe visokokvalifikovanih radnika u proseku prilično velike, mada se, prema podacima iz Tabele XVIII, u jednoj godini javlja povoljnija situacija za radnike. Ipak, retka odstupanja od zapažene pravilnosti samo potvrđuju gotovo institucionalizovane nejednakosti u raspodeli sredstava stambenog fonda. Dodamo li opisu ukupne ekonomske situacije i one pogodnosti korisnika društvenih stanova koje proizlaze iz režima neekonomskih stanarina, razumljivo je da viši srednji sloj može ostvariti veću akumulaciju od nižih slojeva koji dobar deo uštedevine troše na gradnju sopstvenih kuća. Ne iznenađuju zapažanja naših sociologa o asimetričnom trošenju ličnog stambenog dinara: radnički slojevi investiraju u gradnju domova, a viši slojevi u podizanje vikendica. Društvo nije uspelo da preokrene paradoksalnu situaciju u kojoj elitne grupe dobijaju socijalne stanove, a socijalno ugroženi slojevi podižu privatne kuće. Produktivnost rada pada, između ostalog, i zato što masa radništva štedi i raspoređuje energiju i vreme na dvojno sticanje dohotka, čime popravija svoju stambenu situaciju.

Ipak, sve prednosti u raspodeli dohotka i sredstava za zadovoljavanje stambenih potreba nisu ravnomerno raspoređene na grupacije visokoobrazovanih profesija. Ranije je već istaknuta specifičnost jugoslovenskog opšteg distributivnog obrasca: relativno male raspone u ličnim dohocima između kvalifikacijskih grupa prati, u istih mah, ekstremna međusektorska i međuregionalna diferencijacija dohotka. Nejednakosti u ekonomskim pozicijama prosečnih stručnjaka u Sloveniji i Makedoniji gotovo su isto tako velike kao i nejednakosti u materijalnim položajima između visokostručnog i prosečnog radničkog kadra unutar pojedine od ovih republika. Uporedo s međurepubličkom, odvija se i međusektorska i međuorganizacijska diferencijacija koja u našem prostoru, i pored cikličkih kretanja opštih raspona, dostiže veoma visoke vrednosti i tako stvara barijere interesnoj homogenizaciji istih stratifikacijskih oblika. Kao ilustracija za ovu vrstu unutarslojnih nejednakosti može da posluži primer razlika u ličnim dohocima između istih kvalifikacijskih grupa u delatnostima ekstremnog ranga na skali vrednosti prosečnih ličnih dohodaka (Tab. XVI). U udruženjima organizacija udruženog rada i u spoljnoj trgovini prosečni lični dohodak najviše kvalifikacijske grupe gotovo je dvostruko veći od prosečnog ličnog dohotka zaposlenih u društvenom sektoru 1983. godine. U firmama niskoakumulativnih delatnosti — proizvodnja rezane građe i uslužno zanatstvo — lični dohodak visoko stručnog kadra kreće se oko 50% vrednosti iznad opšteg proseka i zaostaje za nivoom dohotka grupe s višom stručnom spremom u visoko rangiranim delatnostima. S druge strane, grupa VKV radnika u spoljnotrgovinskim organizacijama ima gotovo jednake prosečne lične dohotke kao i inženjerski kadar u slabo stojećim organizacijama, a grupa KV radnika gotovo da dostiže zaposlene s višom stručnom spremom. Dodaju li se tome slične (a verovatno i veće razlike u raspodeli sredstava iz fonda zajedničke potrošnje, dobija se potpunija predstava o intenzitetu fragmentacije društvenih slojeva po ekonomskoj dimenziji društvenog položaja, a u okviru toga i predstava o ekonomskim nejednakostima između užih segmenata višeg srednjeg sloja. Nije potrebno posebno isticati da se slična diferencijacija zbiva i u društvenim delatnostima — prosveta, zdravstvo, pa i državna administracija — u kojima tržišne snage i kapitalna opremljenost rada nemaju takav uticaj kao u privredi.

Srednji slojevi, kao uostalom i druge grupacije nižeg društvenog položaja, nemaju efikasnih organizacija koje bi doprinosile otklanjanju i

ekonomski i moralno štetnih deformacija u odnosima raspodele koje negiraju važnost načela raspodele prema radu. Pripadnici visokoobrazovanih profesija učestvuju u vršenju vlasti, ali sami nisu u stanju da utiču na donošenje društveno značajnih odluka. Njihov uticaj proizlazi iz statusne moći, odnosno posedovanja specijalističkih znanja i, kao takav, sveden je na učešće u odlučivanju o pitanjima iz užeg delokruga njihovog rada. Čak ni srednji rukovodeći kadar koji obavlja koordinativne i kontrolne funkcije vezane za organizaciju rada i proizvodnju ne izdvaja se mnogo iz mase ostalih stručnjaka. Na osnovu novijih istraživanja distribucije društvene moći unutar privrednih organizacija može se zaključiti da postoji tendencija postepenog slabljenja uticaja visokostručnog kadra od srednje sedamdesetih godina.⁶⁸ Istraživači pominju čak pogoršavanje ukupne radne situacije stručnjaka u privredi što se reflektuje ne u jačanju vlastitih sindikalnih ili strukovnih udruženja, već u širenju stanja frustriranosti i apatije.

Neki od uzroka ovako neočekivanih pojava verovatno se mogu tražiti u procesima centralizacije funkcija odlučivanja koji su zahvatili većinu složenih privrednih organizacija, a koji su se pojavili kao protivteža centrifugalnim silama stvorenim »zurovskom reformom« privrede. Rezultati istraživanja organizovanosti, poslovanja i odlučivanja u našim složenim organizacijama pokazuju da su svi poslovno uspešni SOUR-i doživeli »tihu revoluciju« u načinu odlučivanja: poslovne elite (viši rukovodeći kadar) su neformalnim putem izvršile centralizaciju funkcija odlučivanja, kao što je to formalno ustrojeno u korporacijama razvijenih društava, i tako omogućile funkcionisanje sistema sprečavajući dezintegraciju koju podstiču parcijalni interesi OOUR-a.⁶⁹ Iz neophodnosti da se centralizacijom upravljanja sačuva integritet složene privredne organizacije proizlazi i pomeranje grupe u strukturi moći: elita odskače, stručnjaci se pomeraju nešto niže, a prosti službenički kadar pada ispod ranga koji drže radnici. U privrednim organizacijama zbiva se repriza procesa na nivou globalnog društva: decentralizaciju federalne vlasti prati centralizacija vlasti u republikama, što obezbeđuje čvršći temelj rastućoj moći nacionalnih elita.

U periodu opadanja moći i materijalnog standarda, a u slučaju mnogoljudnih visoko obrazovanih profesija i — ugleda, pripadnici ovog srednjeg sloja obreli su se u, za njih, prilično neprijatnoj situaciji. Doživljavajući naglu ekonomsku promociju u doba privrednog poleta, oni su razvili višestruke potrebe višeg reda i raznovrsne interese koje su relativno lako zadovoljavali. Iz ondašnje perspektive izgledalo je da će standard i stil življenja zapadne srednje klase biti dostignut za veoma kratko vreme. Danas su se, međutim, stvari dosta izmenile. Javlja se potreba redukcije prohteva i interesa, a to se ispoljava u promeni strukture očekivanja: dominantno mesto zauzima odbrana postojećeg nivoa standarda i obezbeđenje povoljnih izgleda podmlatku da zaposedne privlačnija mesta u podeli rada. I jedan i drugi interes se štiti i unapređuje stvaranjem uticajnih neformalnih grupa van kolektiva i interesnih koalicija unutar radnih organizacija i društveno-političkih zajednica. Istraživanja, kao i praksa, pokazuju da se veliki naponi ulažu u onu vrstu delanja čiji je cilj da se kolektivnu obezbedi što povoljnije mesto u primarnoj i sekundarnoj raspodeli dohotka. U takvoj situaciji raste ugled pojedinaca koji imaju razvijene neformalne veze s političkim i finansijskim centrima moći. Političko-

68. Vid. V. Arzenšek, *Struktura i pokret*, IDN, Beograd, 1984 (I deo).

69. S. Ostojić, *Samoupravne korporacije*, Poslovna politika, Beograd, 1984, s. 74—79.

-privredna elita povremeno menja »saveznike« tako da pojedine delatnosti i pojedini segmenti slojeva beleže oscilacije svojih tržišnih situacija unutar granica jedne fleksibilne ravnoteže.

S druge strane, delanje pripadnika srednjeg sloja usmerava se na iznalaženje podesnih metoda za razvijanje prakse ekskluzivnog zatvaranja u procesu slojne samoreprodukcije. Razvija se složena mreža neformalnih grupa koje pomažu stvaranje povoljnijih izgleda deci da uđu u elitne škole i da, nakon sticanja diploma, zaposednu bolja mesta u podeli rada. U zaštiti oba dominantna interesa srednji sloj pokazuje veliku spretnost i upornost. U tome mu na ruku idu i sistem raspodele i sistem obrazovanja. Prvi omogućuje podizanje ličnih dohodaka u situaciji pada produktivnosti rada i »proizvođenja« gubitaka, a drugi svojim kapacitetima pruža mogućnosti za proces samoreprodukcije koji se, prema navedenom Lazičevom saopštenju, jače ispoljava početkom osamdesetih godina.

Međutim, i pored svega toga, prolongirana stagnacija u privredi i zbrkanost razvojnih perspektiva unosi neraspoloženje i resignaciju u duševna stanja naših srednjih slojeva. U njihovom referentnom okviru, u kojem je srednja klasa industrijski razvijenih društava percipirana kao dostižan uzor i ideal, relacije sameravanja znatno se menjaju. Uzor izgleda sve teže dostižan, a na horizontu nadanja još se ne vidi prečica kojom bi se elegantno i brzo zaobišla neočekivano stvorena blokada. Ali u svemu tome raste spoznaja kako o slabostima sistema, tako i o deformisanosti sopstvene strukture u kojoj dominiraju profesionalne grupe pripremljene za neproizvodne poslove. Iskrivljavanje strukture nemanuelnih slojeva išlo je uporedo s pomeranjima globalnog društva i njegovog vrednosnog obrasca od sveta proizvodnje i rada ka svetu administriranja i potrošnje.

Združenim delovanjem opštih zakonomernosti i posebnih činilaca jugoslovensko društvo u dvadesetom veku dva puta se našlo u blokiranoj situaciji. Prva, iz doba usporenog kapitalističkog razvoja o kojoj smo raspravljali, probijena je uvođenjem nekapitalističke ekstenzivne industrijalizacije i transformacijom zaostale balkanske agrarne strukture u moderniju socioprofesionalnu strukturu. Za sadašnju blokadu koja se javlja u doba uvođenja novih tehnologija, a ispoljava se, između ostalog, u deformacijama sektorske podele rada, obrazovno-kvalifikacijskog i socijalnog sastava, tek treba iznaći rešenja. U spletu mena koje nadolaze jedna stvar je, čini se, izvesna: osnovni srednji sloj, bez obzira na svoj profesionalni sastav i višestruku unutrašnju diferenciranost, povećavaće svoje učešće u socijalnoj strukturi na račun smanjivanja udela seljaštva i usporenijeg rasta radništva. Ostaje da se vidi na koji će se način u novim okolnostima uobličavati i razobličavati stratifikacijska struktura društva. Sigurno je da će od privrednog rasta i opšte demokratizacije zavisiti i pravac i tempo stvaranja interesnih koalicija među kojima nisu isključene ni one klasnog tipa. Za sada, naši novi srednji slojevi ostaju višestruko izdvojeni i fragmentirani društveni oblici bez čvrste profesionalne organizovanosti i bez naročitog učinka u organizacijskoj i tehnološkoj rekonstrukciji društva. Nadamo se da će novo doba tehnološke revolucije koje stiže sa izvesnim zakašnjenjem pružiti šansu posedicima znanja da ga efikasno koriste kako za sopstveni dobitak, tako i za boljitak društva.

ZAKLJUČAK

Umesto sažetog ponavljanja izložene građe ovde ćemo podvući samo one konstatacije, hipoteze i pitanja koja nam se čine značajnijim za dalja teorijska i empirijska proučavanja srednjih stratifikacijskih stupnjeva. Pre svega, valja istaći da kritičko pretresanje klasičnih funkcionalističkih i marksističkih modela (klasne analize pokazuje da je u oba slučaja reč o idealotipskim oblicima, u veberijanskom smislu ovog pojma, koji u praktičnoj primeni ispoljavaju određena ograničenja, ali pri tome zadržavaju heurističku i ideološku važnost. Model funkcionalne analize u klasičnoj varijanti objašnjava stratifikovanje društva slobodnom utakmicom individua bez adekvatne valorizacije dejstva klase porekla na ishod toga procesa. Pretpostavke koje marksistička teorije uzima za tumačenje socijalne diferencijacije u budućem, komunističkom društvu, funkcionalna analiza ugrađuje u model udešen za objašnjavanje postojeće stvarnosti. Suprotno tome, marksistički model (klasne analize suviše ističe oblikovanje temeljnih socijalnih veza između individua posredstvom privatnih vlasnika kapitala, što je odgovaralo stanju društvenih odnosa u fazi razvijene tržišne konkurencije glavnih proizvodnih činilaca. Predviđanja o klasnoj polarizaciji, izvedena na osnovu teorije, nisu se ostvarila i danas se pred marksističke i marksizmu bliske teoretičare postavljaju problemi tumačenja kako »dekompozicije kapitala«, tako i »dekompozicije rada«.

Posmatrano iz današnje perspektive, problem tumačenja dekompozicije rada postaje teorijski i praktično važniji i teži od pitanja dekompozicije kapitala. Nakon izvesnih kolebanja i lutanja, pitanje identifikacije moderne vladajuće klase rešava se utvrđivanjem sprega između klasičnih vlasnika i modernih profesionalnih upravljača. Ceo proces se sagledava kao nov oblik reprodukcije dominantne klase izazvane potrebama dinamičke ekspanzije sistema. U slučaju identifikacije delova dekomponovanog rada stvari izgledaju zamršenije. Apstraktna kategorija prošlovekovnog proletarijata u koju su uključeni »oficiri i podoficiri« proizvodnje ne korespondira s današnjom empirijskom radničkom klasom, a nastojanja teoretičara »maksimalista« da identifikuju »univerzalnu radničku klasu« ne doimaju se sasvim uverljivo. Potcenjivanje unutrašnjih diferencijacija najamnog rada koje idu linijama funkcionalne podele rada izbegavaju »minimalisti« koji redukuju pojam radničke klase na relativno sve manju skupinu manuelnih radnika, a šarenu i raznovrsnu grupaciju nemanuelnih slojeva uzimaju kao »novu situaciju buržoaziju« ili, naprosto, kao novu srednju klasu. Definišući je »rezidualno« ili »negativno« kao grupu s izraženim

distancama prema gornjem i donjem delu stratifikacijske skale, minimalisti nedovoljno valorizuju linije njenih unutrašnjih podela.

Ispravke ovakvih zastranjivanja vrše zastupnici »srednje linije« koji, poput Bravermana i Carchedija, nastoje pokazati »dvostrukost funkcija« nemanuelnih najamnika i njihovu kontinuiranu gradaciju prema stepenu uključenosti u vršenju globalnih funkcija kapitala i funkcija kolektivnog radnika. Nije nova, ali je dosta realna ocena o »kontradiktornosti položaja« nižih belih kragi kod kojih proces proletarizacije ide uporedo s borom za očuvanje nekadašnjih prednosti statusne situacije.

Za razliku od zastupnika ovih gledišta, teoretičari koji kombinuju elemente veberijanskog kategorijalnog aparata s elementima Marxove teorije »problem razgraničenja« rešavaju teorijski sasvim dosledno i veoma elegantno. »Servisna klasa«, čiji pripadnici koriste sitne derivate vlasti u imperativno ustrojenim organizacijama, uključuje se bez ostatka u vladajuću klasu čija središnja jezgra raspolažu izvornom moći. Međutim, teorijska doslednost plaća se neadekvatnim razvrstavanjem grupa na »plus stranu« i »minus stranu« — subordinisani rutinski službenici ulaze u vladajući tabor, a visokoobrazovani kadar preduzeća proširuje kampus radničke klase. Klasna analiza ove »sitnice« prepušta teoriji slojevitosti koja utvrđuje postojeći stratifikacijski presek društva. Dahrendorfov i Parkinov dvoklasni model okrenut je glavnoj liniji raskola koja uslovljava dublje strukturalne promene.

Pri analizi stratifikacijske strukture socijalističkih društava istraživači koriste različite teorijske pristupe — od Marxovog dihotomnog modela, preko funkcionalnog do uobičajenog gradacijskog pristupa. Shodno teorijskom polazištu podešava se i predstava o izgledu stratifikacijskog sastava. Jedni otkrivaju staru liniju raskola u novom tipu društva prema kojoj se uže ili nešto šire određena radnička klasa postavlja nasuprot srednjoj klasi u kojoj su »servisni slojevi« samo jedna frakcija. Kod drugih se sreće složenija gradacija klase ili slojeva dobijena primenom višestrukih kriterijuma: mesto u odnosima moći (vlasti), funkcija u sistemu, odnos centra vlasti prema grupi, veličina bogatstva, vrsta rada koji se obavlja, interesi, svest, ugled, itd. Glavna podela stratifikacijske strukture najčešće se pronalazi između elit i mase subordinisanih slojeva. U minutioznijim analizama, visokostručni kadar ili inteligencija razdvaja se od elite i svrstava u više srednje slojeve, a niži nemanuelni slojevi ispunjavaju prostor između visokoobrazovanih profesija i manuelnih slojeva. Znatna broj istraživača deli mišljenje da je stratifikacijska struktura u ovom tipu društva pretrpela veće promene ekstremnih delova (vladajuća grupa i seljaštvo) no što je slučaj sa srednjim stupnjevima koji, s obzirom na svoje funkcije i društveni položaj, pokazuju velike sličnosti s odgovarajućim grupama u zapadnim društvima. Čak se ukazuje i na postepenu degradaciju nižih službeničkih slojeva, što u Katzovoj interpretaciji neobično podseća na Bravermanove teze o proletarizaciji mase belih kragi u kapitalističkom društvu.

Slično tome, retka empirijska istraživanja srednjih slojeva u jugoslovenskom društvu takođe pokazuju postojanje velike distance između elite i ostalih grupa, kao i višestruku unutrašnju diferenciranost »opslužnih slojeva«. Funkcije u podeli rada, nivo obrazovanja, mesto u odnosima raspodele dohotka i učešće u vlasti još ih značajno odvajaju od manuelnih slojeva. Pri tome se takođe konstatuje tendencija postepenog »spuštanja« rutinskih službenika na ekonomskoj dimenziji društvenog položaja. Prema nalazima većine istraživača, opšte obeležje socijalističkih društava je ne-

podudarnost između izrazito polarizovane raspodele vlasti, te gradacijske i oscilirajuće distribucije dohotka. Zavisno od situacije, političko-privredna elita menja »saveznike« unutar dominantne interesne koalicije i tako sprečava asimetrično proizvođenje životnih prilika po jednoj ustaljenoj liniji podele društvenih grupa.

U istraživanju sastava srednjih slojeva u jugoslovenskom društvu pošli smo od pretpostavke da se reprodukcija društvenih nejednakosti odvija ne zbog penetracije ostataka starog društva, već kao nužan proizvod spajanja preuzetog industrijskog oblika proizvodnje, s njemu inherentnom podvojenošću proizvodnih snaga, i novog načina upravljanja ukupnim procesom društvene reprodukcije. Mada je ukinut privatnosvojinski monopol u glavnim sektorima, a s time i institucionalizovani odnos eksploatacije, u društvu se održava otuđeni rad i reprodukcija nejednakih životnih prilika društvenih grupa. Klasna obeležja društvene podele rada nisu odstranjena naprosto zato što revolucionarna klasa, odnosno njena avangarda, nije izvela promene temeljnog supstrata postojećeg oblika proizvodnje. Usled toga produkcionni odnos se prilagođava strukturi proizvodnih snaga, a stratifikacijske podele se formiraju prema osnovnim oblicima podele rada u društvu: upravljački — izvršni, umni — fizički, te udruženi — privatni rad. Trajnije vezivanje grupa za pojedine vrste radova odvija se pomoću opšteg poretku moći u kojem središnji oblik političko-ekonomske moći dominira nad statusom, klasičnom ekonomskom i »pasivnom« moći.

Među četiri identifikovana osnovna društvena sloja — elita, srednji sloj, radništvo i seljaštvo — srednji slojevi se ukazuju kao najheterogenija grupacija čiji se socijalni profil više određuje »negativno« (distinkcije prema susednim slojevima) nego pozitivno (posedovanje statusne i ekonomske moći). Polazeći od širokog određenja srednjih stupnjeva, razumljivo je što se prepoznaju linije njihove unutrašnje diferencijacije prema kojima se identifikuju osnovni i marginalni srednji slojevi (različiti položaj u podeli rada na udruženi i privatni), a unutar njih više i niže grupe prema različitim tržišnim, radnim i statusnim situacijama. Društvene slojeve posmatramo kao realne, ali veoma heterogene i višestruko fragmentarne društvene oblike, čiji pripadnici u konjunktornoj situaciji nisu formirali interesne koalicije klasnog tipa.

U posleratnom periodu, kada je blokada razvoja probijena uvođenjem ekstenzivne industrijalizacije, nastupila je socijalna mobilnost čitavih grupacija u širokim razmerama. Delom zbog industrijskog razvoja, a delom zbog ideološko-političkih uzroka, slojevi tradicionalne sitne buržoazije naglo su smanjivali svoje učešće u aktivnoj populaciji i, pri tome, padali na skalama osnovnih dimenzija društvenog položaja. Tek od šezdesetih godina zapaža se »oživljavanje« ovih slojeva, ali taj proces teče veoma sporo i oni danas predstavljaju minorne veličine u pogledu udela u socijalnom sastavu društva i učešća u stvaranju društvenog proizvoda. Poređenja socijalne strukture jugoslovenskog društva sa socijalnim sastavima zapadnih društava pokazuju da Jugoslavija ima nerazvijen sektor usluga, a unutar njega izuzetno malo učešće kategorije sitnih sopstvenika. Proces deagrarijacije nije značio preraspodelu viškova radne snage unutar privatnog sektora, već prelivanje agrarne populacije u industriju i druge delatnosti društvenog sektora. Potrebe sistema i fleksibilniji ideološki tretman sitne robne proizvodnje omogućili su relativno brzu ekonomsku promociju pojedinih tradicionalnih slojeva i porast njihove ekonomske moći. Međutim, većina pripadnika marginalnog srednjeg sloja još nije stekla stabilnu tržišnu situa-

ciju, sigurnu razvojnu perspektivu i društveni ugled koji bi odgovarao stečenom ekonomskom položaju.

Za razliku od marginalnih, osnovni srednji slojevi imali su u celokupnom posleratnom periodu sigurniju i bolju društvenu poziciju, a uz to su pokazivali izuzetnu dinamiku rasta. Procesi industrijalizacije, birokratizacije i prilično autonomne profesionalizacije (preko razučene školske mreže) podstakli su povećavanje nemanuelnih srednjih slojeva. Od kraja četrdesetih do početka osamdesetih godina oni su povećali svoje učešće u aktivnoj populaciji s približno jedne desetine na jednu petinu, a danas se njihovo učešće može procenjivati na punu četvrtinu. Međutim, i pored izuzetne dinamike rasta, učešće novih srednjih slojeva u socijalnom sastavu jugoslovenskog društva još uvek je malo u poređenju s udelom istih slojeva u strukturi društava sličnog i različitog stepena privredne razvijenosti. Početkom osamdesetih godina ovoga veka jugoslovensko društvo je još uvek društvo manuelnih radnika i sve teze o ogromnom pritisku »nemanuelne superstrukture« na »manuelnu infrastrukturu« ne nalaze potporu u stvarnosti.

Ono što je specifično, a u izvesnoj meri i problematično u socijalnoj restrukturaciji jugoslovenskog društva jeste deformisanost kompozicije parcijalnih struktura. Empirijska analiza, izvedena u širem uporednom okviru, otkriva deformacije u sektorskoj podeli rada u kojoj istovremeno egzistiraju veoma nerazvijen sektor usluga i još uvek predimenzioniran primarni sektor. Uporedo s tim javljaju se disproporcije u obrazovno-kvalifikacionoj strukturi u kojoj dinamika rasta visokostručnog kadra znatno nadilazi kretanje srednjestručnog nemanuelnog kadra. Uz veoma visoko učešće visokoobrazovanih profesija, u aktivnoj populaciji postoji i prilično velika masa poluobrazovanog ljudstva. S druge strane, izražene su tendencije neskladnog oblikovanja profesionalnog sastava novih srednjih slojeva. U novije vreme povećana je dinamika rasta profesija društvenog usmerenja, a u okviru toga povećavaju se profesionalne grupe ekonomista, pravnika i srodnih profesija. Sredinom osamdesetih godina jugoslovensko društvo se našlo u neobičnoj situaciji: s vrhunskim svetskim obrazovno-stručnim sastavom aktivnog stanovništva ono beleži smanjivanje inovativne sposobnosti, pad produktivnosti rada i pogoršanje vrednosti ostalih kvalitativnih pokazatelja privređivanja.

Permanente reforme sistema, a posebno one iz sedamdesetih godina, podsticale su izuzetno brz rast upravno-administrativnog osoblja, a unutar ove grupacije najbrže povećavanje službenika računovodstvenih službi. Ishod ovih kretanja je takav da Jugoslavija početkom osamdesetih ima više aktivne populacije u računovodstvenoj delatnosti nego u celokupnom urbanom privatnom sektoru. Paralelno s tim javljaju se nepovoljne tendencije u kompoziciji parcijalnih struktura rada — socio-koordinativni potiskuje tehničko-koordinativni i proizvodni rad, a prostiji izvršni poslovi šire se na račun složenih stručnih poslova.

Rezultati istraživanja ukazuju na izvesna pomeranja u srednjim nivoima stratifikacijske strukture koje uslovljava i tržište rada i politika raspodele. I u jugoslovenskom društvu specijalističke grupe radnika preteču niži službenički, pa čak i srednjestručni kadar na skali dohotka. Međutim, uvođenje porodičnog položaja u analizu pokazuje da su ishitrene teze o radikalnom lomljenju barijera između službeničkih i radničkih slojeva. Uvid u polnu strukturu nižih nemanuelnih slojeva upućuje na postojanje intenzivne feminizacije, što menja predstavu o ukupnoj ekonomskoj situaciji ove grupacije. Ali i pored zadržane prednosti, niži srednji sloj i u jugo-

slovenskom društvu postepeno sklizi nadole kao što je slučaj u razvijenim industrijskim društvima oba tipa. Opšte povećanje nivoa pismenosti i tržište rada oduzimaju kancelarijskim radnicima one prednosti tržišne i statusne situacija koje su stekli u ranijem razdoblju.

U odnosu na niži srednji sloj, visokoobrazovane profesije imaju stabilniji društveni položaj i povoljnije mesto u raspodeli društvenih nagrada. U doba prosperiteta viši srednji sloj je imao izuzetno brzu ekonomsku promociju, a danas se uspešnije odupire padu materijalnog standarda i sužavanju izgleda podmlatka na socijalnu mobilnost no što je slučaj s nižim slojevima. Ipak, privredna stagnacija, centralizacija funkcija odlučivanja u radnim organizacijama i hiperprodukcija pojedinih profesionalnih grupa potkopavaju stabilnost i privilegovanost njihovog mesta u strukturi društvene moći, a kod nekih segmenata izazivaju i pad društvenog ugleda. Zaostajanje za srednjom klasom zapadnih društava i naglašena fragmentacija njihovih ekonomskih situacija prema nacionalnim, regionalnim i granskim podelama menja i njihovu psihološku situaciju: u ranije formirani horizont optimističkih očekivanja i nadanja postepeno se uvlače apatija i rezignacija. Bez moćnih profesionalnih udruženja na nivou globalnog društva, pripadnici srednjih slojeva pri zaštiti osnovnih interesa stupaju u interesne koalicije s drugim slojevima u radnim organizacijama i užim društveno-političkim zajednicama i tako pojačavaju proces fragmentacije. U takvoj situaciji jugoslovenski srednji slojevi i dalje ostaju heterogeni društveni oblici u kojima se ukrštaju višestruke linije horizontalne i vertikalne diferencijacije.

U pogledu budućih promena socijalne strukture jugoslovenskog društva komparativna analiza upućuje na zaključak da bi i dalje trebalo očekivati veću dinamiku rasta srednjih slojeva, usporeno povećavanje radništva i smanjivanje udela seljaštva u aktivnom stanovništvu. U toku tih mena biće neophodna preraspodela srednjestručnog i visokostručnog kadra po sektorima, delatnostima i vrstama radova. U ukupnoj strukturi rada složeni, stručni i proizvodni poslovi moraju povećati učešće na račun prostih, nestručnih i administrativnih poslova. Ukoliko se planiranjem ne izvrši preusmeravanje postojećih tendencija u podelama rada, ekonomska nužda i ekonomski zakoni obavice taj zadatak, ali verovatno po većoj ceni od one koju bi društvo trebalo da plati. Iz prve blokade razvoja stvorene u prvoj polovini dvadesetog veka društvo se izvuklo uvođenjem nekapitalističke industrijalizacije koja je razgradila zaostalu agrarnu strukturu. Ostaje da se vidi na koji će se način zaobići druga blokada stvorena u doba širenja naučno-tehnološke revolucije. U svemu tome izvesna je jedna činjenica: segmentima srednjih slojeva koji poseduju potrebna i tražena specijalistička znanja otvara se povoljna perspektiva za ostvarivanje brže društvene promocije. Onom drugom delu predstoji borba za održavanje stečenih pozicija u raspodeli društvenih nagrada.

TABELA I

PRILOG: TABELE

Promene društveno-ekonomskog sastava jugoslovenskog stanovništva

	u %			
	1948.	1961.	1971.	1981.
Udeo aktivnog ¹ u ukupnom stanovništvu	49 ²	45	40	39
Udeo stanovništva sa ličnim prihodom u ukupnom stanovništvu	2	4	6	8
Udeo izdržavanog stanovništva u ukupnom stanovništvu	49	51	54	53
Učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu	67	50	38	20 ³
Učešće gradskog u ukupnom stanovništvu	21	28	39	46
Udeo radnika u društvenom sektoru u ukupnom aktivnom stanovništvu	20	43	48	65

¹ Bez radnika na privremenom radu u inostranstvu i lica koja traže zaposlenje.² Umanjen broj aktivnog ženskog stanovništva radi uporedivosti s podacima iz kasnijih popisa.³ Obuhvaćeno samo poljoprivredno stanovništvo u zemlji.

Izvor: Knjige popisa stanovništva iz navedenih godina (v. Tab. III) i SGJ 1985, Beograd, 1985, s. 114.

TABELA II

Privredne delatnosti prema učešću u društvenom proizvodu i aktivnom stanovništvu Jugoslavije

	G o d i n a			
	1953.		1981.	
	Udeo u društvenom proizvodu	Udeo u aktivnom stanovništvu	Udeo u društvenom proizvodu	Udeo u aktivnom stanovništvu
Primarni sektor	39,1	66,7	14,6	30,5
— poljoprivreda i ribarstvo	36,2		13,5	29,6
— šumarstvo	2,6		0,8	0,7
— vodoprivreda	0,3		0,3	0,2
Sekundarni sektor	37,4	16,1	53,5	36,5
— industrija i rudarstvo	20,5		40,1	25,2
— građevinarstvo	11,8		10,3	7,8
— zanatstvo (proizvodno)	5,1		3,1	3,5*
Tercijarni sektor	23,5	5,5	31,9	18,1
— saobraćaj	6,4	2,1	8,3	5,1
— trgovina	10,6	2,0	17,1	6,7
— ugostiteljstvo i turizam	4,2	0,7	2,8	2,7
— ostale proizvodne delatnosti	2,3	0,7	3,7	3,6
Privreda ukupno	100,0		100,0	

* Uključeni aktivni u celokupnom zanatstvu.

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981, SZS, Beograd, 1984, Tab. 078; SGJ 1982, SZS, Beograd, 1982, s. 84.

TABELA III

Aktivno stanovništvo Jugoslavije prema sektorima/delatnostima

	u hiljadama				Index 81/53.				
	Godina	1953	%	1961		%	1971.	%	1981.
Aktivno ukupno	7.849	100,0	8.340	100,0	8.301	100,0	8.779	100,0	111,9
Primarni sektor (poljoprivreda, ribarstvo, šumarstvo, vodoprivreda)	5.241	66,7	4.748	56,9	3.965	47,7	2.682	30,5	51,2
Sekundarni sektor (Industrija, rudarstvo, građevinarstvo, zanatstvo)	1.267	16,1	1.863	22,3	2.407	29,0	3.209	36,5	253,3
Tercijarni sektor	437	5,5	677	8,1	934	11,2	1.588	18,1	363,4
— Saobraćaj	168	2,1	250	3,0	323	3,9	445	5,1	264,9
— Trgovina	162	2,0	226	2,7	524	6,3	589	6,7	363,6
— Ugostiteljstvo i turizam, ostale usluge	57	0,7	84	1,0	(—) ¹		238	2,7	417,5
— Stambeno-komunalna delatnost	29	0,4	78	0,9	87	1,0	111	1,3	382,7
— Finansijske i srodne usluge	21	0,3	39	0,5	(—) ²		205	2,3	976,2
Neprivreda	417	5,3	537	6,4	809	9,7	1.164	13,2	279,1
— Obrazovanje i kultura	123	1,5	212	2,5	520	6,2	430	4,9	349,6
— Zdravstvo i socijalna zaštita	74	0,9	143	1,7	(—) ³		326	3,7	440,5
— DPZ i DPO	220	2,8	182	2,2	289	3,5	408	4,6	185,4
Ostale delatnosti i nepoznato	487	6,2	515	6,2	188	2,2	135	1,5	27,7
Privredne delatnosti ukupno	6.945	88,5	7.288	87,4	7.306	88,0	7.479	85,2	107,7
Neprivredne delatnosti ukupno	417	5,3	537	6,4	809	9,7	1.164	13,2	279,1

¹ Uključeno u trgovinu.² Uključeno u DPZ i DPO.³ Uključeno u obrazovanje i kulturu.

Izvor: Popis stanovništva 1953, SZS, Beograd, 1960, knj. V, VI.

Popis stanovništva 1961, SZS, Beograd, 1970, knj. III.

Popis stanovništva i stanova 1971, SZS, Beograd, 1974.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981, SZS, Beograd, 1984, Tab. 075, 078, 086.

TABELA IV

Aktivno stanovništvo Jugoslavije prema položaju u produkcionom odnosu

Godina	u hiljadama									
	1953.	%	1961.	%	1971.	%	1981.	%	Index 81/53.	
Ukupno aktivno	7.719 ¹	100,0	8.340	100,0	8.301 ¹	100,0	9.359 ¹	100,0	121,2	
I Radnici u društvenom sektoru	2.664	34,5	3.579	42,9	4.020	48,4	6.089	65,1	228,6	
II Radnici u privatnom sektoru	4.976	64,4	4.761	57,1	4.005	48,2	2.715	29,0	54,6	
1. Radnici kod lica sa sredstvima u svojini građana	210	2,7	99	1,2	114	1,4	128	1,4	60,9	
2. Samostalni bez radnika	1.912	24,7	2.190	26,2	1.980	23,8	1.550	16,5	81,1	
3. Samostalni sa zaposlenim radnicima	57	0,7	30	0,3	32	0,4	57	0,6	100,0	
4. Lica koja rade na imanju ili u radnji člana svog domaćinstva	2.797	36,2	2.442	29,3	1.879	22,6	980	10,5	35,0	

¹ Razlike do ukupnog broja čine lica koja ne obavljaju zanimanje, (traže posao, na odsluženju vojnog roka i sl.).
Izvor: Isti kao i za Tab. III.

TABELA V

Aktivno stanovništvo Jugoslavije prema zanimanju

Godina	u hiljadama									
	1953.	%	1961.	%	1971.	%	1981.	%	Index 81/61.	
Ukupno*	7.849	100,0	8.340	100,0	8.301	100,0	9.359	100,0	112,2	
Poljoprivrednici i srodni radnici	5.325	67,8	4.731	56,7	3.820	46,0	2.518	26,9	53,2	
Rudari, industrijski i srodni radnici	1.125	14,3	1.943	23,3	2.223	26,8	2.948	31,5	151,7	
Radnici u trgovini	100	1,3	226	2,7	282	3,4	477	5,1	211,0	
Radnici u uslugama	(—) ¹	—	353	4,2	368	4,4	529	5,6	149,8	
Osoblje društvene zaštite	235	3,0	136	1,6	148	1,8	160	1,7	117,6	
Upravni, administrativni i srodni radnici	364	4,6	317	3,8	532	6,4	891	9,5	281,0	
Rukovodeće osoblje	(—) ²	—	94	1,1	92	1,1	154	1,6	163,8	
Stručnjaci i umetnici	224	2,8	469	5,6	668	8,0	922	9,8	196,5	
Ostala zanimanja	475	6,0	13	0,1	12	0,1	—	
Radnici bez zanimanja	72	0,8	156	1,9	748**	8,0	1038,8	

* Bez aktivnog stanovništva na privremenom radu u inostranstvu.

¹ Uključeni u osoblje društvene zaštite.

² Uključeno u upravne i administrativne radnike.

** Uključeni registrovani nezaposleni.

Izvor: Isti kao i za Tab. III.

TABELA VI

Aktivno stanovništvo Jugoslavije prema socioprofesionalnim kategorijama i polu u 1981. godini

Socioprofesionalne skupine /Pol/	u hiljadama					
	Ukupno	%	Muškarci	%	Žene	%
Aktivno ukupno	8.780	100,0	5.409	100,0	3.370	100,0
%	100,0		61,6		38,4	
1. Poljoprivrednici i srodni radnici	2.518	28,6	1.337	24,7	1.180	35,0
%	100,0		53,1		46,9	
2. Rudari, industrijski i srodni radnici	2.948	33,6	2.395	44,3	553	16,4
%	100,0		51,2		18,8	
3. Trgovinsko osoblje	478	5,4	280	5,2	197	5,8
%	100,0		58,6		41,4	
4. Radnici u uslugama	529	6,0	165	3,0	364	10,8
%	100,0		31,4		68,6	
5. Osoblje društvene zaštite	159	1,8	157	2,9	2	0,05
%	100,0		98,7		1,3	
6. Upravni, administrativni i srodni radnici	890	10,1	351	6,5	539	16,0
%	100,0		39,4		60,6	
— Radnici na upravnim i administrativnim poslovima	440	5,0	181	3,3	259	7,7
%	100,0		41,1		58,9	
— Računovođe, blagajnici i srodni radnici	358	4,1	96	1,8	262	7,8
%	100,0		26,8		73,2	
— Manipulativni radnici u saobraćaju	91	1,0	73	1,3	18	0,5
%	100,0		80,2		19,8	
7. Rukovodeće osoblje	153	1,7	134	2,5	19	0,5
%	100,0		87,6		12,4	
8. Stručnjaci i umetnici	922	10,5	461	8,5	461	13,7
%	100,0		50,0		50,0	
9. Ostali	181	2,0	129	2,4	52	1,5
%	100,0		71,3		28,7	

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981, SZS, Beograd, 1984, Tab. 078.

TABELA VII

Socioprofesionalne skupine aktivnog stanovništva Jugoslavije prema delatnostima u 1981. godini

Socioprofesionalne skupine Delatnost	Poljoprivreda ribarstvo šumarstvo vodoprivreda		Industrija rudarstvo građevinarstvo zanatstvo		Saobraćaj, trgo- vina, ugostitelj- stvo i turizam, stambeno-komu- nalna delatnost finansijske usluge		Obrazovanje i kultura		Zdravstvo i socijalna zaštita		DPZ i DPO		Nepoznato		Ukupno	
		%		%		%		%		%		%		%		%
Poljoprivrednici i srodni radnici %	2 489 029 (98,8)	92,8	14 197 (0,6)	0,4	9 688 (0,4)	0,6	2 630 (0,1)	0,6	786 (0,03)	0,2	1 358 (0,05)	0,3	293 (0,01)	0,2	2 517 981 (100,0)	28,6
Rudari, industrijski i srodni radnici %	77 245 (2,6)	2,9	2 312 179 (78,4)	72,0	431 680 (14,6)	27,1	25 286 (0,8)	5,9	23 071 (0,8)	7,0	30 377 (1,0)	7,4	48 046 (1,6)	35,6	2 947 884 (100,0)	33,6
Radnici u trgovini, ugostiteljstvu i društvenim uslužnim delatnostima %	25 875 (2,6)	0,9	227 840 (22,6)	7,1	590 076 (58,6)	37,1	57 426 (5,7)	13,3	58 454 (5,8)	17,9	27 250 (2,7)	6,7	19 397 (1,9)	14,4	1 006 311 (100,0)	11,4
Osoblje društvene zaštite %	10 539 (6,6)	0,4	52 910 (33,1)	1,6	33 476 (20,8)	2,1	5 965 (3,7)	1,4	2 326 (14)	0,7	51 176 (32,0)	12,5	3 236 (2,0)	2,4	159 628 (100,0)	1,8
Upravni, administrativni i srodni radnici %	31 945 (3,6)	1,2	240 819 (27,0)	7,5	337 427 (37,9)	21,2	46 825 (5,2)	19,9	29 971 (3,4)	9,2	192 264 (21,6)	47,1	11 340 (1,3)	8,4	890 691 (100,0)	10,1
Rukovodeće osoblje %	8 293 (5,4)	0,3	68 495 (44,5)	2,1	39 802 (25,9)	2,5	6 503 (4,2)	1,5	5 092 (3,3)	1,5	24 388 (15,8)	6,0	1 172 (0,7)	0,8	153 745 (100,0)	1,7
Stručnjaci i umetnici %	26 414 (2,8)	1,0	209 790 (22,7)	6,5	123 511 (13,4)	7,8	279 740 (30,3)	65,0	202 766 (22,0)	62,2	65 422 (7,1)	16,0	14 438 (1,5)	10,7	922 081 (100,0)	10,5
Ostali sa zanimanjima i bez zanimanja %	13 488 (7,4)	0,5	83 045 (45,8)	2,6	23 180 (12,8)	1,4	5 807 (3,2)	1,3	3 351 (1,8)	1,0	15 463 (8,5)	3,8	36 937 (20,3)	27,4	181 358 (100,0)	2,1
Ukupno %	2 682 828 (30,5)	100	3 209 375 (36,5)	100	1 588 927 (18,1)	100	430 182 (4,9)	100	325 817 (3,7)	100	407 698 (4,6)	100	134 859 (1,5)	100	8 779 679* (100,0)	100

* Bez registrovanih nezaposlenih lica.

Izvor: Grupisanje izvršeno prema podacima iz Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981, SZS, Beograd, 1984. Tab. 075, 078, 086.

TABELA VIII

Promene sastava aktivnog nemanuelnog stanovništva Jugoslavije u periodu 1961—1981. godina

Godina	1961.	%	1981.	%	Index 81/61.
Ukupno aktivno	8 340 356	100,0	8 779 679	100,0	105,3
— manuelno ¹	7 275 589	87,2	6 653 534	75,8	91,4
— nemanuelno	1 064 767	12,8	2 126 145	24,2	199,7
Ukupno nemanuelno	1 064 767	100,0	2 126 145	100,0	199,7
I Osoblje društvene zaštite	135 981	12,8	159 628	7,5	117,4
II Upravno-administrativno osoblje	336 403 (100%)	31,6	890 691 (100%)	41,9	264,8
— upravni, administrativni i srodni radnici	240 379 (71,4%)		440 770 (49,5%)		183,4
— računovođe, blagajnici, manipulatori i sl. ²	96 024 (28,6%)		449 921 (50,5%)		468,5
III Stručnjaci i umetnici	498 411 (100%)	46,8	922 081 (100%)	43,4	185,0
— inženjeri, tehničari, saboračajci, prirodnjaci	94 183 (18,9%)		275 770 (29,9%)		292,8

Godina	1961.	%	1981.	%	Index 81/61.
— medicinski stručnjaci ³	72 299 (14,5%)		185 798 (20,1%)		257,0
— stručnjaci iz oblasti prosvete	124 864 (25,0%)		247 717 (26,8%)		198,4
— ostali stručnjaci ⁴	186 852 (37,5%)		186 386 (20,2%)		99,7
— umetnici i umetnički saradnici	20 213 (4,0%)		26 410 (2,9%)		130,6
IV Rukovodeće osoblje	93 972 (100%)	8,8	153 745 (100%)	7,2	163,6
— članovi skupštine DPZ i funkcioneri državne uprave	17 271 (18,4%)		11 054 (7,2%)		64,0
— rukovodioci u privredi i društvenim ustanovama	52 527 (55,9%)		133 533 (86,8%)		254,2
— rukovodioci komora, SIZ-ova, DPO i sl.	24 174 (25,7%)		9 159 (5,9%)		37,9

¹ Podela je gruba jer ne uključuje deo osoblja zaštite i pomoćnog medicinskog personala u manuelne radnike, kao što ne izdvaja iz kategorije manualnih radnika poslovođe, nadzornike, kontrolore i evidentičare u privredi.

² Uključeni u 1981. godini manipulativni radnici u oblasti saobraćaja i veza.

³ U kategoriju »medicinski stručnjaci« uključeno niže stručno i pomoćno medicinsko osoblje.

⁴ U »ostale stručnjake« uključeni su u 1961. javni i politički radnici.

Izvor: Isti kao i za Tab. III.

TABELA IX

Uslužni radnici prema sektorima u 1981.

	Trgovin- sko osoblje	%	Ugosti- telji	%	Radnici za negu lica i tela	%	Radnici na održa- vanju objekata i čistoće	%	Ostali uslužni radnici	%	Uslužni radnici ukupno	%		
Aktivno stanovništvo ukupno %	8 779 679 ¹ 100,0	100,0	476 918 ¹ 5,4	100,0	251 243 ¹ 2,9	100,0	22 774 ¹ 0,2	100,0	245 511 ¹ 2,8	100,0	8 865 ¹ 0,1	100,0	1 006 311 ¹ 11,4	100,0
Primarni i sekundarni sektor %	5 892 203 100,0	67,1	104 727 1,8	22,0	39 620 0,7	15,8	768 0,01	3,4	85 264 1,4	34,7	4 046 0,1	41,0	234 425 4,0	23,3
Tercijarni sektor %	1 588 927 100,0	18,1	353 091 22,2	74,0	169 111 10,6	67,3	19 940 1,2	87,5	63 372 4,0	25,8	3 782 0,2	38,3	609 296 38,3	60,5
Neprivreda %	1 163 690 100,0	13,2	11 037 0,9	2,3	36 586 3,1	14,6	948 0,1	4,5	92 713 8,0	37,8	1 839 0,2	18,6	143 123 12,3	14,2

¹ Razliku od ukupnog broja čine nepoznati.

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini SZS, Beograd, 1984, Tab. 078.

TABELA X

Službenici prema sektorima/delatnostima u 1981. godini

	Upravno administrativno osoblje												
	Osoblje društvene zaštite	%	Svega	%	Radnici na upravnim administrativnim i srodnim poslovima	%	Računovođe, blagajnici i srodni	%	Manipulatori u saobraćaju i vezama	%	Ukupno službenici	%	
Aktivno stanovništvo ukupno	8 779 679	159 628	100,0	890 691	100,0	440 770	100,0	358 318	100,0	91 603	100,0	1 050 319	100,0
%	100,0	1,8		10,1		5,0		4,1		1,0		12,0	
Primarni sektor	2 682 828	10 530	6,6	31 945	3,6	11 959	2,7	19 230	5,4	756	0,8	42 484	4,0
%	100,0	0,4		1,2		0,4		0,7		0,02		1,6	
Sekundarni sektor	3 209 375	52 910	33,1	240 919	27,0	116 788	26,5	112 734	31,4	11 397	12,4	293 829	28,0
%	100,0	1,6		7,5		3,6		3,5		0,3		9,1	
Tercijarni sektor	1 588 927	33 476	20,8	337 427	37,9	111 593	25,3	154 368	43,1	71 466	78,0	370 903	35,3
%	100,0	2,1		21,2		7,0		9,7		4,5		23,8	
Obrazovanje i kultura	430 182	5 965	3,7	46 825	5,2	30 109	6,8	15 671	4,4	1 045	1,1	52 790	5,0
%	100,0	1,4		10,9		7,0		3,6		0,2		12,3	
Zdravstvena i socijalna zaštita	325 817	2 326	1,4	29 971	3,4	14 768	3,3	14 284	4,0	919	1,0	32 297	3,1
%	100,0	0,7		9,2		4,5		4,4		0,3		9,9	
DPZ i DPO	407 698	51 176	32,0	192 264	21,6	149 032	33,8	38 249	10,7	4 983	5,4	243 446	23,2
%	100,0	12,5		47,1		36,5		9,4		1,2		59,7	
Nepoznato	134 859	3 236	2,0	11 340	1,3	6 521	1,5	3 782	1,0	1 037	1,1	14 576	1,4
%	100,0	2,4		8,4		4,8		2,8		0,8		10,8	

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini, SZS, Beograd, 1984, Tab. 078.

TABELA XI

Stručnjaci i umetnici prema sektorima/delatnostima u 1981. godini

	Stručnjaci i umetnici														
	Stručnjaci prirodnih nauka	%	Stručnjaci tehnike, tehnologije i saobraćaja	%	Stručnjaci medicinskih nauka i ostalo medicinsko osoblje	%	Nastavno osoblje	%	Ostali stručnjaci (ekonomisti, pravnici, novinari, matematičari)	%	Umetnici i umetnički saradnici	%	Ukupno	%	
Aktivno stanovništvo ukupno	8 779 679	47 604	100,0	228 166	100,0	185 798	100,0	247 717	100,0	186 386	100,0	26 410	100,0	922 081	100,0
%	100,0	0,5		2,6		2,1		2,8		2,1		0,3		10,5	
Primarni sektor	2 682 828	15 661	32,9	2 931	1,3	549	0,3	1 489	0,6	5 578	3,0	206	0,8	26 414	2,8
%	100,0	0,6		0,1		0,02		0,05		0,2		—		1,0	
Sekundarni sektor	3 209 375	14 756	31,0	133 257	58,4	5 105	2,7	3 261	1,3	50 816	27,2	2 595	9,8	209 790	22,7
%	100,0	0,4		4,1		0,1		0,1		1,6		0,1		6,5	
Tercijarni sektor	1 588 927	5 325	11,2	60 778	26,6	2 986	1,6	3 078	1,2	48 759	26,1	2 585	9,8	123 511	13,4
%	100,0	0,3		3,8		0,2		0,2		3,1		0,1		7,7	
Obrazovanje i kultura	430 182	5 386	11,3	12 533	5,5	3 790	2,0	212 074	85,6	26 113	14,0	19 844	75,1	279 740	30,3
%	100,0	1,2		2,9		0,9		49,3		6,1		4,6		65,0	
Zdravstvo i socijalna zaštita	325 817	1 779	3,7	1 561	0,7	168 895	91,0	22 227	9,0	8 205	4,4	99	0,4	202 766	22,0
%	100,0	0,5		0,5		51,8		6,8		2,5		0,03		62,2	
DPZ i DPO	407 698	3 189	6,7	10 821	4,7	1 981	1,0	5 588	2,2	42 782	23,0	1 081	4,1	65 422	7,1
%	100,0	0,8		2,6		0,5		1,4		10,5		0,3		16,0	
Nepoznato	134 859	1 508	3,1	6 285	2,7	2 492	1,3	—	—	4 153	2,2	—	—	14 438	1,5
%	100,0	1,1		4,6		1,8		—		3,0		—		10,7	

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini, SZS, Beograd, 1984, Tab. 078.

TABELA XII

Promene obrazovnog sastava zaposlenih u društvenom sektoru u periodu 1966—1983. godine

u %

	Školska sprema		Kvalifikacijska grupa	Stepen stručnog obrazovanja		Stepen stručne spreme	
	1966. 100,0	1983. 100,0		1966. 100,0	1983. 100,0	1966. 100,0	1983. 100,0
Bez škole i							
1—3 razreda OŠ	15,5	3,6	NKV	28,6	17,4	16,8	11,1
4—7 razreda OŠ	23,6	13,5	PKV	13,8	11,5	16,5	12,1
Osmogodišnja škola	24,8	20,4	NSS	9,4	5,3	5,4	3,8
Škola za KV radnike	14,0	25,5	KV	23,6	28,0	28,2	29,9
Škola za VKV radnike	3,3	5,2	VKV	5,8	5,9	9,0	9,0
Ostale srednje škole	11,4	19,2	SSS	12,0	19,0	14,1	18,9
Viša škola	2,2	5,6	VŠS	2,5	5,7	4,2	6,8
Visoka škola	4,2	7,0	VSS	4,3	7,1	5,8	8,2

Izvor: SGJ 1985, SZS, Beograd, 1985, s. 130—4.

TABELA XIII

Zaposleni u društvenom sektoru Jugoslavije po oblastima i stepenu stručnog obrazovanja u 1983. godini

	Ukupno	%	Poljoprivreda ribarstvo šumarstvo vodoprivreda	%	Industrija građevinarstvo zanatstvo	%	Saobraćaj trgovina usluge	%	Obrazovanje kultura zdravstvo DPZ, DPO	%
VSS	432 540	7,0	16 857	5,7	99 343	3,1	86 684	5,5	229 661	21,5
%	100,0		3,9		23,0		20,0		53,1	
VŠS	348 869	5,7	8 608	2,9	81 287	2,5	70 686	4,5	188 288	17,6
%	100,0		2,5		23,3		20,5		54,0	
SSS	1 167 231	19,0	48 691	16,4	416 549	13,1	348 543	22,0	353 448	33,1
%	100,0		4,2		35,7		29,8		30,3	
NSS	328 787	5,4	14 992	5,0	121 584	3,8	112 467	7,1	79 244	7,4
%	100,0		4,5		37,0		34,2		24,1	
VKV	361 264	5,9	8 483	2,8	217 896	6,8	117 392	7,4	17 493	1,6
%	100,0		2,3		60,3		32,5		4,8	
KV	1 715 038	28,0	79 029	26,6	1 025 309	32,3	543 679	34,3	67 021	6,3
%	100,0		4,6		59,8		31,7		3,9	
PK	705 627	11,5	49 703	16,7	511 317	16,1	105 640	6,6	38 967	3,6
%	100,0		7,0		72,4		15,0		5,5	
NK	1 067 024	17,4	70 591	23,7	682 770	21,5	199 333	12,6	94 330	8,8
%	100,0		6,6		64,0		18,7		8,8	
Ukupno:	6 125 880	100,0	296 949	100,0	3 176 055	100,0	1 584 424	100,0	1 068 452	100,0

Izvor: SGJ 1985, SZS, Beograd, 1985, s. 130.

TABELA XIV

Sastav SKJ prema socioprofesionalnim grupama

u %

Socioprofesionalna grupa	G o d i n a		
	1968.	1974.	1981.
	100,0%	100,0%	100,0%
Daci	6,9	7,0	8,7
Studenti	3,2	4,1	6,1
Radnici	30,6	28,7	29,0
Stručnjaci	17,9	21,5	22,6
Administrativno osoblje	12,8	12,5	11,1
Rukovodioci i funkcioneri	7,3	7,2	5,6
Osoblje zaštite	2,1	2,4	2,2
Seljaci	7,2	5,1	3,6
Privatne zanatlije	0,4	0,4	0,3
Penzioneri	7,7	8,1	6,4
Nezaposleni	1,3	1,3	3,4
Domaćice	2,6	1,7	1,0

Izvor: Klasno-socijalna struktura SKJ, Komunist, Beograd, 1984, s. 76.

TABELA XV

Odnos prosečnih čistih ličnih dohodaka kvalifikacionih grupa prema prosečnom ličnom dohotku u društvenom sektoru (1966, 1978, 1983. godine)

Kvalifikaciona grupa/godina	1966.	1978.	1983.
VSS	182,6	178,5	161,6
VŠS	136,3	132,8	124,9
SSS	109,7	108,5	100,5
NSS	85,3	82,1	77,9
VKV	126,6	120,7	118,2
KV	92,6	91,3	94,0
PKV	77,1	74,1	78,1
NKV	67,7	65,4	70,3

Izvor: SGJ 1985, SZS, Beograd, 1985, s. 144.

TABELA XVI

Odnos prosečnog čistog ličnog dohotka kvalifikacionih grupa prema prosečnom ličnom dohotku u društvenom sektoru u 1983. (Primer grana/delatnosti ekstremnih vrednosti)

Kvalifikaciona grupa/grana	Udruženja OUR	Spoljna trgovina	Proizvodnja rezane građe	Zanatstvo, lične usluge
VSS	193,9	185,7	146,1	161,3
VŠS	150,9	165,8	122,7	151,3
SSS	116,1	135,0	91,9	96,8
NSS	87,8	104,4	75,3	63,8
VKV	119,4	144,9	96,8	102,6
KV	105,6	118,0	83,4	82,4
PKV	81,4	95,4	72,1	70,4
NKV	72,6	81,8	66,3	66,6

Izvor: SGJ 1985, SZS, Beograd, 1985, s. 144—5.

TABELA XVII

Učešće petina stanovništva u raspodeli dohotka — uporedni pregled izabranih evropskih zemalja

Zemlja	Čehoslo- vačka	Mađar- ska	Polj- ska	Jugo- slavija	Austri- ja	Zapadna Nemačka	Fran- cuska
Godina	1964.	1962.	1965.	1964.	1962.	1964.	1962.
1.	30,5	34,9	35,6	36,7	36,8	36,2	43,1
2.	22,6	23,4	22,8	22,3	22,9	22,7	20,9
3.	19,2	17,8	17,8	17,7	17,7	18,4	15,9
4.	15,5	14,0	13,9	13,7	14,1	14,6	12,5
5.	11,9	9,1	8,9	9,6	8,5	8,1	7,5

Izvor: Prema podacima J. Večernika, »Problemy prijmu a zivotni urovne v socialni diferenciaci«, u P. Mahonin et al., Ceskoslovenska spolecnost: sociologicka analiza socialni stratifikace, Epoha, Bratislava, 1969, s. 298, i W. D. Connor, Socialism, Politics and Equality, Columbia University Press, New York, 1979, p. 217.

TABELA XVIII

Indeks zastupljenosti pojedine kvalifikacijske grupe pri useljenju u društvene stanove* (1974, 1976, 1978)

Kvalifikaciona grupa/godina	1974.	1976.	1978.
VSS	2,58	1,86	2,53
VŠS	1,80	1,34	1,96
SSS	1,27	1,19	1,20
NSS	0,77	0,60	1,17
VKV	1,58	1,81	1,16
KV	0,85	0,88	0,74
PKV	0,70	0,65	0,58
NKV	0,44	0,51	0,66

* Indeks 1 znači da broj useljenih pojedine grupe odgovara njenoj zastupljenosti u strukturi zaposlenih.

Izvor: D. Sekulić, »Socio-profesionalna mobilnost u Jugoslaviji«, u Integracioni i dezintegracioni procesi u jugoslovenskom društvu, Ljubljana, 1983, s. 432.

TABELA XIX

Osnovni pokazatelji međugeneracijske pokretljivosti*
(uključen uticaj strukturalnih promena)

	Manuelni u nemanuelne	Radnici u nemanuelne	Seljaci u nemanuelne	Nemanuelni u manuelne
Bugarska	13,5	22,6	10,1	45,8
Čehoslovačka	29,0	35,9	20,6	38,4
Mađarska	17,2	27,5	10,7	28,7
Poljska	16,9	27,6	10,3	37,9
Rumunija	20,0	37,4	14,3	14,2
Jugoslavija I	14,5	27,9	10,7	32,7
Jugoslavija II	19,2	26,1	17,1	33,7
Australija	27,2	31,0	19,0	41,0
Francuska	22,0	27,8	17,2	35,0
Italija	17,1	24,9	11,8	26,7
Norveška	23,7	25,8	22,1	35,4
Švedska	27,4	29,7	17,7	32,9
USA	30,8	36,1	22,5	30,5
Zapadna Nemačka	20,9	22,3	18,5	32,3

* Podaci za kapitalističke zemlje odnose se na period 1949—1964, a za socijalističke na razdoblje 1960—1973.

Izvor: W. D. Connor, *Socialism, Politics and Equality*, Columbia University Press, New York, 1979, p. 163.

TABELA XX

Osnovni pokazatelji društvene pokretljivosti*
(isključen uticaj strukturalnih promena)

	Manuelni u nemanuelne	Radnici u nemanuelne	Seljaci u nemanuelne	Nemanuelni u manuelne
Bugarska	4,6	11,1	2,0	64,0
Čehoslovačka	6,5	14,1	4,1	65,6
Mađarska	4,3	8,3	1,8	61,0
Poljska	5,3	10,7	1,9	64,4
Rumunija	4,2	12,7	1,4	30,6
Jugoslavija I	5,3	14,2	2,8	57,6
Jugoslavija II	8,2	17,5	5,3	51,6
Australija	18,9	23,2	9,4	52,5
Francuska	17,6	29,0	6,4	37,3
Italija	10,8	20,1	4,3	34,8
Norveška	12,5	16,4	9,5	50,7
Švedska	10,4	15,0	5,8	56,3
USA	15,7	22,0	5,8	49,5
Zapadna Nemačka	15,1	18,4	9,8	38,4

* Podaci za kapitalističke zemlje odnose se na period od 1949—1964, a za socijalističke na period 1960—1973.

Izvor: W. D. Connor, *Socialism, Politics and Equality*, Columbia University Press, New York, 1979, p. 175.

TABELA XXI

Socioprofionalna pokretljivost u Jugoslaviji
(Primena Yasudinog indeksa na uzorak iz Srbije, 1970)

	Poljoprivrednici	NKV PKV	KV VKV	Samostalne zanimlje	Pomoćni i niži službenici	SSS VSS	VSS
Poljoprivrednici	0,86	-0,06	-0,44	-0,79	-0,17	-0,52	-0,85
NKV, PKV	-0,40	0,13	0,16	0,08	0,15	0	0,04
KV, VKV	-0,47	-0,11	0,34	0,03	0,03	0,09	0,02
Zanimlje	-0,36	0,04	0,07	0,16	-0,04	0,04	0,02
Pomoćni i niži službenici	-0,44	0,02	0,10	0,01	0,01	0,16	0,06
SSS, VSS	-0,48	-0,11	-0,07	0	0,02	0,37	0,20
VSS	-	0	-0,19	-	0,06	-0,01	0,50

Izvor: D. Sekulić, »Socio-profionalna mobilnost u Jugoslaviji«, u *Integracioni i dezintegracioni procesi u jugoslovenskom društvu*, Ljubljana, 1983, s. 422.

TABELA XXII

Redovni (izdržavani) studenti prema zanimanjima roditelja

u %

	Ukupno	Grupe zanimanja roditelja							Nepoznato
		Poljoprivrednici, ribari, šumari	Rudari, industrijski i zanatski radnici	Saobraćajni radnici	Trgovinski radnici	Radnici usluga i zaštite	Stručnjaci, rukovodioci, administrativno osoblje	Ostala zanimanja, penzioneri i sl.	
Stanovništvo ukupno* 1960/61.	100,0	53,0	18,8	2,8	2,4	5,6	10,1	6,6	0,7
Studenti ukupno	100,0	20,4	13,4	2,6	2,3	2,2	36,0	19,0	4,0
Visoke škole	100,0	19,8	13,1	2,4	2,3	2,2	37,0	19,3	3,9
Više škole	100,0	25,9	15,4	4,1	1,9	1,9	28,3	17,0	5,5
Stanovništvo ukupno 1975/76.	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Studenti ukupno	100,0	14,0	20,3	3,4	4,4	6,0	31,3	15,5	5,1
Visoke škole	100,0	13,2	19,2	3,2	4,4	6,1	33,6	15,9	4,4
Više škole	100,0	17,7	25,8	4,2	4,3	6,0	20,3	13,5	8,2

Izvor: * Popis stanovništva 1961, knj. III, SZS, Beograd, 1970, s. 4.
 Materijalni i društveni razvoj SFRJ 1947—1972, SZS, Beograd, 1973, s. 201.
 Samoupravni društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1947—1977, SZS, Beograd, 1978, s. 179.

TABELA XXIII

Promene strukture aktivnog stanovništva u privatnom zanatstvu, saobraćaju, ugostiteljstvu i trgovini (Jugoslavija — 1953, 1974, 1981)

Delatnost/godina	1953.	1974.	1981.	Indeks 1953=100
ZANATSTVO	Ukupno	139 618	182 290	131,7
	Samostalni bez radnika	108 422	128 202 ¹	81,5
	Pomažući članovi porodice	14 759	—	77,5
	Poslodavci	16 437	—	158,3
	Ostali zaposleni	—	54 088	58 130
SAOBRAĆAJ	Ukupno	7 186	24 095	538,7
	Samostalni bez radnika	6 114	23 744 ²	556,7
	Pomažući članovi porodice	540	—	74,8
	Poslodavci	532	—	177,6
	Ostali zaposleni	—	351	3 322
UGOSTITELJSTVO	Ukupno	16 371	23 442	203,9
	Samostalni bez radnika	11 153	12 391 ³	68,4
	Pomažući članovi porodice	1 974	—	128,7
	Poslodavci	3 244	—	269,3
	Ostali zaposleni	—	11 051	14 484
TRGOVINA	Ukupno	1 707	544	378,4
	Samostalni bez radnika	1 469	493 ⁴	252,0
	Pomažući članovi porodice	139	—	463,3
	Poslodavci	99	—	439,4
	Ostali zaposleni	—	51	1 677
Ukupno zaposlenih:	164 882	230 371	262 504	159,2

1, 2, 3, 4 — Vlasnici radnji bez obzira da li koriste rad drugih lica ili rade sami.

Izvor: Popis stanovništva 1953, knj. V, VI, SZS, Beograd, 1960; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981, Tab. 077, SZS, Beograd, 1984. Statistički bilteni 970, 992, 969, 985, SZS, Beograd, 1976.

TABELA XXIV

Aktivno stanovništvo u privatnom sektoru prema delatnosti i položaju u produkcionom odnosu — SFRJ, 1981.

Delatnost	Ukupno aktivno	%	Samostalni koji ne ko- riste rad drugih lica	%	Poslo- davo	%	Pomažući članovi porodice	%	Zaposlena radna snaga	%
Privatni sektor	2 715 637*	100,0	1 550 744	100,0	56 721	100,0	979 759	100,0	128 413	100,0
— poljoprivreda	2 378 680	87,6	1 386 696	89,4	14 470	25,5	960 846	98,0	16 668	13,0
— ostale delatnosti	336 957	12,4	164 048	10,6	42 251	74,5	18 913	2,0	111 745	87,0
Nepoljoprivredni privatni sektor	336 957	100,0	164 048	100,0	42 251	100,0	18 913	100,0	111 745	100,0
— zanatstvo	183 943	54,6	88 346	53,8	26 024	61,6	11 443	60,5	58 130	52,0
— saobraćaj	38 712	11,5	34 040	20,7	945	2,2	404	2,1	3 322	3,0
— ugostiteljstvo, trgovina i druge usluge	62 915	18,7	20 411	12,4	12 375	29,3	4 129	21,8	26 000	23,3
— slobodne profesije	17 124	5,0	11 726	7,1	2 086	4,9	444	2,3	2 868	2,6
— ostalo	34 263	10,2	9 525	5,8	821	1,9	2 493	13,2	21 425	19,1

* Bez nepoznatih.

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini SZS, Beograd, 1984, Tabela 077.

TABELA XXV

Poljoprivredna gazdinstva prema u kupno korišćenoj površini zemljišta

(SFRJ — u %)

Godina	Ukupno	Do 2 ha	2—5	5—8	preko 8 ha
1951.	100,0	31,0	38,6	16,0	14,4
1969.	100,0	39,0	35,6	14,8	10,6
1981.	100,0	47,8	30,8	12,3	9,0

Izvor: SGJ 1970, SZS, Beograd, 1970, s. 147.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini, SZS, Beograd, 1984, Tabela 154.

TABELA XXVI

Neto prihod seoskih domaćinstava
(Prosek po anketiranom domaćinstvu)

u din.

	Neto prihod domaćinstva			S gazdinstva			Van gazdinstva		
	Ukupno	U novcu	Naturalna potrošnja	Ukupno	U novcu	Naturalna potrošnja*	Ukupno	U novcu	Naturalna potrošnja**
1980.	146 247	99 550	46 697	81 244	36 210	43 034	65 003	63 340	1 663
%	100,0	68,1	31,9	55,5	44,6	55,4	44,5	97,4	2,6
1983.	424 478	278 916	145 562	262 563	119 931	142 632	161 914	158 985	2 929
%	100,0	65,7	34,3	61,8	45,7	54,3	38,2	98,2	1,8
Do 2 ha	305 450	212 202	93 248	128 594	37 794	90 800	176 856	174 408	2 448
%	100,0	69,5	30,5	42,1	29,4	70,6	57,9	98,6	1,4
Od 3—5 ha	405 597	269 036	136 561	254 749	120 265	134 484	150 848	148 771	2 077
%	100,0	66,3	33,7	62,8	47,2	52,8	37,2	98,6	1,4
Preko 8 ha	692 257	423 307	268 950	538 303	274 279	264 024	153 954	149 028	4 926
%	100,0	61,1	38,9	77,8	50,9	49,1	22,2	96,8	3,2

* Vrednost naturalne potrošnje hrane i ogrevnog drveta i vrednost razlike zaliha poljoprivrednih proizvoda i stoke.

** Vrednost naturalne potrošnje proizvoda kućne radinosti i sopstvenog investicionog materijala.

Izvor: SGJ 1982, SZS, Beograd, 1982.

SGJ 1985, SZS, Beograd, 1985, s. 247.

TABELA XXVII

Domaćinstva sa poljoprivrednim, gazdinstvom prema korišćenom zemljištu i izvorima prihoda u 1981. godini

Grupe domaćinstava prema veličini korišćenog zemljišta	Ukupno	Prema izvorima prihoda			
		Čista poljoprivredna domaćinstva (prihodi od poljopri- vrednika sa gazdin- stva)	Mešovita domaćinstva (od poljoprivrednika, nepoljoprivrednika i od ličnih prihoda članova porodice)	Nepoljoprivredna domaćinstva (od nepoljoprivredni- ka i poljoprivrednika van gazdinstva i od ličnih prihoda)	Domaćinstva bez prihoda (bez prihoda od po- ljoprivrednika, nepo- ljoprivrednika i bez ličnih prihoda)
Ukupno ‰	2 676 341 100,0	758 163 28,3	647 462 24,2	1 168 441 43,6	102 256 3,8
		100,0	100,0	100,0	100,0
0—1 ha ‰	813 646 30,4	78 795 10,4	79 370 12,2	610 565 52,2	44 114 43,1
1,01—3,00 ha ‰	846 426 31,6	78 795 31,0	217 280 33,5	357 595 30,6	36 268 35,5
3,01—8,00 ha ‰	776 774 29,0	333 400 43,9	264 199 40,8	160 975 13,7	18 195 17,8
Preko 8 ha ‰	239 495 8,9	110 697 14,6	86 613 13,4	39 306 3,4	2 879 2,8

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini, SZS, Beograd, 1984, Tabela 127.

TABELA XXVIII

Više i visoke škole, studenti i nastavnici
(SFRJ)

	Školska godina	1949/50.	1959/60.	1970/71.	1982/83.	Indeks
						1949/50=100
Više obrazovanje	Škole	17	66	118	121	711,7
	Studenti	5 944	19 286	81 074	83 945	1 412,3
	Nastavnici i saradnici	382	1 586	3 953	4 400	1 151,8
Visoko obrazovanje	Škole	59	77	129	236	400,0
	Studenti	54 084	85 500	180 129	302 411	559,1
	Nastavnici i saradnici	3 074	6 908	12 830	20 505	667,0

Izvor: SGJ, 1985, SZS, Beograd, 1985, s. 98.

TABELA XXIX

Pokazatelji ugleda zanimanja
(uporedni pregled za četiri zemlje)

skala: 1—100 bodova

	Čehoslovačka	Poljska	SSSR	Jugoslavija
Lekar	69,6	80,5	76,3	71,1
Univerzitetski profesor	72,8	86,4	66,8	71,6
Advokat	—	66,3	—	68,8
Agronom	—	66,3	48,5	61,1
Profesor više škole	67,2	—	56,4	61,4
Knjigovođa	—	50,4	22,3	49,0
Prodavac	—	22,8	29,4	26,4
Kancelarijski službenik	—	27,1	26,3	27,0
Strugar	56,8	—	38,2	40,8
Rudar	60,8	58,2	54,1	—
NK radnik	—	13,1	—	18,2
Seljak	—	51,2	—	44,1
Radnik na farmi	43,2	7,5	32,6	20,4
Najviši rang	76,0 ministar	86,4 profesor	79,5 fizičar	72,2 mašinski inženjer
Najniži rang	36,8 NK radnik	7,5 NK radnik na farmi	22,3 knjigovođa	17,6 portir
Najviše rangirani manuelci	60,8 rudar	60,6 KV radnik u čeličani	54,1 rudar	60,0 automehaničar
	59,2 kombajner	58,2 rudar, električar	53,3 livac	58,7 aviomehaničar
	58,4 mašinovođa	51,8 radnik na mašini	51,7 brodograđevinski radnik	57,8 mašinski tehničar
	56,8 strugar	51,2 seljak	50,9 lučki radnik	52,3 časovničar
Najniže rangirani nemanuelci	50,4 bibliotekar	33,8 vozovođa	29,4 službenik u trgovini	29,2 kancelarijski službenik
	48,0 frizer	27,1 kancelarijski službenik	26,3 kancelarijski službenik	27,5 dispečer
	48,0 vozovođa	25,2 daktilograf	25,5 službenik u komunalnoj organizaciji	27,0 daktilograf
	44,0 poštar	22,8 službenik u trgovini	22,3 knjigovođa	19,8 kurir

Izvor: W. D. Connor, *Socialism, Politics and Equality*, Columbia Univ. Press, New York, 1979, p. 93.

Klasna struktura — uporedni prikaz

(u % od aktivnog stanovništva)

Klase i slojevi	Italija		Francuska		SAD		Spanija		Grčka		Jugosla- vija ¹
	1981.	1983.	1986.	1982.	1990.	1982.	1982.	1982.	1981.	1981.	1981.
I Buržoazija	1,9	3,3	2,9	3,7	5,1	7,2	2,8	2,1	1,6 ²		
II Gradske srednje klase	23,4	46,4	24,2	49,5	25,0	55,8	38,9	36,7	22,2		
IIa Službenici	4,7	26,0	11,1	38,8	14,7	49,1	24,0	15,0	19,8 ³		
1. privatni	0,6	10,2	5,7	18,4	7,7	31,7	9,3	6,0	—		
2. javni	4,1	15,8	5,4	20,4	7,0	17,4	15,7	9,0	19,8		
IIb Sitna buržoazija	18,8	20,4	13,1	10,7	10,3	6,7	14,9	21,7	2,4		
1. zanatlije	14,1	5,8	8,4	3,6	6,0	1,3	7,5	8,1	1,3		
2. trgovci	2,5	10,4	3,3	4,8	2,2	2,6	4,6	9,5	0,0		
3. ostali	2,2	4,2	1,4	2,3	2,1	2,8	2,8	4,1	1,1		
III Samostalni poljoprivrednici	22,5	7,6	23,4	6,2	22,7	1,5	12,0	29,0	25,4		
IV Radnička klasa	52,2	42,7	49,5	40,6	47,2	35,5	46,3	32,2	45,5		
1. poljoprivreda	35,6	4,0	17,5	1,6	14,2	1,0	6,0	2,0	1,6		
2. industrija i građevinarstvo	13,2	26,1	17,5	23,0	24,4	20,2	28,7	24,2	31,7		
3. ostali	3,4	12,6	14,5	16,0	8,6	14,3	11,6	7,0	12,2 ⁴		
A. Aktivno stanovništvo (mil.)	16,3	21,1	17,5	21,7	23,3	104,2	13,2	3,7	9,3		
B. Ukupno stanovništvo (mil.)	28,5	56,8	37,0	54,4	63,0	234,5	37,5	9,7	22,4		
A/B %	56,1	37,1	47,3	40,0	40,0	45,0	35,2	38,1	41,5		

1 Razliku do punog broja čine »ostali«.

2 Rukovodeće osoblje.

3 Službenici i stručnjaci.

4 Uključen deo radnika društvene zaštite.

Izvor: za strane zemlje S. Labini, *Le classi sociali negli anni '80*, Editori Laterza, Roma, 1986, s. 227; za Jugoslaviju isti kao i za Tab. III, XXIII, XXIV.

SUMMARY

MIDDLE STRATA IN YUGOSLAVIA

Theoretical approaches and changes in composition of middle strata in Yugoslav society

This book has been a slightly revised version of a text the author submitted and defended as his Ph. D. thesis at the Faculty of Philosophy, Belgrade University in 1986. This investigation into the relationship between division of labour and middle strata was inspired by the recent debates on the »boundary problem«, that revive, in a way, a century old Malthus v. Marx controversy on perspectives of class homogenization, or rather class polarization of society. But processes of class differentiation within modern industrial societies are too complex to prove either of the two conceptions. Though the expansion of the capitalist industrial production has considerably reduced many strata of traditional petty bourgeoisie, some of them could be said to be on the scene again, as that very same modern industrial production has been now giving them more air to breathe. Furthermore, rapid development of »new« middle strata in production sector as well as in services has been obvious, and these simply do not fit into the classical Marxist concepts of bourgeoisie and proletariat. Decomposition of both capital and labour and the emergence of the specific socialist societies structures in the 20th century pose new challenges and dilemmas any theory of social stratification has to face. Conceptual frameworks of classical theories of social structure fail to explain these new developments, while new theories are too deeply involved in disputes about the main boundaries dividing a society into classes.

The first part of the study (Division of Labour and Social Stratification) offers a brief survey of various theoretical interpretations of the sources of social inequalities and points out that those which see division of labour as a necessary and sufficient condition of class differentiation are one-sided. After that, propositions of functionalist and Marxist theories are analysed for these — apart from division of labour — introduce, as the necessary conditions, some other factors of social stratification, thus making the whole argument far more plausible. Both theories are discussed as ideal types in Weberian sense, for in both cases a complex deterministic net has been reduced to some factors only, with universal validity ascribed to them.

Functionalist theory, as formulated by K. Davis and W. Moore, emphasizes equal competition and cultural consensus, but fails to understand

fully the social coercion that results in various monopolistic states once the differentiated social positions are occupied. This makes the model of perfect market competition less valid in situations in which inheritance of social positions appears as a rule. Marxists, on the contrary, consider social coercion as a decisive factor of class differentiation and reduce other sources of coercion (forms of social power) to economic power of private capital ownership. Such a model fails to explain all those social relations in which some other forms of wielding power prevail. In conclusion, the author finds both theoretical positions discussed to be still of heuristic importance in the development of new theories. He also suggests that their role in the ideological vindication of the legitimacy of some systems remains significant.

The second part (Theoretical Conceptions of Middle Strata) opens with the discussion of recently developed theoretical approaches that attempt to resolve the boundary problem by means of various definitions of dominant and dominated classes. The author finds both »maximalistic« and »minimalistic« approaches to be one-sided, for both unjustifiably underestimate the differences between »middle classes« or »middle strata« on the one hand, and main social classes, on the other.

The ideas of C. W. Mills, N. Poulantzas, P. Baran, H. Braverman, G. Carchedi, R. Dahrendorf and F. Parkin are then analysed with a view to clarifying the intricate problem of identifying the middle positions on stratification scale. The analysis of theoretical approaches to structures of socialist societies (J. Szczepanski, W. Wesolowski, Z. Katz, P. Machonin, R. Barho, I. Kuvacić, M. Kangrga, S. Šušar, M. Pečujlić, M. Popović and others) was meant to serve the same goal. This analysis shows that a stratification pattern *sui generis* emerges in a particular type of organization of economy and society as a whole. While domination of political elites over »the rest of population« is evident, the polarization in relationships of social power is not accompanied by the polarization in distribution of income, knowledge and prestige. Subordinated strata, and especially the »middle« one, further differentiate in accordance with educational level, function within a system, branch belonging, relative closeness to centers of power, etc. Traditional middle strata in socialist countries are, for the most part, reduced to marginalized groups whose working and living conditions depend on the orientation of official ideology and economic policy.

In the third part (Changes in Composition of Middle Strata in Yugoslav Society) the author tries to expound his own theoretical approach that would account for the formation of stratification patterns in societies lacking a class of private owners of capital. The author tries to argue for such a conceptual and hypothetical framework that would be more appropriate a tool for the attempted analysis of socio-structural changes in Yugoslav society. The analysis of social stratification opens with the division of labour and the division of social power as the most general categories. Differentiation of social groups based upon the division of labour (managerial-executive, nonmanual-manual, in public-in private sector) has been connected with the differentiation of social groups within the structure of power relations. Social power is defined as a socio-structurally conditioned access to decision making in affairs affecting life chances of individuals and/or social groups. In that context various forms of social power (political, economic, status-power /power derived from status/, »passive« power), derived from various sources are distinguished as forces that could, separately or cumulatively partake in the reproduction of social inequalities. In such a theoretical framework, effective private ownership appears as a form of social power, its role in class differentiation depending on given socio-historical circumstances. In socialist societies joint politico-economic power prevails, springing from a specific organization of both economy and society. Status-power (based upon possession of

knowledge and skills what is documented by formal certificates) and »passive« power (based upon performing strategic functions within a system) also significantly affect social stratification.

Proceeding from these categories, the author finds Yugoslav society not a genuine class differentiated one, for the constellation of power forms as such doesn't warrant an opportunity of class organizing, of articulation of class interests or of autonomous usage of technical means of intra-class communication. Similar social strata have been extremely fragmented, and a set of circumstances the author calls »state of conjuncture« (rapid non-capitalist industrialization, apparent process of inter-national estrangement, uneven levels of economic and cultural development of various parts of the country, high structural mobility in post-war period, extensive development of educational system, etc.) also contributes to this process of fragmentation and isolation. The author concludes that main stratification boundary in Yugoslav society separates the elite of power on the one hand, from the middle strata, working class and peasantry, on the other. Middle strata are described as a very heterogeneous group, with members occupying middle positions on income, educational and prestige scales. They consist of two groups: main and marginal middle strata. The first one is far more numerous, with dynamic growth rate, in it intellectual professions prevail, it is nearer to centers of authority, its members share with those of elite their »bureaucratic working situation«. Marginal middle strata include small private owners who, as the market has gained in importance, acquired better economic positions, so that their economic power separates them from wider sections of manual strata.

The analysis of socio-structural changes in Yugoslav society, based upon official statistics, shows rapid inter-sectoral fluctuations of active population. Immediately after the World War II rural population prevailed, while in early 1980s active population was almost evenly distributed: primary sector (30,5%), secondary (36,5%) and tertiary (31,3%). Comparative analysis shows that in Yugoslavia primary sector is still excessive, with services more or less underdeveloped. The changes in the structure of active population have been accompanied by the transformation of the stratification structure. In early 1980s this structure was as follows: politico-economic elite 1,6% (of the total of active population), middle strata 25% (main — 20%, marginal — 5%), working class strata 45,5% and peasantry 22,7%. Compared with 1948, all social strata have become more numerous except peasantry that has both absolutely and relatively decreased. Working class and middle strata in public sector have had the highest growth rate. Since the end of World War II, marginal middle strata have been stagnating, while just opposite have been the case with the main ones. Besides, certain marginal groups permanently oscillate in numbers. Compared with countries of the similar or higher level or economic development, excessive manual strata remain the most apparent feature of the Yugoslav society, the middle ones still being an almost small part of it. Furthermore, this group has such a small share in social structure because the marginal strata in Yugoslavia, in comparison with Greece or Italy, only symbolically partake both in active population and in social product.

Relying on these findings the author challenges the views according to which there is a hypertrophy of main middle non-manual strata in Yugoslavia inhibiting further economic development. The hypertrophy of these strata is not the problem of the Yugoslav society; it is rather the fact of their uneven distribution to particular branches and of their creative labour turning to a *corpus* of simple socio-coordinative and technical working operations.

The analysis of the social position of middle strata in public sector proves the theses saying that in socialist societies routinized non-manual workers on a scale of social positions are exchanging places with skilled

workers to be premature. As soon as family position enters the analysis (other active members of a family — especially husbands) the advantages of working and life situation of non-manual workers over higher working class strata become obvious. The autor also depicts the changes in consciousness and interest orientations of the main middle strata. In the period of economic boom (1960s and 1970s) these strata experienced rapid social promotion, feeling of security and hope they'd soon achieve the living standard of the Western societies middle strata. Now faced with the hindered social development, however, they are forced to reduce their aspirations to only two: to maintain present level of living standard and to secure their children a good place in the existing social division and organization of labour. Lacking opportunities to realize these interests within autonomous and efficient professional associations, they establish informal relationships and groups that act contrary to existing legal and moral standards. In the atmosphere of the increasing anomie, previous expectations of rapid progress are gradually giving way to resignation, apathy and hopelessness.

Prevela: V. Vukelić

LITERATURA

- Archer M. S. and Giner S. (eds.), *Contemporary Europe: Class, Status and Power*, St. Martin's Press, New York, 1971.
- Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd, 1960.
- Arzenšek V., *Struktura i pokret*, IDN, Beograd, 1984.
- Baran P. i Sweezy P., *Monopolni kapital*, Stvarnost, Zagreb, 1969.
- Baran P. A., *The Political Economy of Growth*, Calder, London, 1957.
- Bahro R., *Alternativa*, Globus, Zagreb, 1981.
- Bilandžić D., *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije, 1945—1973*, Komunist, Beograd, 1973.
- Blagojević O., »Selo i seljaštvo juče, danas i sutra«, u *Budućnost sela i seljaka*, SANU, Beograd, 1985.
- Braverman H., *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Press, New York/London, 1974.
- Breznik D. i sar., *Fertilitet stanovništva Jugoslavije*, IDN, Beograd, 1972.
- Buckley W., »Social Stratification and the Functional Theory of Social Differentiation«, *American Sociological Review*, 3/1958.
- Burnham J., *The Managerial Revolution*, 1941.
- Bolčić S., »Interesi društvenih slojeva i determinante njihovog formiranja«, u M. Popović i sar. *Društveni slojevi i društvena svest*, IDN, Beograd, 1977.
- Carchedi G., »On the Economic Identification of the Middle Class«, *Economy and Society*, 1/1975.
- Carchedi G., *On the Economic Identification of Social Classes*, Routledge, London, 1978.
- Centers R., *The Psychology of Social Class*, Princeton University Press, 1949.
- Clark C., *The Conditions of Economic Progress*, London, 1941.
- Connor W. D., *Socialism, Politics and Equality*, Columbia University Press, New York, 1979.
- Čobeljić N., *Privreda Jugoslavije*, Beograd, 1972, knjiga I.
- Dahrendorf R., *Über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1961.
- Dahrendorf R., *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Routledge & Kegan Paul, London, 1959.
- Davis K. and Morre W., »Some Principles of Stratification«, *American Sociological Review*, 2/1945.
- Davis K., *Human Society*, New York, 1948.

Dragičević A., *Reforma i revolucija*, Narodne novine, Zagreb, 1968.

Engels F., *Anti-Dühring*, Naprijed, Zagreb, 1946.

Engels F., »O autoritetu«, u, K. Marx—F. Engels, *Dela*, tom 29, Institut za međunarodni radnički pokret — Prosveta, Beograd, 1979.

Fahlbeck P. E., *Die Klassen und die Gesellschaft*, Jena, 1922.

Galbraith J. K., *Nova industrijska država*, Stvarnost, Zagreb, 1970.

Geiger Th., *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel*, Cologne, 1949.

Gershany J., *After Industrial Society, The Emerging Self — Service Economy*, London, 1981.

Giddens A., *The Class Structure of the Advanced Societies*, Harper and Row, New York, 1973.

Goričar J., *Sociologija*, Rad, Beograd, 1977.

Gottlieb R., »Feudalism and Historical Materialism: A Critique and Synthesis«, *Science & Society*, 1/1984.

Grbić Č., *Socijalizam i rad privatnim sredstvima*, Zagreb, 1984.

Hazelrigg L. E., »Cross-National Comparisons of Father-to-Son Occupational mobility«, u, Lopreato J. i Lewis L. (eds.), *Readings in Social Stratification*, Harper and Row, New York, 1974.

Hilton R. H., (ed.), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London, 1979.

Horvat B., *Politička ekonomija socijalizma*, Globus, Zagreb, 1984.

Jackson J. A., *Social Stratification*, Cambridge University Press, Cambridge, 1968.

Janičićević M., »Opšti metodološki pristup i socijalne osobnosti društvenih slojeva«, u, M. Popović i sar. *Društveni slojevi i društvena svest*, IDN, Beograd, 1977.

Janičićević M., »Klasna svest i društvena struktura«, u, M. Popović i sar., *Društveni slojevi i društvena svest*, IDN, Beograd, 1977.

Kangrga M., »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslovenske srednje klase«, *Praxis*, 3—4/71.

Katz Z., *Patterns of Social Stratification in the U.S.S.R.*, Cambridge, 1972.

King R. i Raynor J., *The Middle Class*, London, New York, 1981.

Kidrić B., »O izgradnji socijalističke ekonomije FNRJ«, *Sabrana dela*, knjiga III, Kultura, Beograd.

Kuvačić I., »Ideologija srednje klase«, *Praxis*, 3—4/1972.

Kuvačić I., *Sukobi*, Razlog, Zagreb, 1972.

Labini S., *Le classi sociali negli anni '80*, Editori Laterza, Roma, 1986.

Laibman D., »Modes of Production and Theories of Transition«, *Science and Society*, 3/1984.

Lane V. D., *The End of Inequality? Stratification under State Socialism*, Harmondsworth, Penguin, 1971.

Lazić M., »O problemima klasne reprodukcije (vertikalne pokretljivosti) u jugoslovenskom društvu«, Preliminarni rezultati empirijskih istraživanja u SR Hrvatskoj, IDN Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1986.

Lehman W. C., *John Millar of Glasgow*, Cambridge, 1960.

Lenski G., »Social participation, status crystallization and class consciousness«, *American Sociological Review*, vol. 21/1956.

Lukić R., »Društveno raslojavanje kao uzrok društvenih sukoba u Jugoslaviji«, u, *Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije*, Portorož, 1972.

Machonin P., »Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia«, *American Journal of Sociology*, 75/1970.

Machonin P., »Socijalna struktura savremenog čehoslovačkog društva«, *Sociologija*, 1—2/1966.

Marx K., *Teorije o višku vrednosti*, knjiga III, Prosveta, Beograd, 1978.

Marx K., *Kapital*, BIGZ—Prosveta, Beograd, 1973.

Marx K.—F. Engels F., *Njemačka ideologija*, u, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1967.

Marx K., *Bijeda filozofije*, Prosveta—BIGZ, Beograd, 1977.

Marx K., *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Prosveta—BIGZ, Beograd, 1977.

Marx K.—Engels F., *Izabrana djela*, t. I, Kultura, 1949.

Marx K.—Engels F., *Kritika Gotskog i Erfurtskog programa*, BIGZ, Beograd, 1972.

Marx K.—Engels F., *Dela*, tom 29, Institut za međunarodni radnički pokret, Prosveta, Beograd, 1979.

Milić A., Berković E. i Petrović R., *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1981.

Milić V., »Jedan pojmovno-hipotetički okvir za proučavanje društvene strukture«, *Sociologija*, 2/1960.

Milić V., *Revolucija i socijalna struktura*, Mladost, Beograd, 1978.

Mills C. W., *Elita vlasti*, Kultura, Beograd, 1964.

Mills C. W., *Bijeli ovratnik*, Naprijed, Zagreb, 1979.

Mimica A., *Ogled o srednjoj klasi*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1983.

Mihailović K., *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd, 1981.

Mrkić D., »Politika raspodele i ekonomski položaj društvenih grupacija u Jugoslaviji«, u, M. Popović i saradnici, *Politika raspodele i ideologija*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1981.

Ossowski S., *Klasna struktura u društvenoj svijesti*, Naprijed, Zagreb, 1981.

Ostojić S., *Samoupravne korporacije*, Poslovna politika, Beograd, 1984.

Parkin F., *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*, Tavistock Publication, London, 1979.

Parkin F., *Class Inequality and Political Order*, Praeger, New York, 1971.

Parsons T., »A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification«, u, R. Bendix and S. M. Lipset (eds.), *Class Status and Power*, Glencoe, 1953.

Pantić D., »Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva«, u, M. Popović i saradnici, *Društveni slojevi i društvena svest*, IDN, Beograd, 1977.

Pečujlić M., *Klase i savremeno društvo*, Savremena administracija, Beograd, 1967.

Pečujlić M., »Promene u strukturi jugoslovenskog socijalističkog društva«, u, *Marksistička teorija o društvu*, Naučna knjiga, Beograd, 1976.

Pešić V., »Društvena slojevitost i stil života«, u, M. Popović i sar., *Društveni slojevi i društvena svest*, IDN, Beograd, 1977.

Popović M., »Teorijske pretpostavke i pojmovni elementi istraživanja«, u, M. Popović i sar., *Društveni slojevi i društvena svest*, IDN, Beograd, 1977.

Popović M., *Problemi društvene strukture*, BIGZ, Beograd, 1974.

Popović S., *Ogled o privrednom sistemu Jugoslavije*, Poslovna politika, Beograd, 1985.

Popov S., *Međunarodna uporedna analiza sektorskih raspona ličnih dohoda*, IEN, Beograd, 1979.

Price R. i Bain G., »Who is a white collar employee?« *Industrial Relations*, 10/1972.

Pusić E. i sar., *Osnovni problemi i razvojne tendencije u republičkoj upravi SR Hrvatske*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1981.

Pulancas N., *Klase u savremenom kapitalizmu*, Nolit, Beograd, 1978.

Ramljak M., »Promjene u strukturi republičke uprave«, u, E. Pusić i sar., *Osnovni problemi i razvojne tendencije u republičkoj upravi SR Hrvatske*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1981.

Ristić M., *Promene društvene strukture i srednji slojevi u jugoslovenskom društvu*, diplomski rad, Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd, 1981.

- Rihtta R. i sar., *Civilizacija na raskršću*, Komunist, Beograd, 1972.
- Savin K., »Društveni ugled zanimanja u nas«, *Sociološki pregled*, 1—2/1981.
- Saksida S. i sar., »Društvena stratifikacija i pokretljivost u jugoslovenskom društvu«, u, *Klase i slojevi, Sistem i čovjek*, knjiga V, Zagreb, 1977.
- Schmoller G., »Das Wesen der Arbeitsteilung und der sozialen Klassenbildung«, *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*, 14/1980.
- Sorokin P., *Social and Cultural Mobility*, Glencoe, Illinois, 1959.
- Sekulić D., »O pristupima izučavanju stratifikacione strukture jugoslovenskog društva«, *Sociologija*, 1/1983.
- Sekulić D., »Socio-profesionalna mobilnost u Jugoslaviji«, u, *Integracioni i dezintegracioni procesi u jugoslovenskom društvu*, Knjižnica FSPN, Ljubljana, 1983.
- Szczepanski J., *Polish Society*, Random House, New York, 1970.
- Suvar S., *Sociološki presjek jugoslovenskog društva*, Školska knjiga, Zagreb, 1970.
- Suvar S., »Srednji slojevi' ili 'srednja klasa', u, jugoslovenskom socijalističkom društvu«, *Marksističke sveske*, Sarajevo, 1972.
- Tumin M. M., »Some Principles of Stratification: A Critical Analysis«, *American Sociological Review*, 4/1953.
- Uskoković Đ., *Sociologija i društvena nejednakost*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1973.
- Uslovi i mogućnosti dugoročnog razvoja Jugoslavije, Konzorcijum ekonomskih instituta, Beograd, 1981.
- Vinski I., *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. godini*, Ekonomski institut, Zagreb, 1970.
- Vinski I., *Osnovna sredstva, društveni proizvod i zaposlenost u privredi Jugoslavije od 1961. do 1980. g.*, Ekonomski institut, Zagreb, 1982.
- Vučo N., *Poljoprivreda Jugoslavije 1918—1941. godine*, Beograd, 1958.
- Vučo N., *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930—1934. godine*, Prosveta, Beograd, 1968.
- Warner W. L. i Lunt P. S., *The Social Life of a Modern Community*, Yale Univ. Press, 1941.
- Wesolowski W., *Classes, Strata and Power*, Routledge and Kegan Paul, London, 1979.
- Wesolowski W. and Slomczynski K., »Social Stratification in Polish Cities«, in, J. A. Jackson (ed.), *Social Stratification*, Cambridge University Press, Cambridge, 1968.
- Wrong D. H., »The Functional Theory of Stratification: Some Neglected Considerations«, *American Sociological Review*, 6/1959.
- Vujović S., »Društvena nejednakost i stanovanje«, rad u okviru projekta *Klasno-slojne nejednakosti u jugoslovenskom društvu*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1985.
- Vuković S., *Radništvo i birokratija*, Mladost, Beograd, 1985.
- Živković M., »Vrednovanje mreže gradova«, *Sociološki pregled*, 1—2/1981.

IZVORI STATISTIČKIH PODATAKA

- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 3. 1931. god., knjiga IV, 1940.
- Popis stanovništva od 15. 3. 1948. godine, knjiga III, SZS, Beograd, 1954.
- Popis stanovništva 1953. godine, SZS, Beograd, 1960, knjiga V, VI.
- Popis stanovništva 1961, SZS, Beograd, 1970, knjiga III.
- Popis stanovništva i stanova 1971, SZS, Beograd, 1974.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981, SZS, Beograd, 1984, tab. 075, 078, 086.
- Statistički godišnjak Jugoslavije 1982, SZS, Beograd, 1982.
- Statistički godišnjak Jugoslavije 1984, SZS, Beograd, 1984.
- Statistički godišnjak Jugoslavije 1985, SZS, Beograd, 1985.
- Statistički bilteni: 970, 992, 969, 985, SZS, Beograd, 1976.
- Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije od 1947—1972. godine, SZS, Beograd, 1973.
- Samoupravni društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1947—1977. godine, SZS, Beograd, 1978.

BELEŠKA O PISCU

Rođen je u ličkom Počitelju 1939. godine. Učiteljsku školu završio je u Gospiću, a diplomirao na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu 1968. Magistrirao je i doktorirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Od 1970—1976. godine bio je zaposlen u Institutu za ekonomiku investicija u Beogradu. Sada je docent na Filozofskom fakultetu u Beogradu za predmet Opšta sociološka teorija. Objavljuje članke u domaćim sociološkim i srodnim časopisima i koautor je knjiga *Stanovanje, Politika raspodele i ideologija* i *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*.